

Груповий портрет з дамою

Генріх Белль

ПРИСВЯЧУЮ ЛЕНІ, ЛЕВУ Й БОРИСОВІ

I

Головна дійова особа першого розділу цієї книжки — сорокавосьмирічна жінка, німка; зріст—1 м 71 см, вага—68,8 кг (у домашньому одязі), отже, тільки десь на 300—400 грамів менша за ідеальну; очі в неї міняються то темно-синім, то чорним; сивуваті, дуже густі, біляві коси рівно спадають донизу, облягаючи голову, як шолом. Звати жінку Лені Пфай-фер, дівоче прізвище Груйтен; тридцять два роки, звичайно, з перервами, вона брала участь у тому дивному процесі, що зветься трудовим: п'ять років як помічниця без відповідної освіти в конторі свого батька і двадцять сім як некваліфікована робітниця у квітникарстві. Оскільки своє чимале нерухоме майно — солідний прибутковий будинок у новому районі міста, що сьогодні коштував би добрих чотириста тисяч марок,— вона в роки інфляції легковажно віддала за півдарма, то лишилася майже без засобів до існування, відколи без жодної підстави, ані через хворобу, ані за віком, кинула роботу. А що вона 1941 року три дні була одружена з унтер-офіцером надстрокової служби німецького вермахту, то отримує пенсію як солдатська вдова; до цього згодом має додатися ще й державна пенсія. Можна, мабуть, сказати, що саме тепер Лені — і не тільки з матеріального погляду — доводиться дуже скрутно, особливо відтоді, як її улюбленого сина посадили до в'язниці.

Якби Лені підрізала й трохи підфарбувала коси, щоб вони були ще сивіші, то мала б вигляд сорокарічної жінки, яка добре збереглася, а так невідповідність між її дівочою зачіскою і не дуже молодим обличчям надто велика, і їй дають десь під п'ятдесят, її справжній вік; і все ж вона нехтує таким шансом, хоч напевне знає про нього. Вона справляє враження — цілком хибне — підстаркуватої блондинки, що провадить чи хоче провадити легковажний спосіб життя. Лені належить до тих дуже небагатьох жінок її віку, які могли б носити міні-спідничку: стегна й литки в неї ще досить тугі й на них немає набряклих жил. Проте щодо спідниць Лені дотримується моди приблизно 1942 року, головним чином тому, що доношує свої старі спідниці й віддає перевагу жакеткам і кофтам, бо вважає (не без деяких підстав), що з такими грудьми, як у неї, светри здавалися б надто крикливим убранням. Що ж до пальт і черевиків, то Лені й досі користується з дуже добрих і дуже добре збережених запасів, які вона зробила в молодості, коли її батьки були ще заможними людьми: пальта з грубого букле, сірувато-рожевого, зелено-синього, чорно-білого і блакитного (однотонного); черевики — такі, які можна було купити з 1935 по 1939 рік, маючи добрі гроші,— їх тоді називали "вічними"; а як Лені здається, що треба прикрити чимось голову, вона запинається хусткою.

Оскільки Лені тепер не має чоловічої підтримки й поради, вона не може скласти й правильного уявлення про свою зачіску; винне в цьому дзеркало, старе дзеркало з 1894

року, що, на її лихо, пережило дві світові війни. Лені ніколи не ходить до перукарні, не буває у величезному універмазі, щедро оздобленому люстрами, а купує все потрібне у ще не модернізованій крамниці роздрібної торгівлі; тому Лені цілком здається на своє дзеркало, про яке ще її бабуса Герта Баркель, у дівочтві Гольм, казала, що воно занадто підлещує тому, хто в нього дивиться; Лені користується тим дзеркалом дуже часто. Її зачіска — одна з причин тих прикростей, що випадають на її долю, хоч сама Лені про це не здогадується. Зате вона дуже добре відчуває, що люди, які її оточують, і в її власному домі, і в сусідніх, ставляться до неї дедалі гірше. За минулі місяці до Лені навідувалось багато чоловіків: кур'єри з кредитних установ, що приносили їй останні й найостанніші попередження, бо на листи вона не реагувала; судові виконавці; посланці адвокатів і, нарешті, кур'єри судових виконавців, що забирали описані речі; а оскільки Лені ще й бере піднаймачів у три мебльовані кімнати, які час від часу звільняються, то, звичайно, приходили й молоді чоловіки напитувати квартиру. Декотрі з цих відвідувачів чіплялися до неї з нахабними пропозиціями — певна річ, без успіху; кожен знає, що саме нахаби, які не мають успіху, хваляться успішними наслідками свого нахабства, тому кожен може собі уявити, як швидко Лені впала в неславу.

Авт. не має жодного уявлення про фізичне, духовне й інтимне життя Лені, але він зробив усе, таки геть усе, щоб одержати про неї так звану об'єктивну інформацію (особи, які давали цю інформацію, у відповідному місці будуть названі навіть поіменно), і те, що тут буде сказано про неї, можна майже напевне вважати не тільки ймовірним, а й правдивим. Лені мовчазна і потайна — а оскільки ми вже назвали дві риси, що свідчать не про її зовнішність, а вдачу, треба додати до них і дві дальші: Лені не озлоблена й ні в чому не кається, навіть не кається, що ніколи не оплакувала смерті свого першого чоловіка. Лені така нездатна до каяття, що всяке "більш" чи "менш" стосовно цієї риси було б недоречне; вона, мабуть, просто не знає, як то каятися; з цього погляду — і не тільки з цього — її релігійне виховання треба визнати за невдале; іншими словами, воно пішло нанівець, — може, й на краще для Лені.

Що ще недвозначно впливає зі свідчень поінформованих осіб: Лені перестала розуміти цей світ, сумнівається, що взагалі будь-коли розуміла його; вона не може збагнути ворожості оточення, не розуміє, чому люди такі люті на неї і так завзято ту лютю виявляють; вона нікому, і їм також, не зробила нічого поганого; останнім часом, коли їй доводиться виходити з дому в крамницю, з неї відверто глумляться, кидаються словами, серед яких "паскуда" чи "потіпаху" ще найневинніші. Навіть знов з'явилася лайка, що бере свій початок від події тридцятирічної давності: "комуністична повія", "російська любка". Лені не реагує на образи. Що вслід їй пошепки кидають слово "нечупара", вона чує мало не щодня. Її вважають байдужою чи взагалі нечутливою; все це неправда: за цілком певним свідченням (свідок Марія ван Дорн), вона вдома годинами плаче, її кон'юнктивальні мішки й сльозові залози мають роботи вдосталь. Навіть сусідські діти, з якими Лені досі була в товариських стосунках, наструнчені проти неї, вигукують їй услід слова, що їх ні самі вони, ні Лені до пуття не розуміють. А тим часом з докладних і вичерпних свідчень, узятих геть з усіх, аж до найостанніх,

джерел, можна зробити висновок, що Лені майже напевне за ціле своє життя мала інтимні стосунки з чоловіками загалом хіба зо два десятки разів: двічі з Алоїзом Пфайфером, з яким потім одружилася (раз до і раз після шлюбу, бо одружена вона була всього три дні), а решта з чоловіком, за якого вона вийшла б навіть заміж, коли б не стали на заваді обставини. Через кілька хвилин після того, як Лені дозволено буде самій вступити в дію (що станеться не скоро), вона вперше вчинить те, що можна назвати падінням: зглянеться на одного робітника-турка, який навколішки незрозумілою мовою благатиме в неї ласки, і зглянеться тільки тому — тут йому пощастило,— що не зносить, як хтось стоїть перед нею навколішки (зайве навіть казати, що сама вона нездатна стояти навколішки). Може, треба ще додати, що Лені — кругла сирота, що в неї є кілька неприємних родичів по чоловікові, кілька трохи приємніших кривних на селі і син, який має двадцять п'ять років, носить її дівоче прізвище і саме тепер сидить у в'язниці. Мабуть, важлива й ще одна її фізична прикмета, вона теж відіграє не останню роль у тому, що до Лені так чіпляються чоловіки. Лені має майже не торкнуті часом пишні груди: жінок з такими грудьми палко кохають, про них складають вірші. Люди з її оточення раді були б, щоб Лені десь ділася чи згинула; їй навіть кричать услід: "А хайти западешся!" або: "Щоб ти пропала!" Доведено, що часом дехто вимагає відправити її в газову камеру; що таке бажання є, відомо напевне, а чи є змога його виконати, авт. не знає; він може тільки додати, що висловлювано те бажання дуже рішуче.

Треба назвати ще деякі зі звичок Лені. Вона любить попоїсти, але до міри; основна її їда — сніданок, коли вона споживає свіже, некруто зварене яйце, трохи масла, ложку чи дві мармеладу (точніше: сливового варення, яке в одній чужій країні називають повидлом), міцну каву з гарячим молоком, майже без цукру, і неодмінно дві свіжі, хрумкі булочки; до обіду Лені досить байдужа, з неї вистачає юшки і трохи чогось на десерт; ввечері вона їсть холодну страву: дві-три скибочки хліба, трохи салати, ковбаси чи м'яса, якщо дозволяють кошти. Особливо для неї важливі свіжі булочки; тих булочок їй не приносять на замовлення, а вона їх вибирає власноручно. Це не означає, що Лені мацає булочки руками,— вона визначає їхню якість на колір; найдужче, принаймні з їжі, вона ненавидить глевкі булочки. Через ті булочки й через те, що сніданок — її щоденна святкова учта, вона вранці навіть виходить на люди, наражаючись на лайку, плітки й образи.

Щодо куріння, то треба сказати: Лені курить з сімнадцяти років, звичайно по вісім сигарет на день, ніколи не курить більше, дуже часто менше; у війну вона якийсь час не курила, бо потай віддавала сигарети тому, кого любила (не своєму чоловікові!). Лені належить до тих людей, що часом люблять випити вина, ніколи не більше як півпляшки; залежно від погоди — й чарку горілки, а залежно від настрою та фінансів — і чарочку шеррі. Далі: Лені від 1939 року має шоферські права (одержані зі спеціального дозволу, ще буде сказано, за яких саме обставин), але від 1943 року не має вже машини. Вона любила їздити машиною, це була майже її пристрасть.

Лені й досі живе в тому самому будинку, де народилася. Її район унаслідок якихось

нез'ясовних випадковостей обминули чи принаймні майже обминули бомби: його зруйновано тільки на 35 відсотків, отже, доля була до нього ласкава. Нещодавно з Лені трапилась подія, яка навіть зробила її балакучою і про яку вона за першої ж нагоди схвилюваним голосом поспішила розповісти своїй найкращій приятельці, основній повірниці, що водночас є основним свідком авт.: учора, коли вона йшла по булочки, на вулиці права її нога потрапила в ту саму невеличку заглибину в бруківці, в яку вона — права нога — востаннє потрапляла сорок років тому, як Лені гралася там з іншими дівчатками в класи; то була невелика щербина в базальтовому камені, що її, мабуть, лишив ще каменяр, коли мостив вулицю, деь року 1894. Нога Лені миттю передала сигнал до мозкового стовбура, той повідомив про це враження всі органи й центри почуттів, а що Лені страшенно чуттєва особа, яка геть усе відразу ж переводить у царину еротики, то вона з захвату й суму, з навали спогадів, з раптового збудження пережила те, що лексикою теологів — хоч, звичайно, це не зовсім те саме — можна визначити як "цілковите чуттєве вдоволення" і що брутальні еротологи й теолого-сексуальні догматики, прикро спрощуючи все, звать оргазмом.

Щоб не склалося враження, що Лені цілком самотня, треба перерахувати всіх її приятелів: двоє з них перейшли з Лені крізь сито й решето, а всі інші тільки крізь решето. Лені самотня лише через свою мовчазну й потайну вдачу; її навіть можна назвати скупю на слово: справді, вона дуже рідко "виливає душу" не те що комусь далекому, а й своїм найдавнішим приятелькам Маргрет Шлемер, у дівочтві Цайст, і Лотті Гойзер, у дівочтві Бернтген, що підтримували її, коли

їй було найгірше. Маргрет такого віку, як і Лені, така сама вдова, як Лені; але ця фраза може викликати непорозуміння. Маргрет мала стосунків з чоловіками більше ніж досить, з яких причин — буде сказано пізніше, але ніколи не з розрахунку, щоправда, часом — як їй особливо полягала скрута, — за плату; і все ж таки найкраще було б її поведінку оцінювати так: еротичний зв'язок з розрахунку вона мала тільки з одним чоловіком — із тим, за якого у вісімнадцять років вийшла заміж, тоді ж вона зробила єдине, яке можна довести, зауваження, що личило б продажній жінці, — сказала Лені (це було 1940 року): "Я собі підхопила одного багатого дивака, який будь-що хоче стати зі мною до вінця". Тепер Маргрет лежить у лікарні, в ізоляторі, з тяжкою венеричною хворобою, мабуть, невиліковною; сама вона каже про себе: "Я вже на ладан дихаю", — вся її ендокринна система порушена; з нею можна розмовляти лише крізь шибку, і вона вдячна за кожну пачку цигарок і за кожну пляшку горілки, хай то буде й найменша пляшечка, яка тільки є в продажу, найдешевшої горілки. Ендокринна система Маргрет така розладнана, що вона каже: "Я не здивувалася б, коли б раптом у мене з очей замість сліз потекла сеча". Вона вдячна за будь-який знеболювальний засіб, узяла б також опій, морфій, гашиш.

Лікарня розташована за містом, на лоні природи, в невеличких будиночках. Щоб домогтися доступу до Маргрет, авт. мусив удатися до різних негарних способів: до хабарів і шахрування разом з присвоєнням собі чужої посади (він видав себе за доцента, фахівця з соціології і психології повій!).

Перше ніж навести ще якусь інформацію про Маргрет, треба зазначити, що сама собою вона не така чуттєва особа, як Лені; вона дійшла до загибелі не через свою власну жадобу любовних утіх, а через те, що від неї ждали стільки тих утіх, скільки лиш вона могла дати; про це ще доведеться розповісти докладніше. В кожному разі, страждають обидві: і Лені, і Маргрет.

Страждає не сама собою, а лише тому, що страждає Лені, яку вона справді дуже любить, згадувана вже тут особа на ім'я Марія ван Дорн, сімдесятирічна жінка, колишня хатня робітниця Груйтенів, батьків Лені; вона тепер живе самотою на селі, маючи пенсію за віком, невеликий город, кілька фруктових дерев, з десятків курей і годуючи пополювині з сусідами кабана й теля; усе це забезпечує їй більш-менш спокійну старість. Марія належить до тих, що перейшли

ю з Лені крізь решето; в неї лише з'явилися сумніви, коли дійшло до найгіршого, і то сумніви не морального плану — на цьому треба твердо наголосити,— а, на диво, національного. Марія, мабуть, ще п'ятнадцять чи двадцять років тому мала добре серце, але відтоді з цим перехваленим органом щось сталося, хтосьна, чи воно взагалі ще лишилося на своєму місці, але напевне не сховалося в п'яти,— Марія ніколи не була боягузлива; вона просто нажахана тим, що робиться з її Лені, яку вона справді знає дуже добре, безперечно, краще, ніж знав той чоловік, що його прізвище носить Лені. Як-не-як Марія ван Дорн з 1920 по 1960 рік жила в домі Груйтенів, Лені народилася за неї, вона брала близько до серця всі пригоди Лені і взагалі її долю; вона має намір вернутися знов до Лені, але поки що вкладає всю свою енергію (і то неабияку) в інший план: забрати Лені до себе на село. Марія перелякана тим, що діється з Лені і що їй загрожує, і навіть ладна вже повірити в деякі історичні жахи, які вона досі не те щоб вважала за неможливі, а тільки сумнівалася, що їх було аж так багато.

Особливе місце серед осіб, що дають авт. інформацію, посідає музичний критик доктор Гервег Шіртенштайн; він уже сорок років живе в будинку, сусідньому з тим, що колись належав батькам Лені, в задній частині помешкання на першому поверсі, яке вісімдесят років тому можна було б назвати розкішним, але вже після першої світової війни воно було поділене і втратило свій блиск; вікна Шіртенштайна, як і вікна частини помешкання Лені, виходили на те саме подвір'я, тому він мав змогу десятиріччями пильно слідкувати, як Лені вчилася грати на піаніно, досягла в грі певних успіхів і деякі речі почала виконувати просто майстерно, але так ніколи й не довідався, що то була вона; він, щоправда, знає Лені з вигляду, протягом сорока років часом зустрічав її на вулиці (дуже можливо, що навіть спостерігав, як Лені ще гралася в класи, бо його страшенно цікавлять дитячі ігри, він захистив докторську дисертацію на тему "Музика в дитячих іграх"), а що він досить чутливий до жіночих чарів, то напевне за ці роки не раз проводив Лені уважним поглядом, напевне інколи схвально кивав головою, може, в нього навіть зринали хтиві думки, а все ж треба сказати, що по-справжньому він би нею не зацікавився, вважаючи її "ледь вульгарною"— порівняно з усіма тими жінками, з якими він досі мав інтимні стосунки. Якби він знав, що то Лені після кількарічних досить безпорадних вправ опанувала Шуберта — правда, тільки дві його речі для

фортепіано — так майстерно, що йому, Шіртенштайнові, десятиліттями не набридало їх слухати, то, може, змінив би свою думку про неї, він, якого навіть Моніка Ас не лише боялася, а й поважала. До Шіртенштайна, що згодом несамохіть у якийсь чи то телепатичний, чи, радше, телечуттєвий спосіб зайшов з Лені в еротичні стосунки, ми ще повернемось. Задля справедливості треба сказати, що Шіртенштайн також ладен був би перейти з Лені крізь решето, тільки доля не дала йому такої можливості.

Ще один свідок, вісімдесятип'ятирічний Отто Гойзер, колишній головний бухгалтер, що вже двадцять років перебуває на пенсії і живе в комфортабельному притулку для старих, у якому поєднано вигоди першорядного готелю з вигодами першорядного санаторію, може розповісти дуже багато про батьків Лені, дуже мало про внутрішнє життя самої Лені і майже нічого про зовнішні обставини її життя. Він майже регулярно відвідує Лені або вона відвідує його.

Точні свідчення дає його невістка Лотта Гойзер, у дів. Бернтген; менше довіри викликають її сини, тридцяти п'ятирічний Вернер і тридцятирічний Курт. Лотта Гойзер точна, але так само й зла, хоч її злість ніколи не буває спрямована проти Лені; Лотті п'ятдесят сім років, вона службовець і солдатська вдова, як Лені.

Гостра на язик Лотта Гойзер без жодних застережень, незважаючи на родинні зв'язки, називає свого свекра Отто (див. вище) і меншого сина Курта гангстерами, покладаю чи на них майже всю вину за теперішнє бідкування Лені; тільки недавно вона довідалась "про дещо таке, що мені язик не повертається сказати про це Лені, я й сама собі ще боюся признатися, що це правда, воно просто в голову не вкладається". Лотта живе в двокімнатній квартирі з кухнею і ванною в центрі міста, за яку платить близько третини свого заробітку. Вона зважує, чи не перебратися їй назад до Лені, з щирої симпатії, але також, як вона (з загадкових поки що причин) грізно додає, "щоб побачити, чи вони справді й мене викинули б з помешкання. Боюся, що викинули б". Лотта служить у якійсь профспілці, "не з переконання (як вона додає, хоч її ніхто не питає про це), а тому, що треба щось їсти і з чогось жити".

Назвемо ще деяких осіб, що дають авт. інформацію, хоч вони й не належать до найважливіших: славіст із науковим званням доктор Шольсдорф, що через складний збіг обставин став причетний до Лені; цей збіг обставин, хоч який він складний, далі буде пояснений. Шольсдорф з дуже непростих причин, що теж у відповідному місці будуть пояснені, потрапив на службу у вищі фінансові органи; він наміряється скоро покласти край цій кар'єрі: дочасно піти на пенсію.

Ще один славіст із науковим званням, доктор Генгес, відіграє другорядну роль; як постачальник інформації він так чи так сумнівний, хоч і знає про свою сумнівність і навіть наголошує на ній, майже втішається нею. Себе він зве "цілком пропащою людиною"; авт. не може погодитись на таку оцінку якраз тому, що вона походить від самого Генгеса. Хоч ніхто його не просив, Генгес признався, що він, будучи на службі в одного недавно вбитого дипломата графського походження, "вербував" у Радянському Союзі робочу силу для німецької воєнної промисловості і "зрадив свою російську мову, яку так досконало знає". Генгес живе "в непоганих матеріальних умовах" (Г. про Г.) на

селі поблизу Бонна, де працює як перекладач для різних часописів та установ, що спеціалізуються на східній політиці.

Ми надто далеко зайшли б, якби вже тут докладно перерахували всіх тих, до кого зверталися по інформацію. Вони будуть названі в належному місці й показані у своєму середовищі. Згадаємо ще тільки одного колишнього букініста, що дає нам інформацію не про саму Лені, а лише про одну особу, що зіграла важливу роль у її житті, черницю католицького монастиря; він воліє, щоб його називали просто ініціалами Б. Г. Т.: вважає, що цього досить.

Слабий, але все ж таки ще живий інший свідок — Генріх Пфайфер, дівер Лені; його свідчення не беруться до уваги як небезсторонні тільки тоді, коли йдеться про нього самого. Йому сорок чотири роки, він одружений з якоюсь Гетті, у дів. Ірмс, і має двох синів, вісімнадцятирічного Вільгельма й чотирнадцятирічного Карла.

У відповідному місці з відповідною до їхнього значення для цієї розповіді докладністю будуть ще представлені: три високі особи чоловічої статі, один — активний діяч у галузі комунального господарства, другий — великий промисловець і третій — службовець військового міністерства, що обіймає там одну з найвищих посад; дві робітниці-пенсіонерки; власниця кількох квіткових крамниць; старий квітникар; не такий старий колишній господар квітникарства, який тепер (його власні слова!) "цілком присвятив себе доглядові за своїм нерухомим майном", і ще дехто. Представляючи важливих свідків, авт. точно вкаже їхній зріст і вагу.

Умеблювання в помешканні Лені, те, що лишилося після багатьох описів майна, — мішане, воно походить з 1885 і 1922—1925 років: до Лені потрапили успадковані її батьками 1920 і 1922 року кілька речей стилю модерн кінця XIX століття — комод, книжкова шафа і два стільці антикварної вартості яких досі, вважаючи їх за "мотлох", не добачили й не описали судові виконавці. Натомість вони описали й забрали вісімнадцять картин місцевих художників з 1918—1935 років, переважно на релігійні теми. Судові виконавці склали їм надто високу ціну, оскільки то були оригінали; Лені за ними нітрохи не шкодує. Стіни її помешкання оздоблені кольоровими знімками: точними зображеннями органів людського тіла; ті знімки Лені постачає її дівер Генріх Пфайфер. Він працює в канцелярії відділу охорони здоров'я, де, між іншим, завідує учбовим та інформаційним матеріалом, і ("хоч це трохи суперечить моему сумлінню" — Г. Пфайфер) приносить Лені використані і зняті з ужитку таблиці; а щоб провести їх, як належить, по бухгалтерських книгах, Пфайфер купує ті списані таблиці, платячи за них якусь дрібницю. Оскільки ж їх замінюють також під його наглядом, то Лені часом щастить придбати через нього й нову таблицю, просто з фірми, яка їх виробляє; тоді вже, звичайно, вона платить зі своєї (досить убогої) кишені. Використані таблиці вона власноручно оновлює: старанно чистить лугом чи бензином, наводить чорним олівцем лінії, потім розфарбовує аквареллю з дешевого набору, який лишився ще з тих часів, коли її син був малий. Улюблена таблиця Лені — по-науковому точне, збільшене зображення людського ока, що висить над її піаніно (щоб урятувати не раз уже описуване піаніно й не дати його в руки судовим виконавцям, Лені йшла на

приниження: просила грошей у давніх знайомих своїх покійних батьків, позичала їх у свого дівера Генріха, брала наперед платню з пожильців, а найчастіше ходила до старого Гойзера, хоч і не зносила його нібито родинних ніжностей; як твердять трое найпевніших свідків (Маргрет, Марія, Лотта), вона казала навіть, що заради піаніно "ладна піти, хоч і на вулицю" — для Лені надзвичайно сміливий вислів). Стіни помешкання Лені прикрашають і не такі приємні на вигляд таблиці, наприклад, зображення людських кишок, є навіть збільшені зображення статевих органів з докладним описом усіх функцій,—вони висіли в Лені ще задовго до того, як їх зробила популярними порнотеологія. Свого часу між Лені й Марією виникали гострі суперечки за ці таблиці, які Марія вважала непристойними, проте Лені вперто боронила їх.

Оскільки колись однаково доведеться говорити про ставлення Лені до метафізики, то скажемо з самого початку: метафізика не завдає Лені жодних труднощів. Вона щиро приятелює з дівою Марією, майже щодня бачить її на екрані телевізора й щоразу дивується, що діва Марія також білява й не така вже молода, як хотілося б; ці зустрічі відбуваються мовчки, здебільшого пізно вночі, коли всі сусіди сплять і звичайні телевізійні програми — голландські теж — кінчаються. Лені й діва Марія усміхаються одна одній. Ні більше, ні менше. Лені анітрохи не здивувалася б і не злякалася б, якби одного чудового дня після закінчення телевізійної програми їй показали на екрані сина діви Марії. Чи вона взагалі сподівається на таке, оповідачеві невідомо. Але після всього, що він тим часом довідався, для нього не було б дивиною, якби й сподівалася. Лені знає дві молитви й подеколи мурмотить їх: "Отче наш" і "Богородице, діво, радуйся". Крім того, знає ще окремі уривки з деяких інших молитов. Молитовника в неї немає, до церкви вона не ходить, вірить у те, що в світовому просторі є "розумні істоти" (Лені).

Перше ніж ми відтворимо з більшими чи меншими прогалинами процес навчання Лені, гляньмо ще на її книжкову шафу, в основному заповнену ганебно припорошеними томами з однієї бібліотеки, яку її батько купив колись гамузом. Книжки, що пасували до забраних картин, досі уникли судового опису; серед них є також кілька річних комплектів одного давнього ілюстрованого місячника духовного (католицького) напрямку, які Лені часом гортає на дозвіллі: той місячник — букіністична рідкість — лишився тільки завдяки необізнаності судових виконавців, яких увів в оману його непоказний зовнішній вигляд. Зате від пильного ока судових виконавців не сховалися, на жаль, комплекти за 1916—1940 рр. часопису "Ірландське нагір'я", а також вірші Вільяма Батлера йтса, що zostалися від матері Лені. Той, хто передивлявся книжки уважніше, як, скажімо, Марія ван Дорн, що здавна витирала на них порошок, або Лотта Гойзер, що під час війни довго була другою, після найближчої, повірницею Лені, звичайно, помітили в тій шафі стилю модерн сім чи вісім несподіваних назв: вірші Брехта, Гельдерліна й Тракля, два томики прози Кафки й Клейста, два томи Толстого ("Воскресіння" і "Анна Кареніна") — і всі ті сім чи вісім книжок зачитані до дірок, що додавало честі їхнім авторам і, безперечно, сподобалося б їм, такі зачитані, що їх безліч разів латано — не дуже вправно — найрізноманітнішими клеями й липкими стрічками, а деякі просто стягнуто гумкою, щоб не розпалися. Пропозиції подарувати їй нові

видання тих авторів (на різдво, іменини, день народження і т. д.) Лені відхиляє з майже образливою рішучістю. Тут авт. дозволяє собі одне зауваження, що виходить за межі його компетенції: він твердо переконаний, що в Лені там стояли б і деякі томики прози Беккета, коли б вони в той час, як на неї мав іще вплив її літературний порада, уже з'явилися друком або були йому відомі.

Крім тих уподобань Лені, про які ми вже сказали,— викурювати щодня вісім цигарок, з'їдати смачний, хоч і помірний сніданок, втішатися двома Шубертовими п'єсами для піаніно, милуватися зображеннями органів людського тіла, серед них і кишок, і віддаватися ніжним думкам про свого сина Лева, що тим часом сидить у в'язниці, Лені ще любить танці. Вона завжди була палкою прихильницею танців (що одного разу стало її лихою долею, бо через танці вона безповоротно зробилася власністю неприємної їй родини Пфайферів). Але куди може йти на танці сорокавосьмирічна самотня жінка, яку середовище ладне відправити в газову камеру? В молодіжні танцювальні зали, де її сприйняли б як секс-бабусю, а може, й зґвалтували б? Ще танці бувають на парафіяльних святах, але вони для Лені також заказані, бо вона з чотирнадцяти років не ходить до церкви. Якби Лені знайшла когось із своїх товаришок з часів молодості, крім Маргрет, якій, мабуть, танці будуть заказані довіку, то її, певне, затягли б на якусь вечірку із стриптизом чи з обміном партнерами,— хоч вона й не має партнера,— і Лені вчетверте в житті почервоніла б. Бо вона досі червоніла тричі в житті. Що ж Лені робити? Вона танцює сама, часом тільки легенько вбрана, у своїй кімнаті, а часом навіть гола у ванній, перед брехливим дзеркалом. Інколи її бачать, як вона танцює, навіть заскакують зненацька,— а це аж ніяк не сприяє її добрій славі. Раз вона танцювала з одним добродієм, що винаймав у неї кімнату, дочасно полисілим асесором на ім'я Еріх Кеплер; Лені тоді була б майже почервоніла, коли б він був не дав своїм рукам волі; в кожному разі, їй довелося відмовити йому в помешканні, бо Кеплер — досить недурний і не товстошкірий — угадав незвичайну чуттєвість Лені і після того "ризикованого танчику" (Лені), що не відбувся б, якби він не прийшов платити за помешкання саме тоді, як Лені слухала танцювальну музику, щовечора скигив під її дверима. Лені не схотіла зглянутися на благання Кеплера, бо не любила його, і відтоді він, винайнявши поблизу помешкання, став одним із найзапекліших наклепників на неї і деколи в секретній розмові з господинею крамниці роздрібної торгівлі, що скоро має злитися з великою торговельною фірмою, оповідає про інтимні подробиці свого уявного роману з Лені, і господиня — особа холодної вроди, чоловік якої вдень не буває вдома (він працює на автозаводі),— так розпалюється, що затягає лисого асесора, що тим часом став уже радником, до задньої кімнати й там хтиво накидається на нього. Ця особа, двадцятивосьмирічна жінка на ім'я Кете Першт, також належить до тих, хто обливає Лені брудом, вводить її в неславу, хоч сама за посередництвом свого чоловіка в ярмаркові дні, коли місто заливає повінь відвідувачів, за добру платню наймається в нічний клуб на виступи в "ярмарковому стриптизі", перед якими масний конференсь оголошує, що вона готова задовольнити збудження, викликане тими виступами.

Останнім часом Лені інколи має нагоду потанцювати. На підставі певного досвіду вона вже бере на квартиру тільки подружжя і чужоземних робітників, тому й найняла дві кімнати дуже дешево — це в її фінансовій скруті! — милій молодій парі, яку ми задля зручності будемо просто звати Гансом і Гретою, і саме ці Ганс і Грета, слухаючи разом з Лені танцювальну музику, правильно зрозуміли її видимі й невидимі ритмічні порухи; отож Лені тепер інколи влаштовує "пристойний танчик". Ганс і Грета часом навіть пробують обережно витлумачити Лені її ситуацію, радять їй поновити вбрання, змінити зачіску, знайти коханця. "Тільки трохи причепурися, Лені, вдягни шикарну рожеву сукню та надінь шикарні панчохи на свої чудесні ноги і скоро сама побачиш, яка ти ще гарна".

Та Лені хитає головою, її надто образили, вона вже не ходить до крамниці, доручає це Треті, а Ганс, перше ніж іти на роботу (він працює техніком в управлінні шляхового будівництва, а Грета косметичкою і — поки що надаремно — пропонує Лені безкоштовно свої послуги), щоранку притьмом біжить до пекарні й приносить їй неодмінні хрумкі булочки, які для Лені куди важливіші, ніж для інших людей різні там святощі.

Поменшання Лені прикрашають, звичайно, не тільки самі учбові таблиці з анатомії, там висять також фотографії, знімки небіжчиків. Мати Лені, що померла 1943 року, коли їй був сорок один рік, знята незадовго до смерті. Хвороблива на вигляд жінка з рідкими сивими косами й великими очима сидить на лавці, закутана в плед, над Рейном коло Герзеля, поблизу пристані, на якій і написано назву місцевості; ззаду височать мури монастиря. Видно, що мати Лені мерзне; особливо звертає на себе увагу стомлений вираз очей і на диво твердий обрис рота, хоч обличчя справляє враження не дуже енергійного; видно, що їй не хочеться більше жити; якби комусь сторонньому загадали визначити її вік, він би збентежився і не знав, що сказати: чи перед ним тридцятирічна жінка, що дуже рано постарілася через якусь затаєну муку, чи тендітна шістдесятирічна, в рисах якої збереглося щось молодецьке. Мати Лені на знімку усміхається, не те щоб силувано, але напружено.

Батько Лені, знятий дешевим апаратом у сорок дев'ять років, так само незадовго до своєї смерті 1949 року, теж усміхається, анітрохи не напружено. Він стоїть біля зруйнованого будинку в старанно, але не раз уже латаному мулярському комбінезоні, в лівій руці тримаючи лом із тих, що їх утаємничені звать "лапою", а в правій молот, відомий утаємниченим як "довбня". Перед ним, обабіч нього, за ним лежать сталеві бруси різного розміру; може, та усмішка звернена до них, як у рибалки до своєї денної здобичі. Справді, то була, як ми далі докладно пояснимо, його денна здобич, він тоді працював на згадуваного вже колишнього господаря квітникарства, який рано вчув, що "брухт пахне грошима" (вислів Лотти Г.). Батько Лені на знімку простоволосий, чуб у нього дуже густий і тільки ледь узявся сивиною. Дуже важко визначити соціальне становище цього високого, стрункого чоловіка, що так природно тримає в руках своє знаряддя праці. На кого він схожий: на пролетаря? Чи на аристократа? На людину, що виконує звичну їй працю, чи ця явно важка робота їй чужа? Авт. схильний думати, що

обидва визначення слушні, і щодо праці також. Коментар Лотти Г. до цього знімка підтверджує його думку, вона називає батька Лені на цьому знімку "паном пролетарем". Ні з чого не видно, що батькові Лені набридло жити. На вигляд він ані молодший, ані старший за свій вік; він достоту "чоловік років під п'ятдесят, що добре зберігся". У матримоніальному оголошенні він міг би пообіцяти, що "зробить щасливою життєрадісну супутницю, бажано не старшу за сорок років".

На інших чотирьох знімках — чотири юнаки, всі десь років по двадцять, троє з них загинули, четвертий (син Лені) ще живий. Двоє з юнаків мають на знімках певну ваду, що стосується тільки їхнього одягу: хоч це погрудні знімки, на обох добре видно уніформу німецького вермахту, а на тій уніформі — орла і свастику, ту символічну композицію, що втаємниченим відома як "збанкрутований стерв'ятник". Це її рідний брат Генріх Груйтен і брат у перших Ергард Швай-герт, яких — так само як і третього загиблого — треба зарахувати до жертв другої світової війни. Генріх і Ергард обидва мають "якийсь суто німецький" (авт.) вигляд, "чимось" (авт.) скидаються на геть усе німецьке освічене юнацтво; може, ця думка стане ясніша, коли ми процитуємо тут Лотту Г., для якої обидва вони — "бамберзькі лицарі": характеристика, як буде з'ясовано згодом, не тільки похвальна. Щоб інформація була повна, треба сказати, що Е. білявий, а Г. шатен; що обидва теж усміхаються, усмішка в Е. — "щира й простодушна" (авт.), надзвичайно мила, а в Г. — не така щира, в куточках його уст помітні сліди того нігілізму, який помилково звуть цинізмом і який на 1939 рік, коли зроблено обидва знімки, можна визначити як досить ранній, майже прогресивний.

Третій з небіжчиків на знімках Лені — радянський громадянин на ім'я Борис Львович Колтовський. Він не усміхається; цей знімок — збільшена аматорська фотокартка паспортного формату, зроблена в Москві 1941 року, — справляє враження вже майже графічної роботи. Б. на ньому — поважний, блідий чоловік з таким високим чолом, що спершу здається, ніби він рано полисів, та потім, роздивившись, яке густе його біляве, кучеряве волосся, починаєш розуміти, що це характерна прикмета Бориса К. Очі в нього темні, досить великі, через окуляри в простій оправі відблиски світла в них можна сприйняти як витончений графічний засіб. Хоч цей чоловік поважний, худий і на диво високочолий, зразу видно, Що на той час, як робився знімок, він був молодий. Він У цивільному, в сорочці з виложистим коміром, без піджака, — видно, що знімався літньої пори.

На шостій фотографії зображено живого, сина Лені. Хоч він, коли знімався, був такого самого віку, як Е., Г. і Б., проте здається наймолодшим; може, тому, що тоді вже фотоматеріал був кращий, ніж 1939 і 1941 років. На жаль, не можна заперечити, що Лев на цьому знімку 1965 року не тільки усміхається, а просто сміється: кожен, не вагаючись, назвав би його "веселим хлопцем". Подібність між ним, батьком Лені і його батьком Борисом безсумнівна. Він має "груй-тенівський чуб" і "баркелівські очі" (мати Лені була в дівоцтві Баркель. — Авт.), що додають йому ще й подібності з Ергардом. Його сміх, його очі недвозначно свідчать про те, що він напевне не успадкував двох материних рис: він ані мовчазний, ані потайний.

Тут треба згадати ще одну річ з одягу, таку саму дорогу для Лені, як знімки, зображення органів людського тіла, піаніно і свіжі булочки: її купальний халат, який вона помилково, але вперто зве пеньюаром. Це витвір із волохатої бавовняної тканини "довоєнної якості" (Лотта Г.), колись, як видно з вивороту і з рубців на кишнях, кольору червоного вина, а за цей час — за тридцять років!—вилинялий до кольору ріденького малинового сиропу. В багатьох місцях він зацерований простими цеглястими нитками, треба сказати, дуже вправно. Лені рідко коли розлучається з цим пеньюаром, майже не скидає його і начебто казала, що хотіла б, "аби її й поховали в ньому" (Ганс і Грета Гельцени, що інформують авт. про все, що стосується хатнього життя Лені).

Мабуть, варто ще коротко згадати про теперішній склад пожильців Лені: дві кімнати вона здає Галсові і Греті Гельце-нам; дві — португальській родині Пінто, що складається з батька Хоакіма, матері Ани-Марії та трьох дітей — Етельві-ни, Мануели й Хосе; одну — трьом робітникам-туркам, уже не дуже молодим; звати їх Кая Тунч, Алі Килич і Мехмет Шахін.

II

Звичайно, Лені не завжди було сорок вісім років, і нам доведеться кинути погляд назад.

На знімках з молодих років Лені без зайвих балачок можна назвати гарною, милою дівчиною; навіть у формі нацистської організації для дівчат — тринадцяти-, чотирнадцяти— і п'ятнадцятирічна — вона має симпатичний вигляд. Жодна особа чоловічої статі не оцінила б її тілесної вроди нижче як "непогана, бісова дівчина". Людський потяг до парування від любові з першого погляду переходить просто в спонтанне бажання мати інтимні стосунки з особою іншої чи тієї самої статі, яке не гасить навіть тривалий зв'язок; воно виливається в усі форми жаги, аж до найглибшої, шаленої, що відбирає спокій душам і тілам. Усі його різновиди, що виявляються так само незаконно, як і незакономірно, Лені могла б викликати і викликала. Коли їй минув сімнадцятий, вона зробила рішучий стрибок від гарної дівчини до красуні, який темноокій блондинді вдається легше, ніж ясноокій. На цій стадії жоден чоловік не оцінював її нижче ніж "чудова".

Треба ще сказати кілька слів про навчання Лені. У шістнадцять років вона пішла працювати в контору свого батька, який помітив той стрибок від гарної дівчини до красуні і, насамперед маючи на оці дію Лені на чоловіків (це все відбувається 1938 року), почав брати її з собою на важливі ділові наради, де вона сиділа з олівцем та записником на колінах і часом занотовувала якусь тезу. Стенографувати вона не вміла й ніколи не навчилася б. Правда, абстрактне і абстракції не були їй зовсім неприступні, але вчити "гачки", як називала вона стенографію, вона не мала ніякого бажання, її шлях до освіти був устелений стражданнями, швидше стражданнями вчителів, аніж її власними. Вона скінчила — після того як двічі не те щоб лишилася на другий рік, але була "добровільно переведена до молодшого класу" — чотири класи народної школи з пристойним, хоч і добре підправленим атестатом. Один живий ще свідок із педагогічної

ради народної школи, шістдесятип'ятирічний пенсіонер Шлокс, колишній директор, якого вдалося відшукати на селі, де він доживав віку, оповів, що Лені час від часу навіть пробували спровадити в школу для відсталих, але її вберегли від цього дві обставини: батькова заможність, що впливала, — як наголошує Шлокс, — не прямо, а опосередковано, і те, що Лені два роки поспіль, в одинадцять і дванадцять років, здобувала звання "найчистокровнішої німецької дівчини школи", яке присуджувала комісія расової приналежності, що їздила від школи до школи. Якось Лені навіть брала участь у конкурсі на звання "найчистокровнішої німецької дівчини міста", але посіла тільки друге місце, поступившись дочці протестантського священика, що мала ясніші очі, — очі Лені тоді вже були не зовсім блакитні. То хіба ж можна було "найчистокровнішу німецьку дівчину школи" послати в школу для відсталих? Дванадцяти років Лені пішла до монастирського ліцею, під нагляд черниць, але в чотирнадцять її довелося звідти забрати: за цей час вона раз ганебно лишилася на другий рік, а раз її перевели тільки після того, як батьки врочисто пообіцяли, що далі в школі її не залишать. Своєї обіцянки вони дотримали.

Щоб не склалося хибного уявлення про навчання Лені, треба дати об'єктивну інформацію, що пояснить, у які несприятливі умови вона потрапила на освітньому шляху, коли ступила на нього, або ж, краще сказати, коли її на нього штовхнули. Тут не йдеться про вину — ні в народній школі, ні в ліцеї, до якого Лені ходила, в неї не було якихось великих неприємностей, самі лише непорозуміння. Лені була досить здібна, навіть жадібна чи спрагла до науки, і всі зацікавлені особи намагалися вдовольнити цю її жадобу чи спрагу. Але пропоновані їй наїдки й напої не відповідали ані її розумовому розвитку, ані її нахилам, ані її сприйнятливості. Здебільшого, чи, може, навіть завжди пропонованому матеріалові бракувало того чуттєвого змісту, без якого Лені не здатна була чогось засвоїти. Письмо, наприклад, вона опанувала дуже легко, хоч це такий абстрактний предмет, що можна було сподіватися протилежного; але він був пов'язаний для Лені з оптичними, дотиковими, навіть з нюховими відчуттями (згадаймо залах чорнила, олівців, різних гатунків паперу), тому її не лякали навіть складні вправи і граматичні тонкощі; її письмо — до якого, на жаль, вона вдається надто рідко — було й лишилося чітке і приємне, просто-таки здатне, як авторитетно запевняє пенсіонер Шлокс, колишній директор (джерело інформації з усіх принципових педагогічних питань), "викликати еротичне чи сексуальне збудження". Найбільшу халепу Лені мала з двома спорідненими предметами: релігією і арифметикою, відп., математикою. Якби хоч одному з учителів чи вчительок Лені спало на думку пояснити їй, коли вона ще була шестирічною дитиною, що до зоряного неба, такого їй любого, можна застосувати математичні й фізичні закони, то вона б так не сахалася таблиці множення, що була їй така сама осоружна, як іншим людям павуки. Горіхи, яблука, корови і горох на папері, що ними в якийсь вульгарний спосіб намагаються досягти арифметичного реалізму, були їй нецікаві. Математика з Лені не вийшло б, зате хист до природничих наук у неї напевне був, і коли б, крім менделівських квіточок, червоних, білих і рожевих, що рясніли на сторінках підручників і на таблицях, хтось показав їй трохи складніші

генетичні процеси, вона, пишно висловлюючись, неодмінно з головою поринула б у таку матерію. Куца програма з біології позбавила її багатьох радощів, які вона пізнала вже аж дорослою, відтворюючи дешевими акварельними фарбами складні органічні процеси. Як запевняє ван Дорн, свідченням якої можна вірити, їй навіки запам'яталася одна подробиця з дошкільного життя Лені, що їй досі видається їй такою самою "несвітською", як і таблиці з статевими органами. Ще дитиною Лені дуже цікавилася необхідністю виділення екскрементів і — на жаль! — марно домагалася пояснень цьому явищу, допитуючись: "Тьху, що це таке з мене лізе?" Ні мати, ні Марія ван Дорн не дали їй таких пояснень!

Тільки другому з тих двох чоловіків, з якими Лені мала досі інтимні стосунки, і саме чужинцеві, та ще й радянській людині, судилося відкрити, що вона здатна до гідної подиву чуттєвої і розумової активності. Йому ж таки Лені оповіла те — від кінця 1943 до середини 1945 року вона була далеко не така мовчазна, як тепер, — що згодом від неї почула й Маргрет: що вона вперше спізнала цілковите "чуттєве вдоволення" шістнадцятирічною дівчиною, коли, тільки-но випущена з інтернату, червневого надвечір'я виїхала на велосипеді за місто і, лежачи горілиць у вересі, "розкинувшись і вся віддаючись" (Маргрет зі слів Лені), дивлячись у зоряне небо, де ще палахкотіла вечірня заграва, досягла тієї вершини блаженства, якої тепер надто часто прагнуть; Лені, як вона оповідала Борисові, а потім переповідала Маргрет, лежала простягнена й "відкрита" на теплім вересі і почувала себе так, наче її хто "брав", а вона "віддавалась"; і вона б нітрохи не здивувалася — так Лені пояснювала згодом Маргрет, — якби тоді була завагітніла. Тому їй зовсім не здається незбагненим те, що непорочна дівка народила сина.

Ліцей Лені залишила з поганим свідоцтвом: з релігії і математики там стояли незадовільні оцінки. Вона пішла на два з половиною роки до пансіону, де її вчили домоведення, німецької мови, релігії, трохи історії (до Реформації) і музики (піаніно).

Перше ніж звести пам'ятник одній покійній черниці, що відіграла в освіті Лені таку саму вирішальну роль, як і той радянський громадянин, до якого ми ще будемо не раз вертатися, треба згадати трьох живих іще черниць, що виступають як свідки; хоч вони зустрічалися з Лені тридцять чотири і* відп., тридцять два роки тому, але ще добре пам'ятають її, і всі три — авт. з олівцем і записником відшукав їх у трьох різних місцевостях — вигукнули, тільки-но почувши ім'я Лені: "Ага, Груйтен!" Цей вигук, однаковий у всіх трьох, здається авт. дуже важливим, бо він свідчить, яке велике враження справляла на всіх Лені.

Оскільки не лише вигук "Ага, Груйтен!", а й певні фізичні прикмети в усіх трьох черниць однакові, то, щоб не наганяти рядків, деякі подробиці можна узагальнити. В усіх трьох, як то кажуть, пергаментна шкіра: ледь натягнена на вилицях, жовтава, трохи зморшкувата; всі три частували (або веліли почастувати) авт. чаєм. Не через невдячність, а тільки задля об'єктивності, треба зазначити, що чай в усіх трьох був не дуже міцний; усі три почали кашляти, як авт. закупив (не спитавши, хоч це було й нечемно, дозволу, тому що боявся дістати відмову); всі три приймали його в майже

такій самій вітальні, оздобленій відбитками з гравюр на релігійні теми, розп'яттям, портретом теперішнього папи і свого кардинала; всі три столи в трьох різних вітальнях були накриті плюшевими скатертями; всі стільці були незручні; всі три черниці одного віку — десь від сімдесяти до сімдесяти двох років.

Перша з них, сестра Колумбанус, була директрисою ліцею, в якому Лені провчилася два роки з такими мізерними успіхами. Це ефірна особа з бляклими, дуже розумними очима; майже весь час, поки тривало інтерв'ю, вона сиділа й хитала головою — дорікала собі, що свого часу не виявила захованих у Лені здібностей: "У ній щось було, навіть щось сильне, а ми його не добачили". Сестра Колумбанус — математик з науковим ступенем, вона ще й тепер читає (з лупою!) фахову літературу. Це чистий тип жадібної до знань жінки з ранньої епохи емансипації; на жаль, у чернечому вбранні таких жінок дуже рідко помічають і ще рідше цінують. Коли авт. почав увічливо розпитувати сестру Колумбанус про її власний життєвий шлях, вона розповіла, що ще 1918 року ходила у спідниці з мішковини і її дужче висміювали, паплюжили і зневажали, ніж багатьох теперішніх хіппі. Дізнавшись від авт. про деякі подробиці з життя Лені, вона сказала, зітхнувши, хоч у голосі її чутно було захват: "Самі крайнощі, авжеж,— таким її життя й мало бути".

Зауваження це спантеличило авт. Прощаючись, він засоромлено глянув на чотири кричуще вульгарні недокурки, що лишилися в керамічній попільничці, зробленій у вигляді виноградного листка; нею, мабуть, користувалися рідко, хіба часом там догасала сигара якогось прелата.

Друга черниця, сестра Пруденція, навчала колись Лені німецької мови й літератури. Вона була трішки не така шляхетна на вигляд, як сестра Колумбанус, мала трішки рожевіші щоки; це не означало, що вона була рожевощока, тільки давній колір її щік був ще помітний, а обличчя сестри Колумбанус безперечно світилося блідістю, набутою ще в молоді роки. Сестра Пруденція (її вигук, коли вона почула ім'я Лені, див. вище!) додала кілька несподіваних деталей. "Я все робила,— сказала вона,— щоб утримати її в школі, але нічого не допомогло, хоч я й поставила їй з німецької "чотири", і вона заслужила таку оцінку: написала чудовий твір про "Маркізу д'О..."¹; ця річ, бачите, була не те що не рекомендована, а навіть дуже небажана, через свій, так би мовити, дражливий зміст,— але я вважала і вважаю, що чотирнадцятирічна дівчина може спокійно читати її і мати про неї свою думку; і ось Груйтен написала щось незвичайне, а саме: палкий захист графа Ф., екскурс у царину... ну, сказати б, чисто чоловічих почуттів. Я була вражена... чудова праця, майже на "п'ять"... Але вона мала незадовільну оцінку з релігії, власне, виправлену одиницю, бо ж не хотілося вліпити дівчині одиницю з релігії, а також тверду, напевне зароблену двійку з математики, яку сестрі Колумбанус довелося їй поставити, хоч і з сльозами на очах, але ж вона повинна була оцінити її знання справедливо,— і Груйтен зникла... пішла з ліцею, мусила піти".

Із сестер і вчительок пансіону, в якому Лені навчалася з чотирнадцяти і майже до сімнадцяти років, треба було ще тільки розшукати третю із згаданих тут черниць, сестру Цецілію. Це вона два з половиною роки давала Лені приватні уроки гри на

піаніно; сестра Цецілія зразу відчула музикальність Лені, але її жахала, просто доводила до розпачу нездатність дівчини не тільки читати ноти, а навіть пов'язувати з прочитаною нотою певний звук. Перші шість місяців вона тільки те й робила, що програвала Лені платівки, а потім наказувала їй просто відтворити мелодію — ризикований, як каже сестра Цецілія, проте вдалий експеримент; він навіть довів, каже сестра Цецілія, "що Лені спроможна була розпізнати не лише мелодії і ритми, а й побудову музичних творів". Та як — сестра Цецілія довго зітхає— навчити Лені читати ноти, що вкрай необхідно? І тоді їй спала на думку майже геніальна ідея: спробувати кружний шлях, через географію. Щоправда, учениці діставали в ліцеї дуже куці знання з географії — вони в основному повинні були знати напам'ять

"Маркіза д'О..." — новела німецького письменника Г. фон Клейста (1777 — 1811).

і показувати на карті всі притоки Рейну, а також височини й округи, що їх ті притоки розмежовують; а все ж Лені навчилася читати карту: страшенно покручену чорну риску між Гунсрюком і Ейфелем вона сприймала не тільки як чорну покручену риску, а як позначку річки Мозель, що існує насправді. І спроба вдалася: Лені опанувала ноти, важко, неохоче, інколи плачучи з люті, проте опанувала. А що сестра Цецілія отримала від батька Лені добрий гонорар, який пішов до каси ордену, то вона відчувала себе зобов'язаною "навчити Лені й музики". їй і це вдалося, і "що мене в ній здивувало: вона зразу відчула, що Шуберт її межа; спроба піти далі скінчилася так жалюгідно, що навіть я порадила їй залишитися в тих її межах, хоч батько домагався, щоб вона грала Моцарта, Бетховена й таке інше".

Ще одне зауваження про шкіру сестри Цецілії: місцями вона була ще молочного кольору, лагідно-біла, не зовсім суха; авт. щиро признається, що він відчув бажання, може, й не зовсім пристойне, оглянути на більшій площині шкіру цієї милої черниці, що постарілася в безшлюб'ї, хай би навіть його запідозрили в геронтофільї. На жаль, сестра Цецілія, після того як авт. спитав її про одну черницю того самого ордену, яка відіграла в житті Лені дуже важливу роль, стала демонстративно холодна, майже непривітна.

Тут можна тільки окреслити в загальних рисах те, що, будемо сподіватися, в подальшій оповіді пощастить довести: що Лені — невизнаний геній чуттєвості. На жаль, її довгий час вважали просто "дурепою": це означення таке зручне, що ним залюбки користуються де треба й де не треба. Старий Гойзер признається, що й тепер ще зараховує Лені до цієї категорії.

Може скластися думка, що Лені, яка завжди любила смачно попоїсти, з великим запалом навчалася куховарства, а домоведення було її улюбленим предметом. Анітрохи: хоч куховарства вчили біля плити й кухонного столу, на матеріалі, який можна було побачити, понюхати, покуштувати й відчутти на дотик, воно здавалося Лені (якщо авт. вірно зрозумів деякі зауваження сестри Цецілії) абстрактнішим за математику й таким самим платонічним, як уроки релігії. Важко сказати, чи вона мала хист до куховарства, а ще важче з'ясувати, чи не здавались їй приготовані на уроках домоведення страви "ніякими" через метафізичний страх черниць перед будь-якими присмаками. На жаль, із неї безперечно не вийшло доброї куховарки; їй тільки

подеколи вдається юшка та ще десерт, крім того, вона — що не така вже й звичайна річ — добре готує каву і дуже любила варити їжу для дітей (свідок М. в. Д.), але так і не навчилася готувати справжній обід.

Як доля підливи може залежати від хибного, випадкового поруху чиєїсь руки з присмакою, так і релігійне виховання Лені через сліпий випадок зазнало цілковитого краху (чи, краще сказати, на щастя, не вдалося). Коли йшлося про земні, матеріальні речі — про хліб чи вино, про те, що когось годилося обняти чи покласти на нього руку, — то вони не завдавали Лені жодних труднощів. Вона й досі вірить, що людину можна вилікувати, натерши її слиною. Але хто кого нині натирає ще слиною? Лені не тільки лікувала слиною радянського юнака і свого сина, а й робила щасливим радянського юнака й заспокоювала свого сина тільки тим, що клала на них руку. Але хто нині ще кладе на когось руку? Що то був за хліб, який їй давали на перше причастя (останній церковний обряд, у якому вона брала участь), і де в біса ділося вино? Чому їй не дали його? Що син святої діви водився з жінками, також і з пропащими, — все те надзвичайно подобалося Лені й могло б її так само вкинути в захват, як вигляд зоряного неба.

Можна собі уявити, що Лені, яка ціле життя так любила вранці їсти свіжі булочки, що через них навіть наражалася на глум сусідів, палко чекала на свято першого причастя. Треба сказати, що Лені в ліцеї не допустили до першого причастя, бо під час підготовчих уроків вона раз у раз втрачала терпець і просто-таки нападала на вчителя релігії, вже й тоді літнього сивого чоловіка, аскетичного на вигляд, а після уроків з дитячим запалом допитувалась: "Ну, коли ж ви дасте мені той хліб життя, га? Чого я маю стільки чекати?" Цей учитель, від якого нам залишилось тільки ім'я — Еріх Брінгс — та кілька публікацій, вважав стихійний вияв чуттєвості Лені "злочинним". Він був наляканий тим нетерпінням, яке він охрестив "чуттєвою жадобою". Звичайно, він рішуче відхилив зухвалі вимоги Лені й відклав її конфірмацію на два роки за "виявлену незрілість і нездатність зрозуміти святі дари". Є два свідки цього випадку; перший свідок — старий Гойзер, який добре пам'ятає про нього й розповідає, що "тоді ледве вдалось уникнути скандалу", та оскільки черниці з огляду на внутрішньо-політичні обставини були в скрутній ситуації (1934 рік!), про що Лені й гадки не мала, то, на жаль, вирішили "цій справі не давати розголосу". Другий свідок — сам старий учитель релігії, який мав свого коника, "теорію часток", що полягала ось у чому: він місяцями чи й роками, беручи до уваги найрізноманітніші казуїстично вигадані обставини, розводився про те, що могло б, чи повинне було, чи мало б, чи мусило б статися з частками облаток за тих обставин. Отож цей добродій, що як фахівець у галузі часток ще й досі має деяку славу, згодом почав періодично публікувати в одному літературно-теологічному часописі "Нариси з мого життя", де, між іншим, розповів і про випадок з Лені; як людина без сорому і фантазії він вивів її під ініціалами: "така собі Л. Г., тоді дванадцятирічна дівчина". Він змальовує "жагучий погляд" Лені, її "чуттєві уста", знаважливо згадує її простацьку вимову, дім її батьків називає "вульгарним, типовою оселею скоробагачків", а закінчує словами: "На таке матеріалістично-пролетарське

жадання святих дарів я, звичайно, мусив відповісти відмовою". Хоч батьки Лені не були надто релігійні й не вельми вчащали до церкви, а все ж, улягаючи поглядам своїх кіл і свого середовища, вважали прикрістю і навіть ганьбою, що Лені "не відбула цього разом з усіма", і послали її "відбути це" в чотирнадцять з половиною років, коли вона вже вчилася в пансіоні. Та оскільки на той час у Лені (за вірогідним свідченням Марії ван Дорн) уже почалося жіноче, церковне свято зійшло нанівець, і світське також. Лені жадібно накинулася на ту крихту хліба, вся вона була готова справді впасти в екстаз,— "і ось мені (так розповідала вона потім шокованій Марії ван Дорн) поклали на язик той безбарвний, тоненький сухий шматочок, що не мав ніякого смаку. Я мало не виплюнула його!" Марія хрестилася і дивувалася, що стільки речей навколо, які промовляли до чуттів Лені,— свічки, ладан, органна й хорова музика,— не допомогли їй здолати розчарування. Навіть святковий обід після повернення з церкви — спаржа, шинка, ванільне морозиво з вершками — не скрасив їй того розчарування. Лені щодня доводить, що вона й сама не байдужа до "часток": вона визбирує з тарілки всі крихти своїх улюблених булочок і кидає в рот (Ганс і Грета).

Хоч у цьому звіті ми й намагаємося якомога уникати непристойностей, а проте, щоб картина була повна, треба, мабуть, сказати, що вчитель релігії в пансіоні, який допустив Лені до першого причастя тільки на вимогу директриси, нестарий іще чоловік на ім'я Горн, такий самий аскетичний на вигляд, як і його колега з ліцею, давав своїм ученицям, перед тим як вони кінчали науку — наймолодші в шістнадцять років і найстарші в двадцять один,— відомості про статеве життя. Лагідним голосом, послуговуючись винятково кулінарною символікою й не дозволяючи собі бодай натяку на точні біологічні деталі, він порівнював статевий акт, який називав "необхідним засобом продовження роду", з "суніцями в сметані", захоплено вигадував усе нові порівняння, що мали дати уявлення про дозволені й недозволені любові; в його розповіді не останню, хоч і не зрозумілу дівчатам, роль відігравали "кренделі". Треба відзначити, що під час тієї лекції, коли вчителів лагідний голос із допомогою незбагненної, винятково кулінарної символіки давав їм незбагненні відомості про любові й статеві стосунки, Лені вперше в житті почервоніла (Маргрет). Оскільки вона нездатна каятись — ця риса дуже полегшувала їй сповідь, яку вона байдуже відбувала як порожню формальність,— то, мабуть, навчальний експеримент учителя зачепив у ній якісь не відомі ще центри почуттів. Щоб склалося більш-менш правильне уявлення про відверту, пролетарську, майже геніальну чуттєвість Лені, мусимо додати: Лені не була безсоромна, а все ж той перший у її житті випадок, коли вона почервоніла, можна вважати сенсацією. Принаймні для самої Лені та раптова, мимовільна реакція була цілком несподіваною, болісною і тяжкою. Зайве тут буде ще раз наголошувати, що в ній таїлося величезної еили еротичне і сексуальне сподівання, і коли вчитель релігії в такий дивний спосіб заходився пояснювати те, що водночас звеличували як причастя і як таїнство, її обурення і збентеження вилилось у незнану їй досі форму: вона почервоніла. Заникуючись з люті, червона як рак, вона просто вийшла з класу, за що дістала нову двійку з релігії у випускному свідоцтві. А ще їй на уроках релігії без кінця

втовкмачували в голову, що аж ніяк не викликало в неї захвату, назви трьох гір Європи: Голгофи, Акрополю і Капі-толію. А втім, Голгофа в її уявленні була досить симпатична гора, і з Біблії Лена знала, що то, власне, й не гора, а тільки горб і лежить він зовсім не в Європі. Беручи до уваги те, що Лені все ж таки не забула "Отче наш" та "Богородице, діво, радуйся" і часом ще навіть проказує ці молитви, що вона знає кілька уривків з інших молитов і вважає стосунки з дівою Марією за звичайну річ, може, тут буде доречно висловити припущення, що її релігійних здібностей так само недооцінили, як і її чуттєвості, і що з неї, либонь, вийшов би великий містик, якби її хист вчасно виявили й розвинули.

А тепер, нарешті, спробуймо накидати бодай начерк пам'ятника одній особі, яку вже, на жаль, не можна ні викликати, ні вислухати як свідка, бо вона померла наприкінці 1942 року за нез'ясованих досі обставин; її звело в могилу не пряме насильство, а лише загроза прямого насильства і байдужість тих, хто її оточував. Крім Б. Г. Т. і Лені, ніхто, мабуть, не любив тієї особи; навіть після пильних пошуків не вдалося з'ясувати, яке було її світське ім'я, звідки і з якого середовища вона походить. Відоме тільки, і то від кількох свідків — від Лені, Маргрет, Марії і від того Б. Г. Т., колишнього учня букініста, який вважає, що його досить називати ініціалами,— її черниче ім'я: сестра Рахель. А ще прізвисько: Гаруспіка. На той час, коли вона мала стосунки з Лені й одночасно з Б. Г. Т. (1937—38 рр.), їй було десь років сорок п'ять. Сестра Рахель була дрібна, жилава (вона розповідала — не Лені, а Б. Г. Т.,— що колись навіть стала чемпіонкою "Німецької молоді" серед жінок з бар'єрного бігу на 80 метрів!); мабуть,—1937—38 рр. вона мала всі підстави не розказувати про своє походження й освіту,— вона була, як тоді казали, "високоосвічена жінка", що їй не завадило свого часу захистити дисертацію і, може, ще й другу (звичайно, під іншим ім'ям). Зріст її, на жаль, можна визначити тільки з пам'яті свідків: приблизно 1 м 60 см; вага десь біля 50 кг; коси чорні з сивиною; очі блакитні; не виключене кельтське походження, так само єврейське. Б. Г. Т., бібліотекар без диплома, що опрацьовує каталоги давніх видань у одній міській бібліотеці середнього обсягу й має деякий вплив на її комплектування, досить змарнілий як на свої літа чоловік, чемний, без особливої ініціативи й темпераменту, був, мабуть, закоханий у ту черницю, хоч різниця у віці між ними сягала щонайменше двадцяти років. Те, що йому пощастило аж до 1944 року уникнути служби у вермахті й таким чином лишитися своєрідною missing link 1 між Лені й сестрою Рахеллю (коли його на п'ятому році війни все-таки взяли в армію, Б. Г. Т. мав уже без чогось двадцять шість років і, як він сам запевняє, був здоровий як дуб), свідчить про його впертий, цілеспрямований розум.

У кожному разі, він жвавішає, в очах його світиться майже захват, коли мова заходить про сестру Рахель. Він неодружений, не курить і, як можна зробити висновок із запахів у його двокімнатній квартирі з кухнею і з ванною, вміє чудово куховарити. Він цінує тільки давні книжки і зневажає

1 Необхідною ланкою (англ.).

нові видання: "Нова книжка — це взагалі не книжка" (Б. Г.Т.). Рано полисілий, він,

мабуть, харчується добре, але одноманітно; організм його схильний до ожиріння, про що свідчить пористий ніс і підпухлості за вухами, які авт. добре розгледів під час своїх численних відвідин. Хоч з натури Б. Г. Т. не дуже балакучий, його просто годі спинити, коли мова заходить про Рахель-Гаруєпіку. Лені він знає з розповідей сестри тільки як "надзвичайно вродливу біляву дівчину, яку в житті чекає багато гарного й не менше прикрого", і має до неї мрійливо-юнацьке почуття; коли б авт. на цьому залежало і коли б він сам не був закоханий у Лені, він би навіть спробував їх звести, бодай і з запізненням на тридцять чотири роки. Хоч які дивацтва (явні й приховані) властиві цьому Б. Г. Т., одне про нього можна сказати напевне: він людина вірна. Може, й самому собі також.

Про цього чоловіка можна було б багато говорити, але не варто, оскільки він майже не має безпосереднього стосунку до Лені і стає нам у деякій пригоді лише тим, що на ньому відбилися події, які нас цікавлять.

Хибно було б думати, що Лені в інтернаті страждала; ні, з нею там сталося диво, а саме — те, що стається з улюбленцями долі: вона потрапила в добрі руки. Все, про що вона дізнавалась на уроках, було не цікаве або не дуже цікаве; тільки приватні лекції спокійної і ласкавої сестри Цецілії мали сенс і дали свої наслідки. Вирішальну роль, принаймні не меншу, ніж радянський юнак, що з'явився на її обрії пізніше, відіграла в житті Лені сестра Рах ель; її не допускали до викладання (1936 рік!), і вона виконувала не дуже почесну роботу коридорної сестри, як казали про неї учениці, тобто з соціального погляду перебувала десь на становищі звичайної прибиральниці. Вона повинна була вчасно будити дівчат, стежити за їхнім вранішнім туалетом, пояснювати їм — від чого вчителька біології вперто відмовлялася,— що з ними відбувалося, коли в них раптом починалося місячне, а крім того, мала обов'язок, який решта сестер вважали за бридкий і неможливий і який сама вона виконувала зі щирим захватом: аналіз залишкових продуктів дівчачого організму у твердій і рідкій формі. Ученицям було заборонено спускати воду доти, доки ті залишкові продукти не огляне сестра Рахель. І вона робила це з незворушністю діагностика, так спокійно, що дівчата, які перебували під її наглядом, не Могли вийти з дива. Чи треба тут говорити, що Лені, чию Цікавість до власного травлення досі ніхто не вдовольнив, стала її палкою послідовницею? Здебільшого сестрі Рахелі досить було глянути на екскременти якоїсь учениці, щоб точно визначити її фізичний і психічний стан, навіть передбачити її успіхи в навчанні, тому перед письмовою роботою їй не було проходу від дівчат. Через це ж її з року в рік (починаючи від 1933 р.) прозивали Гару епікою — це прізвисько сестрі Рахелі дала одна її колишня учениця, що пізніше пробувала свою силу на ниві журналістики, і та сприймала його як цілком заслужений комплімент. Існувала думка (Лені, яка згодом стала повірницею сестри Рахелі, підтвердила її), що черниця вела якнайдокладніший щоденник своїх спостережень. Коли взяти до уваги, що під наглядом сестри Рахелі було дванадцять дівчат, а вона працювала коридорною сестрою (таким собі монастирським черговим унтер-офіцером) п'ять років, і кожен шкільний рік мав по двісті сорок днів, неважко вирахувати, що в своєму щоденнику вона охопила й коротко

проаналізувала двадцять вісім тисяч вісімсот наслідків дії нирок і органів травлення,— гідна подиву праця, а як скато— й урологічний документ, мабуть, просто неоціненна. І такий скарб, видно, був бездушно знищений! Дослідження авт., поведінка й вислови самої сестри Рахелі, якими вони постають із прямих свідчень Б. Г. Т., непрямих (отриманих із других рук, через Марію) інформант Лені і, знову ж таки, прямих свідчень Маргрет, дають підставу припустити, що Рахель мала освіту з трьох галузей науки: медицини, біології і філософії, але над усім тим брав гору теологічний елемент, походження виключно містичного.

Рахель втручалася також у те, за що вона не відповідала, наприклад, у гігієну, вчила дівчат доглядати своє волосся, шкіру, очі, вуха, пильнувати своїх зачісок, білизни, взуття. Якщо зважити, що вона радила чорнявій Маргрет ясно-зелені кольори, а білявій Лені — яскраво-червоні, казала їй узутися на вечірку зі студентами, що мешкали в католицькому гуртожитку, червоні черевички, рекомендувала митися настоем із мигдалевих висівок і не конче крижаною водою, вважаючи таку процедуру тільки відносно корисною,— якщо все це зважити, то можна стисло визначити її натуру так: вона не була засушеною педанткою. Додаймо, що вона не тільки не відраджувала ученицям підмальовувати губи, а навіть радила — звичайно, до міри, зі смаком, залежно від типу обличчя; отже, бачимо, що сестра Рахель набагато випередила свій час і своє середовище. Найдужче вимагала вона від дівчат, щоб ті доглядали свої коси, пильно, терпляче розчісували їх, особливо перед сном.

Її становище в монастирі було незрозуміле. Більшість сестер трактували її як щось середнє між прибиральницею туалетів і просто прибиральницею — досить негарно з їхнього боку, навіть якби Рахель справді була нею. Дехто поважав її, дехто боявся; з директрисою в неї завжди були < шанобливо-напружені стосунки" (Б. Г. Т.). Директриса, сувора, інтелігентна красуня з попелястими косами, що через рік після того, як Лені залишила школу, скинула черничу одягу і вступила до нацистської жіночої організації, ніколи не відкидала косметичних порад Рахелі, хоч вони й суперечили монастирському духові. Коли взяти до уваги те, що директрису прозивали "тигрисею", що її основним фахом була математика, а другим і третім — французька мова й географія, то стане зрозуміло, що в поведінці Гаруспіки вона не вбачала ніякої небезпеки, та "фекальна містика" здавалась їй тільки смішною. Вона вважала, що справжній дамі її гідність не дозволяє навіть глянути на свої екскременти (Б. Г. Т.), в усьому тому було для неї щось "поганське", хоч, мабуть, саме поганський дух (знову ж таки Б. Г. Т.) привів її в нацистську жіночу організацію. Задля справедливості треба відзначити (все за тим самим Б. Г. Т.), що, навіть покинувши монастир, вона не виказала Рахелі. Лені, Маргрет і Б. Г. Т. змальовують її як "горду особу". Хоч за всіма приступними свідченнями директриса була дуже гарна жінка, безперечно "з еротичними імпульсами" (Маргрет), вона й після виходу з монастиря лишилася неodrуженою, мабуть, з гордошів: не хотіла показувати своєї слабкості, своїх вразливих місць. Наприкінці війни, маючи заледве п'ятдесят років і високе звання урядової радниці, вона зникла десь між Львовом і Чернівцями під час виконання великої місії в

галузі "культурної політики". А шкода. Авт. залюбки "допитав би її в справі".

Рахель в інтернаті не мала важливих педагогічних чи лікарських обов'язків, а проте виконувала і ті, й ті; від неї вимагали відомостей тільки в найпростіших випадках — скажімо, при яскравому виявленому проносі або загрозі якоїсь інфекції, а також при кричущій неохайності під час справляння природних потреб ученицями чи порушенні ними заведених норм моралі. Цього останнього вона ніколи не робила. Вона вважала за дуже потрібне першого ж таки дня прочитати дівчатам невелику лекцію про методи дотримання чистоти після всякого опорожнювання. Наголошуючи на тому, як важливо зберегти еластичність і здатність до виконання сво-!* функцій усіх м'язів, а особливо в нижній частині живота,

Генріх Белль т 2

33

і радячи для цього вправи з легкої атлетики й гімнастики, сестра Рахель швидко переходила до своєї улюбленої теми: казала, що здоровій і, головне, інтелігентній людині після опорожнювання можна обійтися навіть без клаптика паперу. Та оскільки це всього лише недосяжний чи майже недосяжний ідеал, вона докладно пояснювала, як треба користуватися папером.

Сестра Рахель — і тут Б. Г. Т. незамінне джерело інформації — багато читала про такі речі, вивчила всю літературу про каторгу і в'язниці, пильно простудіювала спогади в'язнів (і політичних, і кримінальних). На дурні зауваження і хихотіння дівчат під час її лекцій вона не звертала уваги.

Тут треба згадати, оскільки це засвідчують Лені й Марг-рет, що, тільки-но глянувши на перше випорожнення Лені, яке сестра Рахель мала дослідити, вона аж засяяла з радощів. І сказала Лені: "Дівчинко, та ти ж улюблениця долі — як і я".

А як Лені через кілька днів ще й досягла статусу "безпапір-них", просто тому, що їй це "зусилля м'язів" справляло приємність (слова самої Лені, сказані Марії і засвідчені Маргрет), між нею і сестрою Рахель виникла симпатія, яку вже ніщо не могло порушити і яка стала Лені втіхою і винагородою в учбових невдачах, що чекали на неї в майбутньому.

Прикро було б, якби зі сказаного тут склалося враження, що сестра Рахель виявилась генієм тільки в царині екскрементів. Пройшовши складний шлях у науці, вона стала спершу біологом, потім лікарем, а ще пізніше філософом, прийняла католицизм, вступила в монастир, щоб "виховувати молодь" у біологічно-медично-філософсько-теологічному дусі, але першого ж року її педагогічної діяльності римська курія позбавила її права викладання, запідозривши в біологізмі та в містичному матеріалізмі, і понизила до коридорної сестри; ця кара, власне, мала одну мету: утруднити її життя в монастирі. Орден був готовий "без ганьби" зняти з неї черничу схиму (все з розповідей Рахелі Б. Г. Т.), але вона не тільки не сприйняла це пониження як кару, а й відчувала себе звеличеною, вважала, що праця коридорної сестри відкриває перед нею значно ширші можливості застосовувати свої знання, аніж викладання. Оскільки її непорозуміння з орденом почалися якраз 1933 року, її

вирішили не виганяти, і вона пробула ще п'ять років "прибиральницею туалетів" (Рахель про себе — з її розповідей Б. Г. Т.). Хоча б уже для того, щоб забезпечити учениць предметами гігієни, туалет-

ним папером, антисептичними засобами, постільною білизною тощо, їй інколи доводилось їздити на велосипеді до поближного університетського містечка, і вона просиджувала не одну годину в університетській бібліотеці, а згодом — не один день у тій великій букіністичній книгарні, де в неї почалася платонічна, і все ж таки палка приязнь зі згадуваним тут Б. Г. Т.; він, всупереч приписам, дозволяв їй скільки завгодно порпатися в книжках свого шефа й користуватися каталогом, призначеним тільки для внутрішнього вжитку, частував її кавою з свого термоса або й часом підсовував бутерброд, коли вона надто засиджувалась десь у кутку над книжкою. Найдужче вона цікавилася фармакологічною, містичною та біологічною літературою, а також книжками про лікувальні властивості рослин і за два роки стала фахівцем з дуже делікатної галузі: скатологічних аномалій, наскільки про них можна було довідатися з містичної літератури, якої багато було в букіністичній книгарні.

Хоч зроблено все, буквально все, щоб з'ясувати походження й життєві обставини сестри Рахелі, та більше, ніж розповіли Б. Г. Т., Лені й Маргрет, не пощастило нічого дізнатися; другі й треті відвідини сестри Цецілії не додали нічого нового про її давню знайому з монастиря. Своєю впертістю авт. домігся тільки одного: вона почервоніла. Треба щиро признатися, що не дуже приємно дивитись, як червоніє стара, сімдесятирічна жінка зі шкірою молочного кольору. Четверта спроба, — як бачите, авт. виявив неабияку впертість, — скінчилась невдачею ще біля монастирської брами: його більше не впустили. Чи йому ще вдасться щось довідатися з архіву ордену та з іменної картотеки в Римі, залежатиме від того, чи авт. матиме час і гроші, щоб поїхати туди, а головне — чи його допустять до таємниць ордену. Тепер ми повинні нагадати картину з 1937—38 рр.: маленька, віддана своїй праці черниця, закохана в містику й біологію, запідозрена в скато-логії, звинувачена в біологізмі й матеріалістичному містицизмі, сидить у темному кутку букіністичної книгарні, і юнак, тоді ще без жодного натяку на майбутню лисину, не затягнений жиром, пригощає її кавою і бутербродами. Ця жанрова сцена, варта того, щоб її увічнив якийсь нідерландський майстер Вермерового рівня, потребує багряного тла, кривавого кольору хмар, щоб відтінити внутрішньо — і зовнішньополітичне становище тих років: згадаймо, що в цей час десь крокували штурмовики, що небезпека війни була 1938 року більша, ніж наступного, коли вона справді вибухнула. І хоч би навіть непогамовна цікавість Рахелі до питань трав

2*

35

лення здавалася нам надто містичною, а її дослідження залоз внутрішньої секреції (вона дійшла до того, що палко прагнула визначити точний склад субстанції, відомої під назвою сперми) безглуздим, — в одному їй не можна відмовити: це вона на підставі своїх приватних (недозволених) дослідів з сечею дала молодому букіністові пораду, яка допомогла йому уникнути служби в німецькому вермахті. Пригощаючись його кавою

(якою вона навіть часом плямила букіністичні раритети, бо до зовнішнього вигляду книжок була байдужа), вона докладно пояснювала, що йому треба їсти й пити, які настої і таблетки вживати, щоб після аналізу сечі на медичному огляді дістати не тільки тимчасову, а постійну помітку "непридатний до військової служби"; вона стільки знала й стільки начиталася, що змогла скласти "поетапний план" (дослівна цитата з Рахелі, засвідчена Б. Г. Т.), який забезпечував його сечі достатню кількість білка при найрізноманітніших аналізах навіть після одно-, дво— і триденного перебування в госпіталі. Цим повідомленням ми лише хочемо втішити всіх тих, кому в нашому звіті бракує політики. На жаль, Б. Г. Т. був надто боязкий, щоб докладно переповісти той "поетапний план" іншим юнакам, яких мали брати до вермахту. "Як службовець" він боявся неприємностей від свого начальства.

Мабуть, Рахель страшенно зраділа б (припущення авт.), якби їй дозволили бодай хоч тиждень виконувати в інтернаті для хлопців ту саму роботу і провадити ті самі спостереження, які вона провадила в дівчат. Оскільки літератури про різницю в травленні чоловіків і жінок на той час було мало, їй доводилося вдовольнитись здогадами, які зрештою перейшли у тверде переконання: вона майже всіх чоловіків вважала "схильними до затвердіння". Якби її бажання щодо хлоп'ячого інтернату стало відоме в Римі або десь-інде, її, звичайно, миттю відлучили б від церкви і вигнали б з монастиря.

З такою самою палкою цікавістю, як в унітази, заглядала вона вранці підопічним дівчатам в очі, призначала їм промивання, для чого завжди мала наготові кілька очних ванночок і кухоль джерельної води. Вона миттю помічала кожну, навіть найменшу ознаку запалення чи трахоми і щоразу аж світилася захватом — набагато частіше, ніж під час опису процесів травлення,— коли пояснювала дівчатам, що сітківка десь така завтовшки чи така тонка, як цигарковий папір, а складається з трьох шарів клітин — пігментних, дипольар-них і ганглійних; і в самому тільки першому шарі, приблизно втричі тоншому, ніж цигарковий папір, є близько шести мільйонів колбочок і ста мільйонів паличок, і вони розподілені не в однаковій кількості, а нерівномірно по всій поверхні сітківки. Їхні очі, повчала вона дівчат,— величезний, незамінний скарб; сітківка, десь один із чотирнадцяти шарів ока, має сама сім чи вісім шарів, і кожен з них знову ж таки відокремлений один від одного; а як вона ще потім починала розповідати про ворсинки, смочки, ганглії і м'язи вій, серед дівчат то тут, то там чулося її друге прізвисько: "Ворсиста черниця" або "Чернича ворса".

Треба нагадати, що Рахель не мала багато часу; хіба зрідка й зовсім недовго могла щось пояснювати дівчатам; розпорядок дня в них був точно визначений, і більшість їх справді вважали Рахель відповідальною хіба що за туалетний папір. Звичайно, вона говорила з ними також про піт, гній, менструаційну кров і досить докладно про слину; мабуть, зайве казати, що Рахель палко заперечувала користь від надто ревного чищення зубів, принаймні вона дозволяла дівчатам робити вранці цю процедуру тільки всупереч своєму переконанню і після найрішучіших протестів батьків. І оглядала вона в дівчат не тільки очі, а й шкіру — на жаль, не на грудях і не на животі, бо батьки

кілька разів звинувачували її в безсоромному обмацуванні їхніх дітей,— а лише на руках і на плечах. Пізніше Рахель почала пояснювати дівчатам, що, коли людина вже більш-менш знає свій організм, погляд на екскременти, власне, має тільки підтвердити те, що вона й так відчуває, прокинувшись зі сну,— здорова вона чи ні; маючи певний досвід у цьому, можна вже й не дивитися на них. Оглянути їх треба хіба лише тоді, як ти не впевнена у своєму стані й хочеш перевірити себе (Маргрет і Б. Г. Т.).

Коли Лені пропускала уроки через хворобу, що траплялося дедалі частіше, сестра Рахель навіть дозволяла їй часом викурити у своїй кімнатці сигарету; Рахель пояснювала їй, що викурювати більше як п'ять сигарет на день дівчині її віку недобре. А в дорослому віці радила ніколи не курити більше як сім чи вісім сигарет, принаймні не переходити за десятку. Хто б міг заперечити користь виховання, коли можна довести, що сорокавосьмирічна Лені ще й досі дотримується цього правила і що вона тепер почала на великому, півтора на півтора метра, аркуші рудого обгорткового паперу (на білий папір за теперішнього стану своїх фінансів вона не спромоглася б) здійснювати свою заповітну мрію (досі в неї на це не було часу): докладно відтворювати поперечний розріз одного шару сітківки. Вона справді вирішила намалювати всі шість мільйонів колбочок і сто мільйонів паличок — усе це акварелями з дитячого набору свого сина, до якого час від часу докуповує кілька дешевих плиток. Знаючи, що Лені за день устигає намалювати щонайбільше п'ятсот паличок або колбочок, отже, за рік приблизно двісті тисяч, ми легко вирахуємо, що вона сидітиме над ними ще добрих п'ять років, і тоді, може, зрозуміємо, що своєю роботою в'язальниці квітів вона пожертвувала задля цього малювання. Лені назвала свою картину "Частиною сітківки лівого ока діви Марії на ім'я Рахель".

Навряд чи хто здивується, коли ми скажемо, що Лені, малюючи, співає. Слова, до яких вона, не довго думаючи, допасовує Шуберта й елементи народних пісень упереміш із ритмами й мелодіями, почутими з платівок, "у будинку і в дворі" (Ганс), "не тільки зворушують" Шіртенштайна, а й викликають у нього "зацікавлення й пошану" (Шіртенштайн). Її вокальний репертуар явно багатший за фортепіанний; у авт. є магнітофонна стрічка, яку записала для нього Грета Гельцен; слухаючи її, він не може стриматись, сльози дзюрком течуть у нього по щоках (авт.). Лені співає досить тихо, незворушним, сильним голосом; тихо він звучить тільки через її сором'язливість. Спів її долинає наче з підземелля. Що ж вона співає?

Мов чужі блідаві риси Сріблом міняться в свічаді І тьмяніють світлі риси Чистоті своїй не раді.

Розпусту і злидні обрала в житті я Так легше цнотливою бути мені За все що хто в світі спізнав або вдіяв Його жде покута у темній труні...

То голос найшляхетнішої річки, народженого вільним Рейну,— та хто ж іще залишиться довіку вільним і сповнить всі бажання свого серця отак, як Рейн,— народжений священним лоном у щедрому, веселому верхів'ї?

Коли ж війна, йому на біду, на другий ступила поріг, побачив солдат: не буде ладу, і смертю героя поліг.

А все ж тебе знав

Я так як нікого не знав

Я тишу ефіру сприймав

А слів людських не сприймав... Кохати я вчився посеред квіток...

Цей останній вірш Лені співає часто, він записаний на стрічці в чотирьох варіантах, раз навіть у ритмі бітлзів.

Як бачимо, Лені досить вільно поводитьсь з текстами, які вважають канонічними, вона комбінує собі до вподоби не тільки музику, а й слова:

То голос шляхетного Рейну... Господи, помилуй.

Кохати я вчилась між квіток... Господи, помилуй.

Силу гартуймо в борні... Господи, помилуй.

Злидні й розпусту обрала в житті я... Господи, помилуй.

Коли я дівчам кохалася з небом... Господи, помилуй.

Багряно кохало воно, чоловічим коханням... Господи, помилуй.

І мармур предків час здолав... Господи, помилуй.

Поки не сказане буде, в душі я його берегтиму... Господи, помилуй...

Отже, ми бачимо, що Лені не лише працює, а навіть працює дуже продуктивно.

Лені щоразу лякалася, коли в неї починалося місячне, і Рахель, не вдаючись у недоречну символіку, пояснила їй з усіма подробицями, як відбуваються статеві стосунки між чоловіком і жінкою, пояснила так, що ні їй, ні Лені не довелося нітрохи червоніти; правда, такі пояснення треба було тримати в таємниці, бо Рахель, звичайно, переступала цим межі своїх повноважень. Може, це й пояснює, чому Лені так спаленіла й так розгнівалася, коли через півтора року їй в офіційному поясненні назвали це "суницями в сметані". Рахель навіть не соромилась, говорячи про форму випорожнення, вживати термін "класична архітектура" (Б. Г. Т.).

Першого ж місяця свого перебування в інтернаті Лені, крім Рахелі, знайшла собі приятельку на ціле життя, оту Маргрет Цайст, що вже встигла виявити себе "шльондрою": свавільну дочку одного над усяку міру побожного подружжя, що так само "не могло з нею впоратись", як і всі її дотеперішні вчителі. Маргрет, маленька чорнява дівчина, порівняно з Лені просто балакуча, була завжди в якнайкращому гуморі, і всі її вважали за "веселе чортеня". Саме Рахель, оглядаючи через два тижні шкіру Маргрет (плечі й руки), визначила, що вона має стосунки з чоловіками. Оскільки, крім самої Маргрет, немає жодного свідка тієї події, то в цьому випадку треба виявити певну обережність, хоч сам авт. має таке враження, що Маргрет можна цілком вірити. Маргрет вважає, що Рахель визначала це не тільки завдяки своєму

"майже непохибному хімічному інстинктові", а й з фізичного стану її шкіри, про яку згодом Рахель у розмові віч-на-віч з Маргрет сказала, що та шкіра "випромінює пестоші, які ти дарувала і які отримувала сама", і тоді — треба віддати Маргрет належне — вона почервоніла, не вперше і ще далеко не востаннє в своєму житті. Вона призналася, що вночі якимось способом — яким саме, вона не хотіла сказати — тікала з монастиря і зустрічалася з сільськими хлопцями, не з чоловіками, чоловіків вона не

любила, вважала, що вони смердять, знала це з власного досвіду, бо мала стосунки з одним чоловіком, саме з учителем, який твердив, що не може з нею впоратися. "О! — сказала вона з шорсткою рейнською вимовою. — Він ще й як упорався зі мною". З хлопцями, її ровесниками, приємно мати стосунки, а чоловіки смердять. І як чудово, додала вона весело, коли хлопці радіють, деякі аж кричать з радості, а тоді й вона за ними, адже ж гірше, як хлопці "роблять це самі". Їй, Маргрет, радісно давати їм радість — і тут треба відзначити, що ми вперше бачимо, як Рахель плаче гіркими сльозами. "Вона так плакала, що я аж злякалась, і тільки тепер, лежачи отут у сорок вісім років із сифілісом та ще бозна з якими болячками, тільки тепер я зрозуміла, чому вона так гірко плакала" (Маргрет у лікарні). Коли в Рахелі висохли сльози — як видно зі слів Маргрет, це сталося нескоро, — вона задумливо глянула на неї, зовсім не сердито, і сказала: "Так, ти з тих, що дають хлопцям радість". "Я, звичайно, тоді не зрозуміла її натяку" (Маргрет). Рахель примусила її врочисто заприсягти ся, що вона не підіб'є Лені на цю стежку, не покаже, як тікати з пансіону; правда, Лені теж судилося давати людям радість, але не в такий спосіб. Маргрет заприсяглася й не порушила своєї присяги. "Зрештою, Лені ніколи не загрожувала така небезпека, вона сама знала, чого хотіла". А взагалі Рахель угадала, саме її шкіру хлопці ніжно любили і палко ждали, особливо шкіру на грудях, просто важко собі уявити, що вони з нею виробляли. Коли Рахель спитала, з одним чи з багатьма хлопцями вона це робить, Маргрет почервоніла вдруге за тих двадцять хвилин і сказала таким самим рівним голосом, з шорсткою рейнською вимовою: "За один раз тільки з одним". І Рахель знов заплакала, промурмотіла, що Маргрет недобре чинить, дуже недобре, і погано скінчить. Після того Маргрет недовго пробула в пансіоні: в селі дізналися про її походеньки з хлопцями (здебільшого то були хлопці, що ревно прислужували священикові в церкві), почалися неприємності з батьками хлопців, зі священиком, з батьками дівчини, дійшло до розслідування, під час якого і Маргрет, і всі хлопці вперто мовчали, — і Маргрет наприкінці першого ж таки року довелося покинути пансіон. А в Лені лишилася приятелька на ціле життя, що потім не раз ставала їй у пригоді у важких, навіть у смертельно небезпечних ситуаціях.

Через рік, зовсім не озлившись, тільки нітрохи не вгамувавши своєї цікавості, Лені включилася в трудовий процес: ученицею (офіційне означення фаху — рахівниця) в батьковій конторі. На його ж таки наполегливе прохання вона вступила в ту нацистську організацію для дівчат, форма якої (прости, господи!) на знімку їй навіть личить. Треба сказати, що Лені неохоче брала участь у вечорах своєї організації, але, щоб не склалося хибної думки, мусимо додати, що вона аж ніяк не усвідомлювала політичної суті фашизму; їй просто не подобалася форма, і особливо гидкі їй були штурмовики. Хто хоч трохи зможе уявити собі її скатологічні зацікавлення і її скатологічну освіту, здобуту в сестри Рахелі, той зрозуміє чи принаймні здогадається, чому їй той брунатний колір був такий неприємний. Її байдужість до тих вечорів, яких вона врешті взагалі почала уникати, бо з вересня 1939 року стала в підприємстві свого батька "воєнно важливою" одиницею, мала інші підстави: Лені не подобалась побожна, схожа

на монастирську атмосфера, що там панувала. Групу, до якої потрапила Лені, "прибрала до рук" одна молода енергійна католичка, що вирішила підірвати зсередини "ці заходи"; забезпечивши собі — на жаль, лише наполовину — підтримку дванадцяти підлеглих їй дівчат, вона перетворила ті вечори на суцільні співи на честь діви Марії, медитації з пацьорками і т. д. Звичайно, Лені не мала нічого проти співів на честь діви Марії, пацьорок і т. д., але вона — на той час уже сімнадцятирічна дівчина — після двох з половиною років монастирського життя, яке насилу витримала, не вельми цікавилась такими речами і вважала їх нудними — не разючими, а тільки нудними. Певна річ, ті нововведення молодої дами — звали її Гретель Марайке — не лишилися поза увагою начальства, її виказала одна дівчина, якась Паула Шміц, Лені навіть притягли як свідка, але вона, відповідно підготовлена батьком Гретель Марайке, лишилася непохитна — не змигнувши оком, казала, що ніяких співів не було (що, зрештою, робили десятеро з дванадцяти дівчат), * таким чином Гретель Марайке уникла великих неприємностей, та не уникла двох місяців ув'язнення в гестапо й допитів, яких їй "цілком вистачило" — більше Грета про це нічого не казала (висновок авт. з багатьох розмов із Марією ван Дорн).

Отже, маємо літо 1939 року. Для Лені починається пора, коли вона була найбалакучіша у своєму житті,— це триватиме десь три чверті року. Її всі звать красунею, за спеціальним дозволом вона отримує шоферські права, залюбки їздить на машині, грає в теніс, супроводжує батька на конференції і в ділові подорожі. Лені чекає чоловіка, якого вона покохає, для якого вже придумує сміливі пестощі; вона каже: "я віддамся йому безоглядно", "хочу, щоб він мав радість від мене, а я від нього" (Маргрет). Лені не пропускає жодної нагоди потанцювати, охоче просиджує ввечері годинку на терасі якогось ресторану, п'є каву з морозивом і трішки вдає з себе "елегантну даму". Збереглися дуже цікаві знімки Лені з того часу: вона й досі могла б ще змагатися за звання "найчистокровнішої німецької дівчини міста", навіть цілої округи, а може, й області чи тієї політично-історично-географічної формації, що стала відома під назвою німецького райху. Вона могла б виступати в якійсь містерії в ролі святої (або в ролі Магдалини), могла б рекламувати крем для шкіри, можливо, навіть грати у фільмах; очі в неї зовсім потемніли, зробилися майже чорні, свої густі біляві коси вона зачісує так, як описано на сторінці 5 і навіть невеликий допит у гестапо й те, що згадувана вище Гретель Марайке просиділа два місяці у в'язниці, не дуже позначилися на її загальному настрої.

Оскільки Лені здається, що й Рахель їй надто мало розповіла про біологічну відмінність між чоловіком і жінкою, вона завзято дошукується інформації з цього питання, переглядає, майже надаремне, різні енциклопедії, порпається, так само надаремне, в книжках батька й матері; часом надвечір у неділю вона відвідує Рахель, довго прогулюється з нею у величезному монастирському саду і просить у неї довідок; трохи повагавшись, Рахель зласкавлюється і оповідає їй — знову так, що жодній нітрохи не доводиться червоніти,— далші подробиці, які два роки тому обминула: те, що стосується будови чоловічих статевих органів, збудливості і збудження з усіма його

наслідками, а також почуттів, які його супроводять; Лені прагне оглянути відповідний ілюстративний матеріал, але Рахель відмовляє їй, каже, що такі малюнки дивитися недобре. Тому Лені за порадою одного книгаря, якому вона телефонує зміненим голосом (що було зовсім зайвим), іде в міський Музей здоров'я, де її інформують не про статеве життя, а здебільшого про венеричні хвороби: від звичайного триперу і м'якого шанкра до парафімозу і всіх стадій сифілісу, все натуралістично, на відповідно пофарбованих гіпсових моделях. Так Лені дізналася про цей світ хвороб і обурилась. Вона ніколи не була манірна, її розлютило те, що в цьому музеї статі і венеричні хвороби трактовано як щось тотожне; цей песимістичний натуралізм обурило її так само, як символіка вчителя релігії. Музей здоров'я видався їй якимось варіантом "суниць у сметані" (свідок Маргрет, яка знову почервонівши — сказала, що сама вона не давала Лені ніяких пояснень). Тут може скластися враження, що Лені прагнула цілісного, здорового середовища. Анітрохи; її матеріалістичний, чуттєвий конкретизм дійшов до того, що вона почала вже спокійніше ставитись до численних спроб зійтись з нею, якими їй часто набридали, і нарешті зглянулася на палке благаання одного молодого, симпатичного їй архітектора з батькової контори і призначила йому побачення. Кінець тижня, літо, розкішний готель над Рейном, увечері танці на терасі, білява дівчина, білявий хлопець, їй сімнадцять, йому двадцять три, обоє здорові — це звучить як happy end¹ чи принаймні happy night² і з того нічого не вийшло: після другого танцю Лені залишила готель, розрахувалася за невикористаний одинарний номер, де вона тільки на короткий час розклала була свій пензюар (купальний халат) і свої туалетні речі, поїхала до Маргрет і розповіла їй, що вже під час першого танцю відчула, "які в того хлопця неделікатні руки", і легенька закоханість миттю розвіялась.

Тут ми вже явно відчуваємо, що читачі, досі більш-менш терплячі, починають втрачати терпець і питають: "Отуди к бісу, то ця Лені сама довершеність?" Відповідь: майже довершеність. Інші читачі — залежно від ідеологічної платформи — поставлять питання інакше: "Отуди к бісу, що за свиня ця Лені?" Відповідь: зовсім не свиня. Вона лише чекає "справжнього", що ніяк не з'являється; до неї і далі чіпляються хлопці, запрошують її на rendez-vous³ і week end⁴ за місто, ті запрошення не здаються їй огидними, тільки набридають, навіть найнезграбніші прохання хлопців переспати з ними, часом висловлені досить вульгарно, які вони інколи

2 Щасливий кінець (англ.).

Щаслива ніч (англ.). 4 Побачення (фр.).

Суботній вечір (англ.).

шепочуть їй на вухо, не обурюють її, вона лише хитає головою. Вона любить гарні сукні, плаває, веслує, грає в теніс, міцно спить, а "дивитися, з яким смаком вона їсть свій сніданок, була справжня втіха, їй-богу, втіха. Як вона їла свої дві свіжі булочки, скибочки чорного хліба, некруто зварене яйце, трішки меду й деколи скибочку шинки... І каву, дуже гарячу, з гарячим молоком, майже без цукру... Ні, це все треба бачити, страх як приємно було дивитися, як тій дівчині все смакує" (Марія ван Дорн).

Крім того, вона залюбки ходить у кіно, "щоб спокійно поплакати в темряві" (цитата

з Марії ван Дорн). Наприклад, після фільму "Звільнені руки" її обидві хусточки були такі мокрі, що Марія аж злякалася, чи Лені не дістала в кіно нежиті. Щоправда, такі фільми, як "Распутін, демон жінок", чи "Лойтенський хорал", або "Гаряча кров", нітрохи її не зворушували. "Після таких фільмів (Марія ван Дорн) її хусточки не тільки не були мокрі, а навіть здавалося, ніби вони щойно випрасувані". Зате "Дівчина з Фане" викликала в неї сльози, хоч і не стільки, як "Звільнені руки".

На цей час Лені знайомиться ближче зі своїм братом, якого досі бачила дуже рідко; він був на два роки старший за неї, і його ще восьмирічним віддали до інтернату, де він пробув одинадцять років. Здебільшого навіть канікул він не марнував: його возили до Італії, Франції, Англії, Австрії чи до Іспанії, бо батькам дуже хотілося зробити з сина те, що з нього й зробили—"по-справжньому освіченого юнака". Знову ж таки за М. в. Д., мати молодого Генріха Груйтена вважала "своє середовище надто вульгарним"; сама вихована й навчена черницями у Франції, вона все життя зберегла "певну вразливість, часом трохи перебільшену" і хотіла, видно, прищепити цю рису й синові. Наскільки ми змогли з'ясувати, їй це вдалося. Тепер нам доведеться ненадовго звернути свою увагу на цього Генріха Груйтена, що цілих дванадцять років існував далеко від сім'ї, мов якийсь дух, майже бог, такий собі гібрид молодого Гете й молодого Вінкельмана з домішкою Новаліса, і лише зрідка — за одинадцять років десь чотири рази — з'являвся вдома. Лені досі знала тільки, що він "такий милий, такий страшенно милий і такий добрий". Як бачимо, відомості дуже скупі й непевні, все одно що про святе причастя; навіть М. в. Д. може про нього сказати не набагато більше ("дуже освічений, дуже витончений, але не гордий, анітрохи не гордий"). Отже, через небалакучість Лені й необізнаність М. в. Д. єдиним свідком не духовного звання залишається Маргрет, що бачила Генріха тільки двічі легально, обидва рази 1939 року — и запрошували на каву до Груйтенів,— і один раз, 1940 року, нелегально: досить холодного квітневого вечора, перед тим як Генріха, вже танкіста, послали завойовувати Данію для згадуваного вище німецького райху. Авт. признається, що почуває себе збентеженим, змальовуючи обставини, за яких він дещо дізнався про Генріха від цієї майже п'ятидесятирічної, хворої на сифіліс жінки. Всі слова Маргрет передруковано точно з магнітофонної стрічки, а не наведено з пам'яті. Отже, насамперед така обставина: Маргрет поймав екстаз, на її обличчі (вже досить спотвореному) з'явився по-дитячому зворушений вираз, коли вона зразу ж сказала: "Так, я кохала його. Кохала". На запитання, чи він її також кохав, Маргрет похитала головою, не заперечно, а скоріше з сумнівом, і вже напевне без ображеної міни — авт. ладен потвердити це під присягою. "У нього, щоб ви знали, було м'яке волосся і ясні очі, і він був... ну, як би його сказати... був шляхетний, саме так, шляхетний. Він навіть не здогадувався, скільки в ньому чару, задля нього я буквально пішла б на панель, їй-богу, пішла б, щоб він міг читати свої книжки і... не знаю, що він ще робив... оглядати церкви, розучувати хорали, слухати музику... вчити латинську, грецьку чи архітектуру... Авжеж, чисто Лені, тільки темніший, і я його кохала. Двічі мене запрошували до них на каву, і я там бачила його — це було в серпні тридцять дев'ятого, а сьомого квітня сорокового він мені зателефонував... Я була вже

одружена, якраз тоді підхопила собі одного багатого типа... Він зателефонував, і я миттю помчала до нього у Фленсбург, а як приїхала, то виявилося, що відпустки заборонено. А надворі холодно — я приїхала туди восьмого. Їх уже запхали в якусь школу, і вночі вони мали йти далі — а може, летіти літаком чи плисти пароплавом, я вже не знаю. Головне, що відпустки заборонено. Ніхто не знав і досі не знає, що я була там. Ні Лені, ні їхні батьки, ніхто. Він махнув рукою на всі заборони і таки вийшов до мене. Спустився по стіні з дівчачого клозету на шкільне подвір'я. Номера в готелі не знайшлося, кімнати десь у людей також. Тільки якийсь бар був відчинений, ми зайшли туди, і одна дівчина запропонувала нам свою кімнату. Ми віддали їй усе, що мали: я двісті марок і перстень з Рубіном, а він сто двадцять і золотий портсигар. Він мене кохав, я кохала його — і нам було начхати, що кругом справжнісінький бордель. Так, мені начхати, сто разів начхати. (Авт. двічі уважно прослухав стрічку, аби переконатися, що Маргрет справді двічі вжила теперішній час: "Мені начхати, сто разів начхати". Об'єктивний висновок: теперішній час). Ну от, а незабаром після того він загинув. Яке божевільне, безглузде марнотратство". На питання, чому вона вжила таке дивне в цій ситуації слово—"марнотратство", Маргрет відповіла буквально ось що (передрук з магнітофонної стрічки): "Ну, ви самі подумайте: вся його освіта, вся його врода, його чоловіча снага... йому ж було двадцять років, скільки ми ще любилися б, могли б любитися, і не в такому борделі, а на природі, коли потеплішало б ... І все це так безглуздо пропало, по-моєму, це марнотратство".

Маргрет, Лені і М. в Д. просто молилися на Генріха Г., тому авт. і в цьому випадку довелося шукати об'єктивнішої інформації; він її одержав тільки від двох священиків-єзуїтів з пергаментною шкірою. Обом їм за сімдесят років, обидва в однакових редакційних кімнатах, аж сизих від диму з їхніх люльок, вчитували рукописи, хоч і для двох різних часописів, але на ту саму тему ("Де вихід — зліва чи справа?"), один француз, другий німець (а можливо, й швейцарець), перший посивілий блондин, другий посивілий брюнет; обидва мудрі, доброзичливі, хитрі, людяні; обидва на запитання авт. вигукнули: "А, Груйтен, Генріх!" (буквально те саме, ті самі слова, так само складені в речення, навіть паузи між словами ті самі, бо француз також розмовляв німецькою мовою), обидва відклали свої люльки, відхилились на спинки стільців, відсунули рукописи, похитали головами, тоді покивали, ніби щось згадуючи, глибоко зітхнули й почали розповідати; тут кінчається цілковита й починається тільки часткова тотожність. Оскільки авт. одного добродія розшукав у Римі, а другого поблизу Фрайбурга, довелося телефоном з чималої відстані домовлятися про термін зустрічі і не обійшлося без чималих видатків, про які треба сказати, що, врешті, вони не виправдали себе, коли не брати до уваги "чисто людської цінності" таких зустрічей, але її, либонь, можна було досягнути й дешевшим коштом. Бо обидва добродії тільки додавали ореола покійному Генріхові Г. Один добродій, француз, сказав: "То був щирий німець, справжній німець і такий шляхетний". Другий мовив: "Він був такий шляхетний, дуже шляхетний і справжній німець". Щоб спростити звіт, називатимемо цих добродіїв, поки вони ще будуть нам потрібні, ініціалами Є. (єзуїт) I і Є. II. Є. I: "Такого розумного й

обдарованого учня в нас більше не було за цілих двадцять п'ять років".

Є ІГ "За цілих двадцять вісім років у нас більше не було такого обдарованого й розумного вихованця". Є. І: "То був другий Клейст". Є. ІІ: "То був другий Гельдерлін". Є. І: "Ми ніколи навіть не пробували намовляти його до духовного сану". Є. ІІ: "Спроб намовити його вступити в орден ніколи не було", в. І: "Це було б просто марнотратство". Є. ІІ: "Навіть капітул ордену був проти цього". Коли авт. спитав про оцінки Генріха Груйтена, Є. І сказав: "Суцільні п'ятірки, навіть із фізкультури, і то не якісь там вимучені. Але всі його вчителі боялися тієї хвилини, коли йому довелося б вибирати собі фах". Є. ІІ: "Звичайно, свідоцтво було дуже добре, згори донизу самі п'ятірки. Але що з нього вийшло б? Ми всі боялися за нього!" Є. І: "Чи дипломат, чи міністр, чи архітектор, чи вчений-юрист, але в усіх випадках він був би поетом". Є. ІІ: "Великий учений, великий митець, великий... ну, а поетом він став би в усіх випадках". Є. І: "Тільки для одного він напевне не годився: для служби в армії. Шкода було б марнувати для цього такий талант". Є. ІІ: "Тільки не солдат, це було не для нього". Є. І: "А він став солдатом". Є. ІІ: "А вони зробили з нього солдата".

З'ясовано, що цей Генріх, діставши довідку про освіту, яку величають атестатом зрілості, за період з квітня 1939 до кінця серпня того ж таки року мав дуже небагато можливостей застосувати свої знання, а може, й не хотів їх застосовувати. Разом зі своїм двоюрідним братом він відбував службу, відому під скромною назвою "імперська трудова повинність", і від травня 1939 року йому часом давали відпустку з 13.00 у суботу до 24.00 у неділю; з тих дарованих йому тридцяти п'яти годин на тиждень він вісім годин загалом проводив у поїзді, а решту — двадцять сім — використовував на те, щоб піти з сестрою і двоюрідним братом на танці, трохи пограти в теніс, кілька разів попоїсти в родинному колі, десь чотири чи п'ять годин поспати і години зо дві чи зо три посперечатися з батьком, що ладен був зробити для сина все, буквально все — і зробив би,— щоб урятувати його від того випробування, відомого в Німеччині під назвою "військової повинності", яке на нього чекало,— та Генріх не захотів. свідки, що за щільно зачиненими дверима їдальні, під якими тихо скиглила пані Груйтен, між ними відбувалися бурхливі сцени; Лені туди не допускали, і єдина М.в.Д. засвідчує, що одного разу добре вчула Генріхів вигук: "Я теж хочу бути лайном, лайном і ще раз лайном, більше нічим". Оскільки Маргрет певна, що вона двічі пила з Генріхом каву в серпні, і оскільки нам сказали (цього разу, як виняток, Лені), що першу відпустку він дістав тільки наприкінці травня, можна з певністю вирахувати, що Генріх загалом побував дома сім разів, отже, приблизно сто вісімдесят дев'ять годин, з яких двадцять чотири згаяв на сон і десь годин чотирнадцять — на сварки з батьком. Ми полишаємо читачеві самому вирішити, чи можна вважати Г. улюбленцем долі. Все-таки він двічі пив каву з Маргрет. А через кілька місяців провів із нею цілу ніч. Шкода, що, крім цього "Я теж хочу бути лайном, лайном і ще раз лайном, більше нічим", не засвідчено точно жодного його висловлювання. Чи цей юнак, що так само чудово знав латинську і грецьку, риторику й історію мистецтва, писав листи? Писав. Авт. так упадав коло М. в. Д., напував її кавою, підкупував пачками віргінських сигарет без фільтра (вона

почала курити в шістдесят вісім років і вважає, що це "прегарна штука"), що вона врешті викрала в Лені на якийсь час із шухляди в родинному комоді, яку та рідко відчиняє, три листи, і авт. швиденько зняв із них фотокопії.

Перший лист писаний 10.X 1939 року, через два дні після закінчення війни в Польщі, і не має ані звертання, ані узвичаєних вітальних слів. Письмо чітке, рівне, на диво симпатичне й інтелігентне, варте якогось кращого вжитку. Ось цей лист:

"Основне правило: ворогові не слід завдавати більше кривди, ніж потрібно для досягнення воєнної мети. Заборонено:

1. Застосовувати отруйні речовини і отруєну зброю.
2. Убивати ворога підступом.
3. Убивати полонених і завдавати їм ран.
4. Відмовляти ворогові, коли він просить дарувати йому життя.
5. Уживати зброю, що може спричинити зайві страждання, напр., розривні кулі.
6. Зловживати білими прапорами (а також національними прапорами), військовими відзнаками, формою ворога (але самим треба остерігатись хитрощів ворога!).
7. Самовільно знищувати або забирати вороже майно.
8. Примушувати громадян ворожої держави воювати проти своєї власної країни (напр., німців у французькому Іноземному легіоні)".

Другий лист, від 13.XII 1939 року.

"Добрий солдат повинен поводитися зі своїм начальником невимушено, бути слухняним, послужливим і уважним до його наказів. Невимушеність виявляється в природності поведінки, в тому, що він радо і спритно виконує свої обов'язки. Запам'ятати приклади слухняності, послужливості й уважності: начальник заходить у приміщення й питає про когось такого, що його саме тієї хвилини там немає. Добрий солдат не тільки каже, що його немає, а й іде шукати відсутнього. Якщо начальник упустить якусь річ, добрий солдат підніме її (вийшовши зі строю, але тільки тоді, як його викличуть). Коли підлеглий бачить, що начальник хоче запалити сигару, він подає йому запалений сірник. Коли начальник хоче вийти з приміщення, підлеглий відчиняє йому двері й тихо зачиняє за ним. Коли начальник надягає шинелю чи портупею, сідає в машину чи на коня, висідає з машини чи злазить з коня, послужливий і уважний солдат допомагає йому. Перебільшена послужливість і перебільшена уважність не гідні солдата (підлабузництво); солдат не повинен справляти враження підлабузника. Солдатові не годиться також давати начальникові подарунки або запрошувати його в гості".

Третій лист, від 14 січня 1940 року.

"Миючись, треба роздягатися до пояса. Солдат миється холодною водою. Вживання мила — мірило чистоти. Щоденно треба мити: руки (не раз!), обличчя, шию, вуха, груди і під пахвами. Нігті чистити пилочкою (не ножем). Чуб стригти якомога коротше. Розчісувати на проділ. Кучма на голові не личить солдатові (див. також малюнок). (Малюнок не додано до листа.— Прим. авт.). Коли є потреба, солдат повинен щодня голитися. Він повинен з'являтися поголений: на варту, на огляд, для рапорту

начальникові, а також в особливих випадках.

Помившись, треба зразу витертися (розтирати шкіру, аж поки вона почервоніє), щоб не застудитись і щоб на холодному повітрі не потріскалася шкіра. Рушники до обличчя й до рук тримати окремо".

Лені рідко згадує про свого брата; вона так мало знала його, що не може й ніколи не могла сказати про нього щось путнє, хіба тільки що "боялась його, такий він був страшенно освічений", а потім "була просто вражена, який він неймовірно, безмежно ласкавий" (засвідчено М. в. Д.).

М. в. Д. признається, що й сама побоювалась його, хоч він і До неї був "страшенно ласкавий". Він навіть допомагав їй носити з льоху вугілля й картоплю, не соромився мити з нею посуд тощо, а "проте... в ньому було щось таке, знаєте... щось таке... ну як би його сказати... щось дуже шляхетне... до того ж він був навіть схожий на Лені". Це "навіть" потребує докладного коментаря, від якого авт. утримується.

"Шляхетний", "справжній німець", "неймовірно, безмежно ласкавий", "страшенно ласкавий"— чи це нам щось каже? Доводиться відповісти: нічого не каже. Це тільки начерк, а не картина, і якби не ніч з Маргрет у комірчині на горищі якогось фленсбурзького бару, не єдина засвідчена цитата ("Я теж хочу бути лайном" і т. д.), якби не листи і, врешті, не той кінець — він, коли йому тільки-но минув двадцять перший рік, разом зі своїм двоюрідним братом був звинувачений у дезертирстві, в зраді батьківщини (зв'язки з датчанами) і в "спробі продати армійську бойову техніку" (протитанкову гармату),— якби не це, то нам лишилися б хіба що спогади двох старих єзуїтів з люльками і з жовтою пергаментною шкірою, "квітка, квітка, що й досі ще цвіте в серці" Маргрет, та страшні, трагічні 1940—41 роки. Тож хай Маргрет і скаже про нього вирішальне слово (магнітофонна стрічка): "Я вмовляла його, щоб він утік, просто втік зі мною... Ми вже якось дали б собі раду, хоч би мені навіть довелося піти на панель... Але він не хотів лишити свого двоюрідного брата, той би пропав без нього, та й куди б ми втекли? І те паскудство навколо, справжній бордель — мерзенні червоні ліхтарі, плюш і якесь рожеве ганчір'я, бридкі фотографії і таке інше... все-таки там було гидко. І він не плакав... Як це сталося? Ох! Це кохання й досі цвіте в мені, цвіте... І якби він навіть дожив до сімдесяти років, до вісімдесяти, я б і тоді його ніжно кохала, а вони йому завдали на плечі казна-що: цілу Європу. Він і помер із тим каменем на плечах — з Голгофою, Акрополем, Капітолієм (божевільний сміх), та ще й з бамберзьким вершником на додачу. Виходить, що такий чудовий хлопець жив задля дурниці. Задля такої дурниці!"

Коли Лені питають про її брата, побачивши його знімок на стіні, вона суворішає, стає на вигляд майже як поважна дама й відповідає дуже дивно: "Ось уже тридцять років, як він спочиває в датській землі".

Звичайно, ми не зрадили таємниці Маргрет, про неї так ніхто й не довідався: ні єзуїти, ні Лені, ні М. в. Д; авт. лише хоче намовити Маргрет, щоб вона сама при нагоді розповіла її Лені: може, Лені хоч трохи втішилась би, якби знала, що її брат перед смертю провів ніч з вісімнадцятирічною Маргрет. Мабуть, Лені усміхнулася б, а

усмішка їй не завадила б.

У авт. немає жодних доказів поетичного хисту Генріха, крім наведених вище листів, які, либонь, можна вважати першими зразками "конкретної поезії".

III

Щоб нарешті перед нашими очима постав і задній план картини, нам треба познайомитися ближче з однією дійовою особою, до якої авт. приглядається дуже нерішуче, бо хоч збереглося багато її фотографій, хоч є багато свідків, що знали її, більше, ніж тих, що знають Лені, образ її вимальовується невиразно, незважаючи на стількох свідків, а може, саме через них. Ідеться про батька Лені, Губерта Груйтена, що помер 1949 року, маючи сорок дев'ять років. Крім людей, що були безпосередньо зв'язані з ним — як М. в. Д., Гойзер, Лотта Гойзер, Лені, свекри Лені, її дівер, — пощастило знайти двадцять три особи, що знали Груйтена в різні пори його життя, здебільшого працювали з ним: одному він був підлеглий, решта всі підлеглі йому; це вісімнадцять будівельників, четверо службовців — архітектори і юристи, й один колишній адміністратор в'язниці, тепер пенсіонер. Оскільки всі ці особи, крім однієї, працювали з ним як підлеглі — техніками, креслярами, механіками, плановиками (це люди різного віку, тепер наймолодшому з них сорок п'ять і найстаршому вісімдесят), то, мабуть, найкраще буде спершу вислухати їх, після того як ми ознайомимося з сухими анкетними даними Груйтена. Ось вони: Губерт Груйтен народився 1899 року, вивчився на муляра, один рік брав участь у першій світовій війні ("мляво й неохоче" — вислів Гойзера-старшого), після війни короткий час був десятником на будівництві, а 1919 року одружився ("простягнув ніжку не по своєму ліжку") з матір'ю Лені, дочкою архітектора, що займав досить високу посаду (директор будівництва). Гелена Баркель принесла йому в посаг паку знецінених акцій турецької залізниці, а головне — солідний багатоквартирний будинок у гарному районі міста, саме той, в якому згодом народилася Лені; крім того, це вона відкрила, "що в ньому закладено" (Гойзер-старший). Вона взяла собі за мету зробити з Груйтена інженер а-будівельник а. На навчання пішло три роки, які в родині, хоч сам Груйтен і був невдоволений цим, називали <стУДентськими>; пані Груйтен любила казати, що то були

"суворі, але чудові студентські часи". Самому Груйтену ці слова не подобались: видно, він не вважав себе за студента. Після закінчення навчання він з 1924 по 1929 рік був добрим виконробом; його навіть брали на великі об'єкти (не без допомоги тестя). 1929 року він заснував будівельне підприємство і до 1933 якось викручувався на межі банкрутства. 1933 року почався розквіт його підприємства й досяг своєї вершини на початку 1943 року, після чого Груйтен пробув два роки, до закінчення війни, у в'язниці й, відлов., на примусових роботах, звідки вернувся додому 1945 року, вільний від будь-якого шанолюбства, і задовольнився тим, що організував невелику бригаду штукатурів, з якою аж до своєї смерті 1949 року "непогано давав собі раду" (Лені). Крім того, він став "збирачем брухту" (Лені).

Коли авт. питає свідків, які не перебувають у родинних стосунках з Груйтенем, про можливі мотиви його підприємницького шанолюбства, частина з них зовсім заперечує,

що він був шанобливий, а частина вважає, що шанобливість було "головною рисою його вдачі": дванадцятьох заперечують і десятих обстоюють "головну рису". Всі, навіть такий старий чоловік, як Гойзер, твердять, що Груйтен не мав ані найменшого хисту до архітектури, не визнають за ним бодай хоч здібностей "будівельника взагалі". Зате ніхто не заперечує, що він був, видно, добрий організатор, координатор, який навіть тоді, коли в нього на підприємстві працювало десять тисяч чоловік, "ніколи нічого не залишав поза увагою" (Гойзер). Цікаво, що з двадцяти двох свідків, які не перебувають у родинних стосунках з Груйтеном, п'ятеро (двоє з тих, що заперечують шанобливість, і троє, що вважають його "головною рисою") незалежно один від одного назвали Груйтена "задуманим"; коли авт. спитав їх, що вони мають на увазі, даючи йому таку дивну характеристику, троє просто відповіли: "А те, що він справді був задуманий. Ну, любив думати, що ж іще. На питання, про що ж він міг думати, тільки двоє згодилися дати ще якісь пояснення. Колишній старший керівник будівельних робіт, тепер пенсіонер Гайн-кен, що живе на селі, вирощує квіти, має пасіку (і якось дивно рекламує свою ненависть до курей — до кожного другого речення додає: "Я ненавиджу курей"), вважає, що в Груйтена то були "явні роздуми над людською екзистенцією — коли хочете знати, він був мислитель-екзистенціаліст, що вічно заходив у конфлікт з якою-небудь мораллю, яка стояла йому поперек дороги". Другий свідок, колишній механік Керн, що тим часом став службовцем у федеральному уряді, ще досить жвавий п'ятидесятирічний чоловік, висловився так: "Бачите, ми всі вважали його за діяльну людину,— мабуть, він такий і був, а оскільки в самого мене удача цілком бездіяльна (добровільне, може, й зайве, але слушне визнання — авт.), то я, звичайно, шанував його і захоплювався ним, особливо мені подобалось, як він умів поводитися з високими особами, ну, як рівний з рівним, хоч сам був простого походження, як вільно почувався в їхньому колі. Але часто, дуже часто, коли я заходив до нього,— а мені раз по раз доводилося заходити до нього,— він сидів коло столу й задумано дивився перед себе, не інакше, як задумано, і думав він не про свої щоденні справи; для мене це завжди був ще один привід поміркувати про те, що ми, бездіяльні люди, буваємо несправедливі до діяльних".

І, нарешті, старий Гойзер, коли автор завів з ним мову про Груйтенову "задуманість", вражено глянув на нього й сказав: "Мені б таке ніколи не сягнуло в голову, але тепер, почувши це слово, мушу визнати: воно не тільки має сенс, а навіть дуже пасує Губертові. Зрештою, він починав свою кар'єру в мене на очах — ми ж бо з ним були двоюрідні брати; зразу після війни (мається на увазі перша світова війна — авт.) я йому трохи допомагав, а потім він мені набагато більше; коли він заснував підприємство, то зразу взяв мене на роботу, хоч мені вже добігав четвертий десяток. Я був у нього головним бухгалтером, повірником, а потім компаньйоном. Сміявся він рідко, це правда, і не тому, що був понурий; у його вдачі щось було від гравця. І як потім сталася катастрофа, я не міг зрозуміти, нащо він це вчинив, може, ця "задумка" справді щось пояснює. Тільки те, що він пізніше вчинив з нашою Лоттою (сердитий сміх), навряд чи було "задумою".

Жоден із двадцяти двох колишніх співробітників Г., які пережили його, не заперечує, що він був великодушний, "приємний чоловік, практичний, але приємний".

Доведена одна фраза (її підтвердили, незалежно один від одного, двоє з опитаних свідків), яку Г. сказав 1932 року, коли був на межі банкрутства, мабуть, через кілька тижнів після падіння Брюнінга¹. М. в. Д. наводить цю фразу так: "Тепер запахло бетоном, хлопці й дівчата, мільярдами тонн

1 Брюнінг Генріх (1885—1970) — німецький політичний діяч, 1930—32 рр.— канцлер; своєю нерішучістю полегшив Гітлерові прихід до влади.

цементу, бункерами й казармами", а Гойзер переказує її в такій формі: "Тепер запахло бункерами й казармами, хлопці й дівчата, казармами принаймні на два мільйони солдатів. Як ми ще проживемо півроку, то побачимо все це на власні очі".

Оскільки про старшого Г. є дуже багато відомостей, ми не можемо тут назвати кожного свідка зокрема. Але ми доклали всіх зусиль, щоб зібрати більш-менш об'єктивну інформацію і про цю особу, важливу тільки як фігура на задньому плані нашої картини.

До свідчень Марії ван Дорн про старшого Г. треба ставитися з певною обережністю; оскільки вона була (чи є) майже одного віку з ним і походила з того самого села, то ймовірно, що вона кохала його, принаймні накидала на нього оком і може бути необ'єктивна. В кожному разі, вона дев'ятнадцяти років найнялася хатньою робітницею до Груйтена, який тоді саме одружився; півроку перед тим батько Гелени Бар-кель запросив його на бал архітекторів, а там сімнадцятирічна Гелена палко закохалася в нього. Чи й сам він так палко закохався в неї, не вдалося докладно з'ясувати. Навряд чи годилося такому молодому подружжю брати в дім дев'ятнадцятирічну сільську дівчину, про яку кожен міг би сказати, що вона сповнена незломленої і незламної життєвої снаги. Певне одне, що Марія про матір Лені майже завжди говорить неприхильно, зате образ батька Лені постає з її слів тільки в найкращому світлі, майже як образ Ісуса Христа чи святого Йосифа в світлі незагасної лампадки, воскової чи електричної свічки або неонові лампи. З деяких висловлювань ван Дорн навіть можна зробити висновок, що за певних обставин вона ладна була стати коханкою Губерта Груйтена. Наприклад, коли вона каже, що 1927 року подружжя Груйте-нів "мало не розпалося", а вона готова була віддати Губерто-ві все, що йому не могла вже чи не хотіла дати дружина, то не важко зрозуміти, на що вона натякає. А як вона ще й пошепки додає, правда, ніяково: "Врешті, я ж тоді була ще не стара",— то вже, мабуть, ясніше про це й не скажеш. Коли авт. прямо запитує, чи не виходить з її слів, що між Груйтенами скінчилися ті інтимні стосунки, які є основою подружнього життя, ван Дорн з властивою їй дивовижною відвертістю відповідає: "Саме так". У її ще виразних карих очах світиться щось недомовлене — авт. має підозру, що вона зробила цей висновок не тільки зі спостережень над їхнім родинним життям, а й над їхньою постільною білизною, яку їй доводилося міняти. На дальше питання, чи не вважає Марія, що Груйтен "шукав собі втіхи десь-інде", вона твердо, рішуче заперечує і додає (авт. майже певний, що в голосі її чути стримувані сльози): "Він жив, як схимник,

просто як схимник, а йому треба було не такого життя".

Якщо глянемо на фотографії покійного Губерта Груйтена _дитячих знімків ми не брали до уваги, першу пильно

роздивилися групову фотографію випускників школи,— то побачимо, що 1913 року це був високий, стрункий хлопець, білявий, темноокий, довгоносий, у ньому видно щось "рішуче", і стоїть він не в такій неприродній позі, як його шкільні товариші, що скидаються на солдатів-новобранців; зразу спадає на думку одностайне пророцтво вчителя, священика й родичів, що дійшло до нас тільки в усній формі, вже майже як легенда: "З нього щось вийде". Що? На дальшій фотографії, 1917 року, бачимо його вісімнадцятирічним, щойно спеченим муляром. З цього знімка вже можна зробити висновок, що дане йому пізніше означення "задуманий" має своє психологічне підтвердження. Зразу видно, що Г.— поважний хлопець; легко помітити, що він лагідної вдачі, але ще дужче впадає в око рішучість і сила волі — риси, які лише на перший погляд суперечать його лагідності. Оскільки він усюди сфотографований анфас — аж до останнього знімка, який 1949 року зробив поганеньким апаратом дівер Лені, вже згадуваний Генріх Пфайфер,— то за тими фотографіями не можна визначити співвідношення між довжиною його носа й решти обличчя; навіть славнозвісний портретист, що 1941 року намалював із нього натуралістичний портрет (олійний, на полотні, досить непоганий, хоч трохи й плаский,— авт. знайшов його в одній приватній колекції дуже несимпатичних людей і зміг оглянути тільки поверхово), не скористався нагодою показати Груйтена хоч би впівоберта; напрошується одне припущення: Груйтен, мабуть,— якщо скинути з нього новомодне ганчір'я,— мав такий вигляд, наче зійшов з якоїсь картини Єроніма Босха.

Якщо на постільні таємниці Марія тільки натякає, то про кухонні говорить відверто. "Вона не любила гострих присмак, а він, навпаки, їв усе гостре,— це вже клопіт, бо мені майже все доводилось готувати в двох одмінах: для неї без присмак, а для нього з присмаками. Дійшло до того, що він пізніше сам за столом додавав собі солі, перцю тощо; ще як він був малий, у селі всі знали, що для нього більші ласощі квашений огірок, ніж шматок торта".

Наступна варта уваги фотографія — з шлюбної подорожі до Люцерна. Можна твердо сказати: пані Груйтен, у дів. Баркель,— чарівна жінка: ніжна, тендітна, лагідна й елегантна; відчувається (ніхто з людей, що знали її, навіть Марія, не можуть цього заперечити), що вона вчилася грати Шумана й Шопена, вільно розмовляє французькою мовою, вміє плести, вишивати і т. д. І — треба додати — відчувається ще одне: з неї, либонь, вийшла б інтелектуалка; звичайно, пані Груйтен, як її й навчено, ніколи навіть не "торкалася" Золя, і можна собі уявити, як вона, мабуть, вжахнулась, коли через вісім років її дочка Лені спитала в неї про своє травлення. Певне, для неї "Золя" й "нечистоти" були майже тотожними поняттями. Лікарки з неї, мабуть, не вийшло б, але їй напевне не важко було б захистити дисертацію з історії мистецтва. Треба бути справедливим: якби їй створили відповідні умови, дали не таку елегантну, а більше аналітичну освіту, вклали в неї менше сентиментальності, а більше душі (коли вже без

цього не можна обійтися), й не прищепили тієї церемонності, яку вона винесла з пансіону, то, може, з неї все-таки вийшла б добра лікарка. Певне одне — якби навіть їй потрапили до рук такі фривольні автори, як Пруст і Джойс, вона швидше б стала шанувальницею першого, ніж другого; все ж таки вона читала Енріку фон Гандель-Мацетті¹, Марію фон Ебнер-Ешенбах², зачитувалася тим католицьким ілюстрованим тижневиком, який за цей час став букіністичною рідкістю, а тоді був наймодернішим серед модерних видань цього типу, а надто в порівнянні з "Громадським голосом" за 1914—20 роки, який вона також читала. А як ще додати, що на свій шістнадцятий день народження вона дістала від батьків у подарунок передплату на часопис "Ірландське нагір'я", то буде видно, що їй не бракувало не тільки прогресивної, а навіть найпрогресивнішої літератури. Можливо, через те "Ірландське нагір'я" вона була дуже добре обізнана з минулим і сучасним Ірландії, знала такі імена, як

1 Гандель-Мацетті Енріка фон (1871 —1955) — австрійська письменниця. Головна тема її численних історичних романів та оповідань — протиставлення католицизму протестантству.

2 Ебнер-Ешенбах Марія фон (1830—1916) — австрійська письменниця.

Пірс¹, Коннелі², навіть такі, як Честертон; її сестра, сімдесятип'ятирічна Ірена Швайгерт, у дів. Баркель, яка в привілейованому притулку для старих у товаристві ніжногосих папуг "спокійно чекає смерті" (її власні слова), засвідчує, що мати Лені молодією дівчиною "належала до перших, якщо не найперших читачок німецьких перекладів Вільяма Батлера йтса — я знаю це, бо сама подарувала їй том прози йтса, що з'явився друком 1912 року, і, звичайно, Честертон". Ми аж ніяк не наміряємося ставити комусь у заслугу його літературну освіту чи дорікати комусь браком такої освіти,— ми тільки хочемо висвітлити тло картини, на якому 1927 року вже з'явилися трагічні тіні. Одне в нас не викличе сумніву, коли ми глянемо на цю фотографію з шлюбної подорожі 1919 року: не знаємо, що б могло вийти з матері Лені, але напевне на куртизанка; вона справляє враження жінки, для якої почуття не мають великої ваги, і вже аж ніяк не має ваги секс, зате для нього секс важить багато; дуже ймовірно, що ця пара — в тому, що вони кохали одне одного, не доводиться сумніватися,— вступила в подружні стосунки без будь-якого еротичного досвіду, і можливо, що перші ночі Груйтен був не те що брутальний, але трохи нетерплячий.

Що ж до його знайомства з книжками, то авт. ніяк не може покластися на твердження одного живого ще його конкурента, якого звуть "велетнем будівельної промисловості"; він сказав буквально таке: "Груйтен і книжки? Гросбух — ото, мабуть, була єдина книжка, якою він цікавився". Ні, можна довести, що Губерт Груйтен читав книжки, але справді мало: тільки фахову літературу, коли вчився на інженера, та ще популярну біографію Наполеона, а крім того, як кажуть майже тими самими словами Марія і Гойзер, "йому вистачало газети, а пізніше радіо".

Після того, як пощастило розшукати стару пані Швайгерт, з'ясувався один досі нез'ясований і нез'ясовний, не прив'язаний до жодної географічної місцевості вислів Марії, який так довго залишався у записнику авт. незакреслений, що мало не став

жертвою його нетерплячості: Марія сказала про пані Груйтен, що та "зовсім схибнулася на своїх фіннах". Оскільки йшлося не про фіни, личинки стьожкових глистів (Марія:

1 Пірс Патрік (1879—1916) —ірландський поет, розстріляний англійцями за участь в Ірландському повстанні 1916 р.

Коннелі Джеймс (1868—1916)—ірландський революціонер, один із керівників Ірландського повстання 1916 р. Розстріляний англійцями.

"Ні, жодних глистів у неї зроду не було"), і не знайшлося бодай найменшого доказу, що цей вислів був якось пов'язаний з Фінляндією, то, мабуть, Марія, мала на думці "феніїв" [бо любов пані Груйтен до Ірландії з часом набрала романтичних, трохи навіть сентиментальних форм. Принаймні їтс лишився її улюбленим поетом.

Оскільки в нас немає листів Груйтена до дружини чи дружини до нього, а свідчення ван Дорн у цьому випадку навряд чи слід вважати за об'єктивні, ми можемо у своїх висновках спиратися хіба що на поверховий аналіз фотографії з шлюбної подорожі, де вони зняті під час прогулянки над Люцернським озером, і висновки ті будуть негативні: не схоже, щоб між ними панувала цілковита гармонія, коли йдеться про еротику чи взагалі про секс. Мабуть, таки ні. Вже на цій ранній фотографії добре видно те, що численні пізніші знімки тільки підтверджують: Лені більше схожа на батька, а Генріх на матір; що ж до їжі (нехить до присмак і любов до булочок), то Лені більше вдалася в матір, а вже свої поетичні й музичні уподобання напевне успадкувала від матері. На гіпотетичне питання, які діти могли б народитися від шлюбу Марії з Груйтенем, тут легше відповісти негативно, ніж позитивно: безперечно не такі, щоб черниці і єзуїти з пергаментною шкірою ще й через десятиріччя зразу могли їх пригадати.

Хоч би які непорозуміння виникали між Груйтенами, близькі їм люди, ті, що найкраще знали їхнє родинне життя, навіть ревнива ван Дорн, засвідчують: він ніколи не був неввічливий, нешляхетний чи бодай нечемний, а що вона його "обожнювала", здається, вже доведено.

Стара Швайгерт, у дівочтві Баркель, яка нітрохи не скидається на шанувальницю їтса або Честертона, щиро призналася, що вона "не дуже прагнула товариства" своїх зятя й сестри після їхнього весілля: їй було б куди приємніше, якби сестра одружилася з поетом, художником, скульптором або принаймні архітектором. Вона не сказала просто, що Груйтен був для неї надто вульгарний, а вжила делікатніше означення: "не досить вишуканий". Коли авт. спитав її про Лені, вона обмежилася тільки двома коротенькими словами: "Ну знаєте", і хоч як він домагався ширшої інформації, далі від цього "ну знаєте" не пішла. Зате Генріха вона зразу

1 Феїї — члени сІрландського революційного братства" (50—60-і роки XIX сторіччя), що боролися за незалежність Ірландії.

почала вихваляти як нащадка Баркелів; навіть те, що Генріх, "властиво, мав на своєму сумлінні" її сина Ергарда, бо "той сам ніколи б такого не зробив", не могло пригасити її симпатії до Генріха; вона вважала його за "людину крайнощів, але здібну,

майже геніальну". В авт. склалося суперечливе враження, що вона не дуже оплакує ранню смерть свого сина, воліє вдаватися до таких слів, як "великі фатальні часи", не побоялася навіть, коли зайшла мова про її сина й про Генріха, кинути фразу, що потребує багатьох застережень та історичних корективів. Вона сказала буквально ось що: "Вони обидва мали такий вигляд, наче загинули під Лангемарком¹. Якщо взяти до уваги всю проблематику Лангемарка, проблематику легенди про Лангемарк, різницю між 1914 і 1940 роками і щез чотири десятки складних невідповідностей, які тут немає потреби пояснювати, то, мабуть, стане зрозуміло, що авт. попрощався з пані Швайгерт ввічливо, але холодно, хоч і не остаточно; а коли він згодом довідався від свідка Гойзера, що чоловік пані Швайгерт, який досі лишався для нього загадкою, був тяжко поранений під Ланге-марком, "просто геть пошматований" (Гойзер), що він 1919 року одружився з Іреною Баркель, яка на громадських засадах працювала сестрою-жалібницею в госпіталі й доглядала його, що від того шлюбу народився син Ергард, але сам пан Швайгерт, "докінчений морфініст, такий схудлий, що насилу знаходив на собі ще якесь місце, куди можна було б загнати шприц" (Гойзер), 1923 року помер двадцятисемиріч-ним невдахою з означенням "студент" у графі, де вписують фах,— то авт. подумалося, що ця поважна, церемонна пані Швайгерт у душі воліла б, аби її чоловіка краще були вбили під Лангемарком.

На прожиток собі пані Швайгерт заробляла тим, що перепродувала земельні ділянки.

Від 1933 року справи Груйтена пішли вгору, спершу повільно, з 1935 року жвавіше, а з 1937— неймовірно швидко; за свідченням його колишніх співробітників і деяких експертів, він заробляв на "валу Зігфріда" "скажені гроші", але, як запевняє Гойзер, ще з 1935 року "за добру платню купував собі найкращих фахівців з будівництва укріплень та бункерів", задовго перед тим як міг їх "кудись приткнути". "Ми

Лангемарк — бельгійське село в західній Фландрії, біля якого під час першої світової війни відбувалися тяжкі бої між німецькими і бельгійськими військами.

весь час мали такі кредити, що мені й досі голова йде обертом, як згадаю про них". Груйтен просто робив ставку на те, що він називав "комплексом Мажіно" всіх державних діячів: "Навіть коли міф про Мажіно давно розвіявся, він діє далі (цитата з Груйтена за Гойзером) і завжди діятиме, тільки росіяни не мають цього комплексу, в них надто довгі кордони, щоб побудувати такий вал,— чи на своє щастя, чи на лихо, ми ще побачимо. Принаймні Гітлер має його, і хай він хоч як пропагує і здійснює на практиці маневрену війну, в нього цей комплекс бункерів і укріплень і, ось побачиш" (початок 1940 року, сказано напередодні загарбання Франції і Данії).

У кожному разі, вже 1938 року фірма Груйтена розрослася в шість разів проти 1936 року, коли вона, в свою чергу, була в шість разів більша порівняно з 1932 роком; 1940 вона вдвічі розширилась проти 1938, а "на 1943 рік (Гойзер) уже годі було визначити якісь пропорції".

Одну рису старшого Груйтена підтверджують усі свідки, хоч і визначають її різними словами: одні звать його "мужнім", інші "безстрашним", а невеличка меншість, двоє чи

трое, запевняє, що в нього "була манія величності". Спеціалісти ще й тепер засвідчують, що Груйтен завчасу наймав і переманював до себе найкращих фахівців з будівництва бункерів, а згодом сміливо використовував французьких інженерів і техніків, які перед тим будували "лінію Мажіно", і що він (свідок — один колишній високопоставлений службовець військового міністерства, якого ми теж не можемо назвати) "точно знав: безглуздо ощадити на платні в часи інфляції". Груйтен платив добре.

Йому на той час ішов сорок другий рік. Костюми, пошиті на замовлення з "доброї, але не кричуще дорогої тканини" (Лотта Гойзер) зробили з "показного чоловіка показного пана"; він нітрохи не соромився свого швидко набутого багатства, навіть казав одному своєму співробітникові (Верне — рові фон Гофгау, архітекторові з давнього роду): "Всяке багатство має свій початок, і вашого також колись не було". Груйтен не захотів будувати собі віллу (він до самої смерті вперто казав "хату") в тому районі, де будували всі заможні на той час люди.

Було б безвідповідально вважати Груйтена за простого, примітивного скоробагача; він мав, крім усього іншого, хист, якого не можна ні навчитися, ні успадкувати: дуже добре розумівся на людях; усі його співробітники — архітектори, техніки, торговці — захоплювались ним і майже всі шанували його. Він уважно планував освіту й виховання свого сина, пильно стежив, як і чого його вчать, часто відвідував хлопця, але рідко брав додому, бо — дивовижне, засвідчене Гойзером пояснення — не хотів, щоб той бруднив себе справами фірми. "Він мріяв зробити з Генріха вченого, не професора, а такого, як той, що ми колись будували для нього віллу" (Гойзер — з його слів виходить, що йшлося про одного досить відомого філолога, фахівця з романських мов та літератур, чия бібліотека, освіченість, "відвертість і щирість у поведінці з людьми", мабуть, справили на Груйтена велике враження). Коли синові минуло п'ятнадцять, Груйтен нетерпляче заявив, що той "ще не так добре знає іспанську, як він сподівався".

Можна сказати напевне: старший Груйтен ніколи не вважав Лені "дурепою". Її обурення церемонією з першим причастям анітрохи не розгнівало його, він тільки засміявся (що з ним бувало дуже рідко, як уже сказано вище) й прокоментував вчинок дочки так: "Вона добре знає, чого хоче" (Лотта Г.).

Його дружина дедалі марніла, ставала плаксива й навіть потроху впадала в святеництво, а він тим часом переживав "розквіт сил". Одного в нього ніколи не було, до самої смерті: комплексу неповноцінності. Він, мабуть, плекав якісь мрії: напевне — щодо сина, і вже цілком безперечно — щодо його знання іспанської мови. Ще й через тринадцять років після того (за Марією ван Дорн), як між ним і його дружиною скінчились подружні стосунки, він її не зраджував. Він мав дивовижну відразу до непристойностей, яку відверто й виявляв, коли йому мимохіть доводилось брати участь у "чоловічих вечірках" і коли десь годині о другій чи о третій хтось із добродіїв починав вимагати "палкої черкески". Через ту нехіть до непристойностей і черкесок з Груйтена не раз глузували, та це його нітрохи не зачіпало (Вернер фон Гофгау, що протягом року

бував із ним на таких вечірках).

Читачеві, певне, вже зовсім уривається терпець, і він, мабуть, питає: що ж це за чоловік, який живе, можна сказати, схимником, який заробляє на готуванні до війни і на самій війні, оборот якого з мільйона на рік у 1935 піднявся до мільйона на місяць у 1943 році і який 1939, коли його оборот уже сягав мільйона на квартал, робив усе, щоб тримати сина віддалік від тих подій, на яких сам багатів?

У стосунках між батьком і сином 1939 і 1940 року почало прориватися роздратування, навіть злість. Генріх тим часом на настійливе бажання батька, який заплатив за це одному іспанському езуїтові добрий гонорар, устиг настільки опанувати іспанську мову, що міг читати в оригіналі Сервантеса, а тепер спустився з трьох гір Європи і осушував болота десь за чотири години їзди залізницею від дому. Між червнем і вереснем він побував удома разів із сім, а з вересня 1939 по квітень 1940 року разів із п'ять і не захотів скористатися батьковою "протекцією", яку той відверто йому запропонував. Старший Груйтен мав "довгу руку", і йому "досить було б пальцем кивнути" (усі цитати з Гойзера-старшого й Лотти), щоб відіслати сина "в безпечне місце" чи й зовсім домогтися для нього як "воєнно важливої одиниці" звільнення від військової повинності. Що ж то за син, який на питання вдома за столом, чи добре йому служитися в армії, витягає з кишені книжку якогось Райберта "Посібник для солдата. Видання для обслуги протитанкової зброї, перероблене й доповнене майором Альмендігером",— і читає з неї те, що ще не встиг написати в листах: довге, майже на п'ять сторінок правило під заголовком "Як віддавати військову честь", де докладно перелічено всі види військового вітання — на ходу, лежачи, стоячи, на коні і в машині — і сказано, хто кого і як має вітати? Чи треба нагадувати, що це не той батько, який може вічно сидіти вдома й чекати на синів приїзд? Це батько, обтяжений важливими, дуже важливими і найважливішими справами, батько, який має до своїх послуг урядовий літак (Лені страшенно любить літати!) і на превелику силу інколи уриває годину, відкладаючи термінові наради, зустрічі з міністрами (!), часто вигадуючи дуже непереконливі причини (зубний лікар і т. д.), щоб не пропустити приїзду улюбленого сина,— а той улюблений син, якого батько найдужче хотів би бачити директором археологічного інституту чи принаймні академії мистецтв у Римі або у Флоренції, читає йому з цього Райберта, переробленого й доповненого Альмендігером, як віддавати військову честь!

Тут треба ще пояснити, що ці "зустрічі за чашкою кави", ці сніданки й обіди "були для тих, хто сидів за столом, не тільки незатишні, а завдавали всім дедалі більшої прикrostі, нервували їх і врешті стали просто нестерпні" (Лотта Гойзер). Двадцятишестирічна тоді Лотта Гойзер, у дівочтві Берн-тген, невістка багато разів цитованого тут повірника й головного бухгалтера Отто Гойзера, була тоді секретаркою в Груйтена; він часом давав якусь креслярську роботу і її чоловікові Вільгельму Гойзерові. Оскільки Лотта вже працювала в Груйтена у вирішальні місяці 1939 року й часом бувала на "зустрічах за чашкою кави" з його сином, що приїздив у відпустку, то, мабуть, треба при цій нагоді навести характеристику, яку вона дала самому Груйтеневі:

Лотта вважала його "просто чарівним, хоч, кінець кінцем, він тоді був уже злочинцем". Старий Гойзер любить поговорити про "забарвлені еротикою, але, звичайно, платонічні стосунки" з Груйтенем своєї невістки, "яка цілком перебувала у сфері його еротичного впливу, хоч була майже на чотирнадцять років молодша за нього". З'явилася навіть теорія (хоч як це дивно, створила її Лені, але авт. довідався про неї не безпосередньо від Лені, а через третю особу — ненадійного свідка Генріха Пфайфера), що Лотта "вже тоді, певне, була для батька постійною спокусою — я не кажу спокусницею". Принаймні Лотта називає ті родинні зустрічі за чашкою кави, на які старший Груйтен часом прилітав з Берліна чи Мюнхена або навіть, як запевняють, з Варшави, "жахливими", "просто нестерпними". М. в. Д. каже, Іщо вони були "страшні, просто страшні", а Лені обмежується коментарем: "тяжкі, дуже тяжкі".

Відомо, навіть від такого упередженого свідка, як М. в. Д., що ці відпустки "просто вбивали" пані Груйтен, "вона не здатна була боротися з тим, що діялося в її родині". Лотта Гойзер недвозначно називає це "інтелектуальною формою батьковбивства" і твердить, що вбивчий політичний сенс цитат із названого вище Райберта "саме тому так тяжко вражав Груйтена, що він перебував у самому центрі політичного життя, знав найважливіші політичні таємниці: скажімо, про будівництво казарм у Рейнській області, задовго перед тим, як вони могли знадобитися, чи про намір споруджувати велетенські бомбосховища — і якраз тому вдома не хотів навіть чути про політику".

Лені переживала ті гнітючі дев'ять місяців не так тяжко чи, може, не так напружено, як інші, хто стежив за подіями в їхній родині. Вона в цей час — приблизно в липні 1939 року — зглянулася на благання одного юнака, вірніше, зглянулася б, якби він був звернувся до неї з благаннями; Щоправда, Лені не знала, чи це справді той, кого вона так палко чекала, знала тільки, що зрозуміє це аж тоді, як зглянеться на його благання. То був її двоюрідний брат Ергард Швайгерт, син лангемаркської жертви і дами, яка про нього казала, що він мав такий вигляд, наче загинув під

Лангемарком. Ергард, "через свою природжену нервовість і незвичайну вразливість" (його мати), не зміг подолати такого важкого освітнього бар'єра, як екзамен на атестат зрілості, навіть така безжальна інституція, як "Імперський трудовий фронт", тимчасово відіслала його додому; після того він вирішив здобути "огидний" (означення самого Ергарда, засвідчене М. в. Д.) фах шкільного вчителя і навіть почав готуватися до "іспиту на здібність"¹, аж раптом опинився в іншій безжальній інституції, де зустрівся зі своїм двоюрідним братом Генріхом, який узяв його під свою опіку і, буваючи вдома під час відпусток, досить відверто пробував звести зі своєю сестрою Лені. Він купував їм квитки й "посилав їх у кіно" (М. в. Д.), домовлявся зустрітися з ними після сеансу, "а сам не приходив" (див. вище). Таким чином Ергард не те що більшу частину своєї відпустки, а всю відпустку проводив у Груйтенів, матір же відвідував тільки вряди-годи й гостював у неї так недовго, що та й досі не може з цим змиритися; вона категорично заперечує, що між її сином і Лені існував роман, який міг би скінчитися "чимось серйозним". "Ні, ні і ще раз ні... з тією, з дозволу сказати, дівчиною... ніколи". Але якщо й можна казати щось напевне, то лише те, що Ергард,

починаючи від своєї першої відпустки — десь у травні 1939 року,— просто-таки обожнював Лені; тут є надійні й авторитетні свідки, особливо Лотта Гойзер, яка відверто заявляє: "Ергард був би безперечно кращий за тих, що траплялися потім, принаймні за того, що з'явився сорок першого року. Але, може, не кращий за того, якого Лені знайшла собі сорок третього". Вона сама признається, що не раз пробувала заманити Лені й Ергарда у своє помешкання й лишити їх там самих, "щоб у них, нарешті, щось вийшло, хай їм чорт. Якого біса ще чекати? Хлопець здоровий, надзвичайно милий. Йому минуло двадцять два роки, а Лені було сімнадцять з гаком. І їй, щиро вам кажу, був саме час любити. Дівчина вже стала жінкою, прекрасною жінкою. Але ви собі навіть не уявляєте, який той Ергард був несміливий".

Тут нам треба, щоб не вийшло ще якихось непорозумінь, охарактеризувати Лотту Гойзер. Рік народження —1913, зріст —1 м 64 см, вага —60 кг, сивувата шатенка, запальна, як порох, з діалектичним мисленням, хоч її й не вчили діалектики, людина, можна сказати, дивовижної відвертості,

1 "Іспит на здібність" — іспит, що дає право вступу до вищих навчальних закладів без атестата зрілості.

ще відвертіша за Маргрет. Оскільки в часи Ергарда Лотта мала досить тісні контакти з Груйтенами, вона здається нам куди надійнішим свідком, ніж ван Дорн, що, коли мова заходить про Лені, ладна зробити з неї мало не святу. На запитання про її стосунки зі старшим Груйтенем, про які авт. чув стільки суперечливих думок, Лотта Гойзер також відповіла з властивою їй відвертістю: "Ну що ж, я визнаю, у нас із ним ще тоді могло б щось вийти, і він міг би вже стати таким, як став сорок п'ятого; я не схвалювала майже нічого з того, що він робив, але розуміла його, коли вам ясно, що я маю на думці. Його дружина була надто боязка, надто залякана всією тією кухнею з воєнними замовленнями, вони жахали її, паралізували її волю. Якби вона була активнішою, не такої мрійливої вдачі, то сховала б сина де-небудь в Іспанії чи я знаю де... в якомусь монастирі або в тих своїх феніїв — могла б туди поїхати і все роздивитися. І, звичайно, мого чоловіка й Ергарда також можна було витягти з-під коліс німецької історії. Щоб не було непорозумінь, скажу: Гелена Груйтен була не тільки мила, а й розумна, добра жінка, але вона — не знаю, чи вам ясно, що я маю на думці,— вона не мала сили змагатися з історією, ані з політикою, ані з воєнними замовленнями свого чоловіка, ані зі страхітливим самознищенням, на яке свідомо йшов той хлопець. То вам правду хтось сказав (авт. не назвав Маргрет), що йому впхали в горло цілу Європу — і що ж вийшло з того? Купка лайна, якщо хочете знати, і він опинився віч-на-віч із тією гидотою. Надто багато в ньому було від бамберзького вершника й надто мало від героя Селянської війни. Я ще чотирнадцятирічним дівчиськом, двадцять сьомого року, прослухала в школі курс лекцій про соціально-політичні причини Селянської війни і старанно все законспектувала... Звичайно, я знаю, що бамберзький вершник не має нічого спільного з Селянською війною... Та візьміть-но обстрижіть йому кучері й поголїть його. Що з нього вийде? Що лишиться? Досить-таки дешевенький, примітивний Йосиф Прекрасний. Одне слово, у хлопцеві

було надто багато від бамберзького вершника, а в матері — від тепличної троянди, вирощеної на рідкому добриві: вона колись давала мені книжку про такі квітки. То була справді гарна жінка, просто чудова, що там казати, їй тільки треба було дати кілька ін'єкцій гормонів. А хлопець, Генріх? У нього не можна було не закохатися, жодна жінка не лишалася байдужа, коли бачила його, в кожній на обличчі з'являлася чудна усмішка;

г*чрі* Белль, т 2

65

лише жінки та деякі розумні гомосексуалісти пізнають на відстані поета. Звичайно, те, що він зробив, було чистим самовбивством, тут навіть нема про що говорити, я тільки питаю себе: нащо він втягнув у ту історію Ергарда? А може, той і сам хотів бути втягненим, хтозна. Два бамберзькі вершники, що надумали разом померти, і вони свого домоглися: їх поставили до муру, і знаєте, що Генріх крикнув перед смертю? "С... я хотів на Німеччину!" Така освіта, таке виховання, мабуть, по-своєму неповторне, і такий кінець. Та як він уже однаково опинився в тому смердючому вермахті, то, може, й краще, що так сталося. Адже з квітня сорокового по травень сорок п'ятого не бракувало можливостей загинути. Старший Груйтен мав великі зв'язки й добув синову справу через якогось генерала, але ні разу навіть не заглянув у неї, тільки попросив мене розповісти йому основне. Хлопці просто запропонували датчанам гармату з усім начинням: хотіли продати її за фіктивну ціну, як брукхт, десь за п'ять марок, чи що. І знаєте, що сказав цей тихий, неслівливий Ергард на засіданні військового трибуналу? "Ми помираємо на славу почесному фахові — торгівлі зброєю".

Авт. вважав за необхідне ще раз відвідати пана Вернера фон Гофгау, п'ятдесятип'ятирічного добродія, який "після тимчасової праці в бундесвері, де був потрібен мій досвід будівельника") відкрив у флігелі невеличкого замку своїх предків, оточеному ровом з водою, скромне архітектурне бюро, "що проектувало тільки мирні об'єкти, а саме: дачі". Цей Г. (сам він не називає себе бездіяльним, хоч міг би назвати) — приємний сивий чоловік, неодружений; архітектурне бюро для нього, на скромну думку авт.— тільки зручна заслона, щоб можна було годинами милуватися лебедями на ставку, дивитись на працю орендарів у межах і за межами маєтку й гуляти в полі (засіяному буряками), сердито поглядаючи на небо кожного разу, коли в ньому з'являється військовий літак. Г. уникає зустрічей з братом, що живе в замку "через одну операцію, яку він залагодив у відділі, де я тоді був керівником, без мого відома, але скориставшись моїм ім'ям"). На обличчі Г., тонкому, проте вже трохи брезклому, проступає вираз гіркоти — йому прикро не за себе, а швидше за весь людський рід; авт. здалося, що він приглушує це абстрактно-моральне почуття напоєм, який, коли його вживати надміру, може бути дуже небезпечним: вистояним хересом. Принаймні авт. побачив силу-силенну порожніх пляшок з-під хересу на смітнику і багато повних у його

вв

шафі "з креслярським приладдям". Довелося кілька разів сходити в сільську пивничку, щоб хоч у вигляді чуток добути ту інформацію, яку фон Г. відмовився дати:

сказав, що він "німий як могила".

Ось що довідався авт. з розмов, які він провадив під час трьох відвідин пивнички приблизно з десятима мешканцями Гофгаузена.

Симпатії всіх мешканців села безумовно були на боці бездіяльного Вернера, зате їхня пошана, така велика, що в них аж голос тремтів на саму згадку про нього,— явно на боці його дуже діяльного брата Арнольда. За свідченням мешканців села, Арнольд, працюючи в штабі планування аеродромів бундесверу, яким керував брат, заручився допомогою депутатів Християнсько-демократичного союзу, банкірів, "штовхачів" різних угруповань комітету оборони, натиснув навіть на самого міністра оборони й домогся, щоб "славетний гофгаузенський ліс" і багато прилеглих до нього полів вибрали під будівництво аеродрому НАТО. Ця угода дала "п'ятдесят чи сорок, ну вже щонайменше тридцять мільйонів прибутку" і була залагоджена "в його штабі, але проти його волі, зате за згодою комітету оборони" (мешканець Гофгаузена Бернгард Гекер, фермер).

Гофгау ("навіки вдячний Груйтенові за те, що той урятував мене, тоді ще молоду людину, від німецького вермахту, зробивши своїм особистим референтом,— правда, я потім віддячив, коли йому довелося кепсько") ще трохи повагався, а тоді поінформував авт. про загадкову історію Генріха — Ергарда. "Оскільки ви, бачу, так близько берете це до серця, я вам скажу, що там було. Пані' Гойзер не знала всіх документів та й усієї проблеми також. Вона одержала тільки протоколи засідань трибуналу, і то не всі, та ще звіт лейтенанта команди, що виконувала вирок. Насправді ж ця справа була така складна, що мені нелегко буде докладно її відтворити. Отже, син Груйтена не хотів скористатися з батькової протекції. Але Груйтен протегував синові всупереч його волі, зокрема подбав — для нього це була ніяка не проблема — щоб хлопця і його двоюрідного брата за два дні після окупації Данії перевели у фінансову частину до Любека. Але він — я маю на увазі старшого Груйтена — не врахував синові впертості: той, правда, поїхав разом із братом до Любека, проте швидко роздивився, куди він попав, і вернувся в Данію, без наказу і без дозволу — при доброзичливому ставленні цей вчинок можна було б вважати за самовільну відсутність, а при недоброзичливому — за дезертирство; про-

3*

67

те цю історію ще якось можна було затерти. А те, що вони, зробили потім, уже ніхто не міг затерти: хлопці спробували продати одному датчанинові протитанкову гармату, і хоч датчанин не захотів її купити — то було б справжнє самогубство, та ще й безглузде,— однаково та спроба була тяжким злочином, тут уже ніяка протекція не могла б допомогти... І не допомогла, сталося те, що й мало статися. Буду говорити з вами щиро і признаюся, що хоч ми провадили тоді в Данії велике будівництво і були знайомі майже з усім генералітетом, мені, особистому референтові Груйтена, насилу вдалося роздобути справу його сина, а коли я прочитав її, то вирішив... ну, скажімо... підчистити її, інтерполювати чи... якщо хочете... відредагувати і аж тоді віддати пані Гойзер, що була секретаркою в Груйтена; надто багато там мовилося про "брудні

заробітки на війні",— а я не хотів завдавати йому зайвих прикрощів".

Лотта Г. тяжко зітхає: їй скоро доведеться лишити своє маленьке гарне помешкання в центрі міста з квітником на даху; і так само тяжко зітхає, оповідаючи мені "про ту історію"; вона курить сигарету за сигаретою, раз по раз швидко пригладжує рукою свої рівні, коротко обстрижені сиві коси і ковтає з чашки трохи кави. "Атож, вони загинули, і тут уже нічого не вдієш, чи за дезертирство, чи за те, що хотіли продати гармату, а загинули. І я не знаю, чи вони справді хотіли цього. Мені завжди здавалося, що в їхньому вчинку було дуже багато книжної романтики, і думаю, що вони були здивовані й перелякані, коли їх поставили до муру і пролунала команда: "Вогонь!" Усе ж таки в Ергарда була Лені, а в Генріха... ну, в того могла бути кожна. Чисто німецька романтика — таке вчинити, і саме там, у Данії, де ми тоді розгорнули величезне будівництво. Ну добре, хай це буде символіч-ч-чно, з трьома "ч", хай. Коли через кілька днів після того послали на смерть мого чоловіка під Ам'єном, то там було все простіше: він хотів жити, не тільки символічно, і не хотів помирати, навіть символічно, він боявся, та й годі, в ньому було багато гарного, але його зломали в монастирському інтернаті, де він навчався до шістнадцяти років. Хотів стати священиком, а тоді побачив, що то казНа-що, та було вже пізно. І в нього лишився той клятий комплекс — відраза до атестата зрілості. Це все, що він виніс з інтернату. Ми тоді познайомилися в організації "Вільна німецька молодь", співали: "Браття, до сонця, до волі" й таке інше, знали навіть останню строфу: "Браття, берімось до зброї! На вирішальні бої! За комунізм у двобої сили віддаймо свої". Тільки, звичайно, нам ніхто не пояснив, що комунізм 1897 року був не той, що двадцять сьомого — двадцять восьмого. І мій Вільгельм був не той, хто міг би взятися до якоїсь зброї, де там. А потім йому довелося-таки взятися до зброї для тих ідіотів, і вони послали його на смерть заради такої дурниці... У фірмі навіть дехто запевняв, що власний батько Вільгельма за згодою Груйтена викреслив його зі списку незамінних працівників, про мене вже пліткували як про жінку Урія, але я такого не робила і не зробила б... Не можна зраджувати такого вірного чоловіка, як Вільгельм, ще й після його смерті я зразу не могла цього робити. А тепер про старшого Груйтена. В нас уже й тоді могло б щось вийти. Найдужче мене чарувала його незвичайна особистість: з високого, кістлявого селянського хлопця з простацьким обличчям вийшов високий, кістлявий пан, великий пан, не будівельник, не архітектор... стратег, коли хочете знати. Саме це мене й чарувало в тому високому, художньому, кістлявому чоловікові: його стратегічний хист. Він з таким самим успіхом міг би стати банкіром, анітрохи не розуміючись "на грошах", коли вам ясно, що я маю на увазі. Він повісив на стіні у своїй конторі карту Європи, понастромлював у неї шпильок та подекуди прапорців, і йому досить було одного погляду на ту карту — дрібниці його не цікавили. Ну й, звичайно, він знав один дуже добрий трюк, який перейняв у Наполеон а,— по-моєму, він читав лише одну книжку: досить примітивну біографію Наполеон а,— дуже простий трюк, а може, то був і не трюк, може, в тому всьому була навіть крихта щирого почуття. Він починав двадцять дев'ятого року з таким, знаєте, розгоном, з сорока робітниками, десятниками і так далі — і йому, незважаючи на кризу,

пощастило всіх їх утримати на роботі, він жодного не звільнив, пускався задля цього на ризиковані банкові операції, підписував векселі, брав кредити на шалені проценти — і таким чином року тридцять третього в нього було десь сорок чоловік, що стояли за нього стіною, серед них навіть комуністи, і він також стояв за них стіною, помагав їм геть у всьому, аж до тих випадків, де пахло політикою. І можете собі уявити, що протягом найближчих років усі вони зробили дуже гарну кар'єру, як Наполеонові сержанти. Він доручав їм проекти, знав кожного з них на ім'я, знав, як звати їхніх жінок і дітей, розпитував про них... Йому, наприклад, зразу ставало відомо, коли чиясь дитина в школі лишалася на другий рік абощо.

А як він приходив на будову й бачив, що хтось десь не встигає, то брав лопату чи кайло або сідав за кермо вантажної машини і їхав, куди було треба. Завжди з'являвся там, де справді був потрібний. Наслідки ви самі можете уявити. І ще одна таємниця: він був байдужий до грошей. Звичайно, йому потрібні були кошти на прожиток — на одяг, на машини, на різні там хатні речі, ну, часом прийняти гостей абощо. Але великі гроші, прибутки, він зразу вкладав у підприємство, ще й позичав на це. "Бути в боргах, Лотто, по вуха в боргах,— сказав він мені якось,—єдина правильна позиція". Ну, а його дружина... так, це вона помітила, "що в ньому закладено"... Та як виявилось, що в ньому справді закладено, вона перелякалася: Гелена Баркель хотіла бачити його великою людиною, хотіла бути господинею великого дому і таке інше, але не хотіла бути дружиною начальника генерального штабу. Я скажу вам смішну річ, якщо тільки ви мене зрозумієте: він ширяв у хмарах, а вона була реалісткою, хоч, здавалося б, мало бути навпаки. Господи, мені все те, що він робив, здавалося злочином: усі ті бункери, аеродроми, штаб-квартири. І коли я, бувало, їздила в Голландію чи в Данію і бачила десь на пляжі ті бункери, мені аж гидко ставало. І все ж то була доба сили, доба влади, а він — людина влади, хоч сам він був байдужий до влади, як і до грошей. Його вабила гра, так, він був гравець... але мав одне вразливе місце: сина, який не хотів, щоб його тримали осторонь від того бруду".

Авт. спробував вернути Лотту до другої важливої теми свого інтерв'ю: стосунків Лені з тим Ергардом, але поки що надаремне. Знову сигарета й нетерплячий помах руки. "Ще до цього дійдемо, дайте мені спершу вибалакатися. Скажу тільки, щоб вам було все ясно: ми вже тоді пасували одне до одного, він навіть часом виявляв свою ніжність — чи назвіть це як хочете — досить зворушливо, якщо зважити, що йому було сорок, а мені двадцять сім. Звичайно, він дарував мені квітки, двічі поцілував у руку нижче ліктя, а раз — диво дивне! — навіть до пізньої ночі протанцював зі мною в одному готелі в Гамбурзі, що йому зовсім не личило. Ви ніколи не звертали уваги на те, що всі "великі люди" погано танцюють? Ну, а я була з усіма чоловіками, крім свого власного, досить церемонна і мала одну препогану рису, якої ще довго не могла збутися: була вірна. Кара божя, та й годі. Ніяка це не цнота, а швидше ганьба — ви собі уявляєте, яке в мене було життя після того, коли мого Вільгельма під Ам'єном послали на смерть в ім'я тієї дурниці? Діти сплять, а я вночі лежу сама в ліжку, завжди сама, до сорок п'ятого я не давала жодному чоловікові навіть пальцем себе торкнутися — і це

всупереч своїм переконанням, бо мені на всяку там цнотливість і таке інше начхати. Так минуло цілих п'ять років, а сорок п'ятого ми з ним зійшлися. Ну, а тепер уже, як хочете, перейдемо до Лені з Ергардом. Я вже вам, здається, казала, що той Ергард був несміливий понад усяку міру... та, врешті, й Лені не краща за нього, щоб ви знали. Він її почав обожнювати з першої ж миті, для нього вона, мабуть, була якоюсь легендарною красунею, що дивом постала з небуття, абощо, і навіть тверда рейнська вимова Лені, її манера висловлюватись так сухо, що вже далі нікуди, не могла привести його до тями. Він не зважав на те, що Лені була, як на нього, цілком неосвічена, і її трохи містичне ставлення до органів внутрішньої секреції, на яких вона й досі схибнута, теж не вельми йому сподобалося б, коли б вона завела мову на цю тему. Ми — себто я, Генріх і Маргрет — робили все, щоб у них до чогось дійшло. Не забувайте, що часу вони мали обмаль: від травня тридцять дев'ятого до квітня сорокового він побував у Груйтенів, може, разів вісім. Звичайно, ми з Генріхом мовчали, тільки підморгували одне одному, бо й так видно було, які Лені з Ергардом закохані. На них було любо дивитися, авжеж, любо дивитися, і, може, саме тому не так уже й шкода, що вони не переспали разом. Я їм купувала квитки в кіно, на такий г... фільм, як "Товариші на морі", чи на такий ідіотський, як "Увага, ворог підслухує", і навіть посилала їх на "Бісмарка", думала собі: "Сеанс, хай йому біс, триває добрих три години, в кінотеатрі темно й тепло, як у материній утробі, то вони напевне візьмуться за руки чи, може, й зважаться (гіркий сміх! — прим, авт.) поцілуватись, а вже від поцілунку недалеко й до чогось іншого", — та де там, марні були мої сподівання. Він ходив із Лені в музей і пояснював їй, як відрізняють приписувані Босхові картини від справжнього Босха, пробував учити її музики, хотів, щоб вона перейшла від свого Шуберта до Моцарта, давав їй читати вірші, здається, Рільке, я вже добре не пам'ятаю, а тоді почав робити щось хоч трохи розумніше, де вже був якийсь натяк: писати вірші й посилати їх Лені. Лені була така мила, така чарівна, — вона й тепер чарівна, коли хочете знати, — що я й сама в неї трішки закохалася. Якби ви, наприклад, бачили, як вона танцювала з тим Ергардом, коли ми якось гуртом вибралися на прогулянку — мій чоловік, я, Генріх, Маргрет і вони... Аж думалось: якби їм оце тут раптом хто поставив ліжко, хай би натішились одне одним... итже, він почав писати їй вірші, і — що мене найбільше дивувало — вона показувала їх мені, хоч вони були досить, мушу сказати, досить сміливі. Він, скажімо, відверто оспівував її груди, називав їх "великими білими квітками таїни" і намірявся "розгорнути їхні пелюстки", а якось написав справді гарний вірш про ревності, який, мабуть, можна було б надрукувати: "Я ревную тебе до кави, яку ти п'єш, ревную до масла, яким ти мастиш свій хліб, ревную до щітки й до ліжка, в якому ти спиш". Помієму, досить недвозначні натяки, але ж то все на папері, на папері..."

На запитання, чи не могли Лені й Ергард дійти до інтимних стосунків, які для неї, Генріха та інших так і лишилися таємницею, Лотта несподівано почервоніла (авт. признається, що йому дуже приємно було дивитись, як Лотта червоніє, — то була для нього велика винагорода за стомливі, часом просто виснажливі опитування) і сказала: "Ні, я це знаю напевне, бо як у неї через рік із гаком сталося таке з тим Алоїзом

Пфайфером, за якого вона потім з дурного розуму вийшла заміж, той відверто хвалився своєму братові Генріхові, який наївно все переказував мені, що він "був у Лені перший".

У Лотти довго не сходив з лиця рум'янець. Коли авт. спитав її, чи той Алоїз Пфайфер не міг збрехати братові, так би мовити, похвалитися трофеєм, якого він не здобув, вона вперше завагалась і сказала: "Він таки був хвалько, це правда... Я вже думаю собі... Але ні,— вона похитала головою,— ні, не могло такого бути, хоч вони й мали не раз нагоду... ні.— Вона знов почервоніла, вже зовсім здивувавши авт.— Коли Ергард загинув, Лені поводитись не як вдова, якщо ви розумієте, що я хочу сказати... Вона поводитись, коли хочете знати, як платонічна вдова". Авт. цей вислів здався досить прозорим, Лоттина відвертість приємно вразила його, але не переконала остаточно, хоч він і шкодував, що так пізно відкрив Лотту Гойзер, у дівочтві Бернтген, як свідка. Його тільки дивувало, що Лені в ту пору свого життя була така товариська, майже балакуча. Лотта Гойзер — вона тепер притихла, споважніла, дивилась на авт. майже замислено і була вже не така впевнена, як досі,— пояснила це так: "Видно було, що вона кохала Ергарда, кохала нетерпляче, коли ви розумієте, що це означає. Часом я відчувала, що вона ладна зробити перший крок. Я вам розповім ось що. Одного разу я бачила, як Лені чистила забитий унітаз, і вона тоді мене просто вразила. Це було влітку сорокового року. Якось у неділю ми прийшли ввечері до Маргрет, щось випили, трохи потанцювали — мій Вільгельм також був з нами,— і раптом виявилось, що забився унітаз. Неприємна річ, скажу я вам. Хтось укинув туди велике гниле яблуко, як потім з'ясувалося, і воно там просто застрягло. Халепа, та й годі. Ну от, чоловіки взялися до роботи. Спершу Генріх довго штурхав кочергою, та все марно, тоді Ергард — той діяв мудріше, взяв гумову кишку від пральної машини, без зайвих церемоній встромив її одним кінцем у ту огидну кашу й почав щосили дмухати в неї, але теж нічого не домігся. Вільгельм, мій чоловік, хоч був і монтером, і техніком, поки став креслярем, виявився надто гидливим, а нам із Маргрет аж нудота підступала до горла... І знаєте, хто розв'язав проблему? Лені. Вона просто засунула туди руку — в мене ще й досі стоїть перед очима її гарна біла рука, закаляна по самий лікоть,— дістала яблуко й викинула у відро. Все, що набралось в унітазі, загурчавши, миттю стекло, Лені старанно, кілька разів вимила руки, витерла їх аж до плечей одеколоном і сказала одну фразу, що дуже мене вразила, я її оце після ваших слів знов згадала: "Наші поети так відважно чистили клозети". Отож я думаю: якщо вона могла так рішуче впоратися з унітазом, то, може, була така сама рішуча й з Ергардом; він напевне не був би проти. До речі, мені аж тепер спало на думку, що ніхто з нас ніколи не бачив чоловіка тієї Маргрет".

Оскільки свідчення Лотти Гойзер і Маргрет не цілком збігаються, довелося ще раз звернутись до цієї останньої. Чи правда, що ті, кого називала Лотта, кілька разів бували в її помешканні, навіть танцювали? Може, вона мала з Генріхом інтимні стосунки задовго до випадку, який можна назвати "фленсбурзькою подією"? Маргрет, щоб додати собі настрою, добре хильнула віскі й лагідним, трохи меланхолійним голосом сказала: "Цього останнього, звичайно, не було. Хто це знає краще за мене, і чого б я

мала відбріхуватись? Я, бачите, зробила тоді дурницю, познайомила Генріха зі своїм чоловіком. Шлемер рідко бував дома, я так до пуття й не довідалась, чи він був торговець зброєю, чи шпиг, принаймні грошей мав удосталь. І від мене вимагав тільки одного, щоб я була "до його послуг", коли він попереджав мене телеграмою. Він був старший за мене — на той час мав років тридцять п'ять,— досить пристойний, елегантний і таке інше, як кажуть, світська людина,— і вони навіть добре порозумілися між собою. З Генріха був би чудовий коханець, але не коханець одруженої жінки — він тоді ще мав пошану до подружньої вірності. Мені завжди було начхати на подружню вірність, а йому ще ні. І відколи він познайомився з моїм чоловіком, то став несміливий. Тому в нас ні до чого ще не могло дійти. А все інше правда — вам тільки Лотта могла розповісти, що я його бачила більше, ніж два рази, навіть танцювала з ним, і що вони всі були в моїй квартирі. Але загалом я його бачила хіба чотири рази".

Коли авт. спитав Маргрет про Ергарда й Лені, вона посміхнулась і сказала: "Я не хочу та й ніколи не хотіла до всього цього доскіпуватись. Нащо воно мені? В кожному разі, подробиці мене не цікавили. Ну, а якби я знала, що вони цілувалися, обіймалися чи й переспали разом,— або тут, у моїй квартирі, або в Лоттиній, або в Груйтенів,— то тільки рада була б, мені подобалося бачити їх разом. Ну, а з тими віршами, що Ергард писав і посилав Лені, то Лені не могла з ними критися, вона за тих кілька місяців уперше стала трохи балакучіша, а потім цілком замкнулася в собі. Хіба не однаково, чи в неї Ергард був перший чи той пришепелуватий Алоїз? Яке це має значення? Не треба про це говорити. Вона кохала його, ніжно й палко, і якщо доти в них нічого не сталося, то сталося б під час другої його відпустки, запевняю вас. Але ви ж самі знаєте, який був кінець, у Данії, коло цвинтарного муру. Годі. Питайте Лені".

Питайте Лені! Добре їй казати. Лені не хоче слухати ніяких запитань, а як і слухає, то не відповідає на них. Старий Гойзер каже про історію з Ергардом, що то була "зворушлива, але чисто романтична пригода з дуже сумним кінцем, і більше нічого". Р ах елі немає живої, а Б. Г. Т., звичайно, нічого не знає про Ергарда. Оскільки доведено, що Лені часто їздила в монастир, то Рахелі напевне щось було відомо. Пфайфери ввійшли в життя Лені пізніше, і їм вона безперечно не розповідала б того, що їй було "дорого". М. в. Д., до якої авт., зітхаючи, вдався по допомогу, називає "дорогим" те, що в Лені було з Ергардом.

Авт. мусить спростувати деякі свої надто сквапливі оцінки ван Дорн, зроблені на підставі її свідчень про пані Груйтен. Коли йдеться не про пані Груйтен та її чоловіка, Марія здатна на влучні, психологічно тонкі спостереження. Вона порається в своєму господарстві — то вирве якусь бур'янину між айстрами, калачиками і бегоніями, то кине їсти голубам, то погладить собаку, старого нечистокровного пуделя,— і каже: "Ох, не чіпайте тієї чудової пори в житті Лені. То було як казка! А вони були як принц і принцеса з казки. Вони навіть не приховували, які вони закохані і які близькі одне одному. Я кілька разів бачила, як вони сиділи разом у

кімнаті, це та кімната, до якої Лені тепер пустила жити

португальців: Лені дістала з шафи найкращу порцеляну і п'є з ним чай, вона ніколи

не любила чаю, але з ним п'є, і він не те що скаржиться на військову службу, а відверто виявляє свою огиду й нехить до неї, і Лені, щоб потішити хлопця, кладе йому руку на плече, і бачили б ви, як уже самий той дотик збурює його почуття чи його чутливість, назвіть як хочете. Не раз випадала така хвилина, коли він міг би взяти її, вона була готова, хотіла віддатись йому... Якщо вже про це зайшла мова, Лені була тільки трохи нетерпляча, так, нетерпляча... і тіло її було нетерпляче. Вона не була роздратована, зла на нього, ні... Якби вони могли побути разом хоч два чи три дні, то, може, все вийшло б інакше. Я лишилася старою дівкою й не можу послатися на власний досвід, але на чуже життя добре надивилася і спитаю вас: що то за становище, коли хлопець приходить до дівчини з квитком у кишені, коли в нього весь час на думці розклад поїздів, ворота казарми, в які він мусить зайти до певної години, або командний пункт? Я вам скажу, я, стара дівка: відпустка — страшна річ для чоловіка й для жінки. Я бачила це в першу світову війну, ще молодою дівчиною, і в другу, коли була вже дозрілою, спостережливою жінкою. Адже кожен знає, що вони роблять, як чоловік приїздить у відпустку... Це щоразу майже шлюбна ніч, виставлена на загальний огляд... А люди, принаймні в нас на селі, але й у місті також, не дуже делікатні й роблять різні натяки... Так було у Лотти з Вільгельмом, він завжди аж паленів із сорому, дуже вразливий був чоловік. Думаєте, я, може, не знала, що було, коли мій батько під час війни діставав відпустку?.. Ергардові треба було трохи часу, щоб завоювати Лені... А де ж він мав той час, коли завжди поспішав? А йти навпростець він не міг. Його вірші були досить прозорі, вже майже відверті. "Ти та ріка, з якою я зіллуся" — чи треба ясніше? Йому тільки бракувало часу, це єдине, чого він не мав. Уявіть собі, що він був наодинці з Лені в цілому десь, може, годин з дванадцять... і не мав нахабства. Лені не ображалася за це на нього, їй тільки було сумно, вона ж була готова, авжеж. Навіть мати п знала про це й хотіла цього, повірте мені. Я ж бачила, як вона пильнувала, щоб Лені одягла свою найкращу сукню — шафраново-жовту, з круглим вирізом, щоб почепила на вуха сережки з червоними, мов свіжі вишні, коралами, щоб узула елегантні черевички й напахалась найкращими парфумами... вбирала її, мов наречену; навіть вона знала про це й хотіла цього... Та бракувало часу, тільки часу... Аби ще був хоч один-однісінький день, і вона б стала його дружиною, а не... та що там казати. То була її біда".

Довелось ще раз відвідати пані Швайгерт; консьєржка подзвонила їй, і вона сказала: "Хай заїде". Стара дама саме пила чай, проте авт. не пригостила; не те щоб дуже непривітно, тільки нетерпляче, вона згодилася "вислухати ще кілька запитань, коли вже її силують до цього". Так, її син якось приводив до неї ту "з дозволу сказати, дівчину", — пані Швайгерт чітко розмежовувала слова "знайомив" і "приводив". Власне, знайомити й не треба було, вона й так давно вже знала дівчину, навіть її невдачі в школі не були для пані Швайгерт таємницею; звичайно, там була "якась закоханість", але пані Швайгерт знов наголошує, що перейти в тривалий зв'язок, подружній, такий, як зв'язок її сестри з батьком тієї дівчини, те почуття не могло. Одного разу, правда, несподівано призналася пані Швайгерт, дівчина приходила до неї і сама, поводитись —

треба бути справедливою — надзвичайно чемно, попила чаю і завела розмову на дуже дивну тему... Так, важко навіть повірити: вона цікавилася вересом, спитала, коли він цвіте, чи не тепер? "Це, бачите, було наприкінці березня, тому я мала таке враження, ніби розмовляю з якоюсь недоумкуватою". Чи наприкінці березня — і це воєнного, 1940 року — у Шлезвіг-Гольштейні цвіте верес? Дівчина не мала ніякого уявлення про різницю між звичайними та гірськими луками і про те, що вони лежать не на однаковій висоті над рівнем моря. "Та, врешті,— сказала пані Швайгерт,— все ж минулося гаразд",— видно, їй синова смерть під кулями карної команди німецького вермахту здається кращим кінцем, аніж його можливе одруження з Лені.

Треба визнати, що пані Швайгерт з властивою їй безжальною чіткістю пролила світло на чимало другорядних деталей: напр., з'ясувала чи принаймні допомогла з'ясувати заплутане питання з "фіннами",— а тепер, знаючи, що Лені наприкінці березня сорокового року зважилась відвідати Ергардову матір, щоб поговорити про верес у Шлезвіг-Гольштейні, взявши до уваги, що вона, за свідченням ван Дорн, була готова зійтися з Ергардом, а на думку Лотти Гойзер навіть зробити перший крок, і пам'ятаючи про її переживання у вересі під зоряним небом одного літнього вечора, цілком логічно можна дійти висновку, що вона плекала намір поїхати до Ергарда й серед вересу віддатись йому. Навіть коли дивитися на ботанічні й кліматичні умови як на неминучу перешкоду і вважати, що такий намір був заздалегідь приречений на невдачу через холод і вологу, все ж таки можна довести, принаймні авт. знає це з свого досвіду, що в Шлезвіг-Гольштейні в березні деякі місця на вересових луках протряхають і прогриваються, щоправда, тільки на короткий час.

Авт. так напосідався на Маргрет, що врешті вона розповіла те, чого досі не хотіла казати: виявляється, Лені питала в неї поради, що і як треба зробити, коли хочеш зійтися з якимось чоловіком. Маргрет натякнула їй на велике, з семи кімнат, помешкання її батьків, часом майже порожнє, причому почервоніла не Лені, а сама Маргрет,— Лені похитала головою; тоді Маргрет нагадала їй, що вона ж має свою власну кімнату в тому помешканні, яку може замкнути й нікого не впустити,— Лені знов похитала головою; а коли Маргрет, уже втративши терпець, просто сказала їй, що, врешті, є ще й готелі, Лені нагадала їй про свою невдачу з молодим архітектором (що сталася не так давно) і висловила одну свою думку, яку Маргрет довго не хотіла зраджувати авт. як "найінтимніше досі освідчення Лені": та вважала, що "це" повинне і може статися не "в ліжку", а на природі. "На природі, тільки на природі. Та постільна ідилія не для мене". Лені згодилася, що в подружньому житті без ліжка часом годі обійтися. Тільки з Ергардом вона не хотіла з першого ж таки разу йти в ліжку. Вона твердо вирішила поїхати у Фленсбург, але потім відклала поїздку на травень — отже, її побачення з Ергардом лишилось утопією, якій стала на заваді війна. Чи, може, воно таки здійснилося? Ніхто не знає.

Пора від квітня сорокового до червня сорок першого року, за словами всіх свідків, членів і не членів родини Груйтєнів, заслуговує тільки одного означення: похмура. Лені весь час була в поганому настрої, знов замкнулася в собі й навіть утратила апетит. Її

перестала тішити їзда в машині, подорожі літаком (вона тричі літала з батьком і Лоттою Гойзер у Берлін). Лише раз на тиждень вона сідала за кермо і їхала за кілька кілометрів до сестри Рахелі. Часом вона лишалася там досить довго; про її розмови з Рахеллю не вдалося нічого довідатись, навіть від Б. Г. Т.: з травня 1941 року Рахель більше не приходила до букіністичної книгарні, а йому — мабуть, через інертність чи брак уяви — не спало на думку хоч раз навідати її самому.

Величезний монастирський сад улітку, восени і взимку сорокового й сорок першого року. Молода, вісімнадцятирічна дівчина, що й досі ходить тільки в чорному. Єдиним виявом діяльності її органів зовнішньої секреції є складний продукт: сльози. А що за кілька тижнів прийшло також повідомлення про смерть Вільгельма Гойзера, Лоттиного чоловіка, тих, що плакали, стало ще більше — долучився старий Гойзер, його дружина (тоді ще жива), Лотта і її п'ятирічний син Вернер; чи менший син Курт, який перебував ще в материній утробі, теж плакав, ми так і не з'ясували.

Авт. не може подавати тут свої міркування про сльози і вважає себе за некомпетентного в цій справі, тому по інформацію про утворення сліз, про їхній хімічний і фізичний склад нам краще буде звернутися до якогось довідника. Семитомний енциклопедичний словник одного не дуже солідного видавництва, 1966 року видання, дає про сльози таку довідку:

"Сльози (латин. Іасгітае) — рідина, яку виділяють сльозові залози; змочує кон'юнктивальний мішок ока, оберігає його (мабуть, око.— Прим, авт.) від висихання і змиває з нього невеликі сторонні тіла; стікає у внутрішній куточок ока і звідти через сльозово-носовий канал. Від подразнення (запалення, сторонні тіла) чи від психічного збудження виділення сльозової рідини збільшується (плач)". Про плач читаємо в тому самому словнику таке: "Плач, як і сміх (див. сміх) — форма вияву кризи, тобто суму, зворушення, гніву чи втіхи; психологічно (наголошення не авт.) — спроба душевного від-пруження. Супроводжується виділенням сліз, схлипуванням і конвульсивним здриганням; пов'язаний з діяльністю вегетативної нервової системи і стовбура мозку. Мимовільний П. і безпричинні потуги на П. спостерігаємо при депресивному стані, маніакально-депресивних захворюваннях і розсіяному склерозі".

Часом би в тих, хто, можливо, зацікавиться цим викладом сухих фактів, з'явився рефлекс, до якого відсилає нас текст, і вони захотіли б знайти пояснення цьому рефлексові, то, щоб їм не довелося купувати словника чи принаймні зайвий раз гортати його, наведемо тут відповідну статтю:

"Сміх з погляду антропологічного (всі, й подальші також, наголошення — не авт.) — вияв фізичного резонансу на психічні зрушення у кризових ситуаціях (див. плач). З погляду філософського — вияв переконаності у високій цінності свого існування: сміх мудреця, усмішка Будди, Мони Лізи.

З погляду психологічного — мімічний вияв радості, реакція на жарт і на гумор. Як дитячий, зверхній, іронічний, щирий, полегшений, розпачливий, сердитий, кокетливий, сміх віддає всі відтінки настрою і вдачі. З погляду патологічного — форма захворювань нервових шляхів: неконтрольований, мимовільний сміх при психозах, сардонічний сміх

з гримасами на обличчі, істеричний сміх конвульсивного характеру. З соціального погляду сміх діє заразливо (підсвідоме перетворення сприйнятого образу в порух)".

Оскільки нам тепер доведеться вступити в більш-менш емоційну і неминуче трагічну фазу, мабуть, краще буде мати наготові ширше коло таких визначень. На жаль, ми не виявили в словнику статті щастя, зате натрапили на слово блаженство, про яке там сказано, що це "найвищий вияв цілковитого і тривалого задоволення життєвих бажань; те, в чому людина шукає такого задоволення і до чого, природно, весь час прагне, залежить від її вибору, який, у свою чергу, впливає з її способу життя; за християнським ученням справжнім блаженством є тільки вічне блаженство. Вічне блаженство — стан, коли людина, позбувшись усіх прикрощів і провин, відчуває, що досягла ідеального щастя, яке триватиме завжди; всі релігії вважають цей стан за чуттєву мету світової історії. В католицькому вченні — спершу Б. Бога в безмежному обширі його сутності, а потім блаженство людини (і ангелів) у єднанні з Богом через даровану їй як милість участь у його радісному бутті, що починається вже в земному житті як любов до Господа (побожність) і закінчується у вічному блаженстві як воскресіння з мертвих і есхатологічне повстання з небуття всього реального світу. За протестантськими уявленнями — цілковита єдність із божою волею, яка і є справжнім призначенням людини, її благом і спасінням".

Оскільки Лені і всі приналежні до неї знали не лише блаженство, а й страждання, то ми неминуче станемо ще й перед таким психологічно-біологічним виявом людських емоцій, а тому, щоб бути у всеозброєнні, швиденько заглянемо у словник на це слово. Немає потреби цитувати всю статтю, наведемо з неї тільки найголовніше: "Ступінь відчуття страждання в кожній людини інший, насамперед тому, що, крім фізичного страждання, є ще й психічне. Виступаючи разом, ці дві форми утворюють суб'єктивне страждання. Людина страждає тим дужче, чим більші життєві блага вона втрачає і чим вразливіша її натура".

Тепер ми маємо наготові докладні пояснення сліз, плачу, сміху, блаженства і страждання, і в подальшій розповіді нам не доведеться довго описувати всі зміни настрою дійових осіб; коли виникне така потреба, досить буде послатися на визначення зі словника, задля зручності й ощадності скориставшись відповідним скороченням. А що "Сльози", "Сміх" і "Страждання" починаються з тієї самої літери, ми змушені будемо й скорочення цих трьох назв якось урізноманітнити, отже, слези позначатимемо як С. I, сміх як С. II і страждання як С. III.

Оскільки С. I, С. II і С. III бувають тільки в кризових ситуаціях, то, може, доречно буде поздоровити тут усіх тих, хто пройшов життя без жодних криз і кризових ситуацій, хто ніколи не проливав С. I, не знав, що таке С. III, ні за ким не тужив і розважно утримувався від будь-якого С. II. Добре тому, в кого кон'юнктивальний мішок ніколи не виконував своєї функції, очі сухими поминули всі життєві небезпеки і слезовий канал лишився невживаний. Добре й тому, хто твердо контролює стовбур свого мозку, ніколи не втрачає певності у своєму високому покликанні і сміється чи усміхається тільки з свідомості своєї мудрості! Слава Будді й Моні Лізі, непохитно переконаним у високій

цінності свого існування!

Одне можемо сказати твердо: усі Груйтени й Гойзери, а з ними й Марія ван Дорн, що стояла близько до обох родин, утратили, якщо вірити словникові, досить великі блага. З Лені діялося щось страшне: вона схудла, плакала так, що навіть чужі люди називали її ревою, її пишні коси не те щоб порідшали, але зблякли, і навіть дивовижний Маріїн куховарський хист, її багатющий вибір юшок, які вона, правда, готувала щоразу з С. І на очах, і найсвіжіші булочки не могли вернути Лені апетиту. На знімках із тих часів — їх зробив так, щоб Лені не помітила, один службовець із фірми її батька й потім віддав Марії — бачимо Лені змарнілою, блідою від С. III, геть знесилою від С. III й С. I, анітрохи не схильною до С. II. Може, Лотта Гойзер не зовсім має рацію, запевняючи, що Лені поводитись не так, як справжня вдова? Може, вона все-таки була вдовою в якомусь глибшому, невідомому Лотті розумінні, і вдовою не тільки платонічною? В кожному разі, суб'єктивне С. III Лені було дуже велике. Не менше було воно і в інших. Її батько вже не тільки впадав у задуму, а став сумний, похмурий і (за свідченням тих, хто мав із ним справу) "до всього збайдужів". Старий Гойзер так само був зломлений, і Лотта (за її власними словами) теж "давно стала не та, що колись". Пані Груйтен уже цілими днями не виходила зі своєї спальні, "лише час від часу з'їдала кілька ложок юшки та півскибки підсушеного хліба" (М. в. Д.) і поволі хилилась до смерті. Але фірма не тільки процвітала, а навіть ще й розширилася; більш-менш імовірне пояснення цьому дає старий Гойзер: "Підприємство було так добре організоване й налагоджене, а інспектори, плановики й будівельники, які працювали в Губерта, були такі віддані, що все робилося мовби само собою, за інерцією, принаймні того року, коли Губерт зовсім розладнався, і я також. А головне, то була пора ветеранів — їх тим часом набралось вже кілька сотень, і вони взяли підприємство у свої руки!"

Було б надто неделікатно брати інформацію саме в Лотти Гойзер про один невисвітлений період у житті старшого Груйтена; на жаль, довелося відмовитись від її влучних і на диво точних свідчень.

Якщо говорити по-сучасному, то після цих подій вона добрий рік, з квітня сорокового десь по червень сорок першого, була його "постійною супутницею". Можливо, він також був її постійним супутником, бо обоє вони потребували розради, якої, врешті, так і не знайшли.

Вони подорожували разом, вагітна вдова і пригнічений горем батько, що навіть не прочитав паперів про лихо, яке спіткало його сина й небожа, тільки попросив Лотту й Гоф-гау коротко переказати зміст тих паперів; він їздив від будови до будови, від готелю до готелю, начебто в справах, але ніде навіть не заглядав у креслення, в бухгалтерські книги, в документи чи на будівельні майданчики, лише час від часу мурмотів про себе: "С... я хотів на Німеччину". Він їздив поїздом або машиною, часто літав літаком, розпещував з горя п'ятирічного Вернера Гойзера, — тепер це тридцятип'ятирічний добродій, що живе в шикарному помешканні з модерними меблями, захоплюється Енді Ворголом і ладен "лікті собі кусати", що надто пізно почав купувати його, аматор поп-арту й сексу і власник лотерейної контори; він добре пам'ятає довгі

прогулянки на пляжах Схефенінга, Мер-ле-Бена й Булоні; пам'ятає, що "дідусь Груйтен" тиснув комусь руки, а Лотта плакала; пам'ятає будівельні майданчики, вантажників, робітників у "чудному вбранні" (мабуть, вязнів.— Авт.). Часом Груйтен, що нікуди вже не відпускав В1Д себе Лотту, лишався на кілька тижнів удома і змінював

Лені — сідав на ліжку до дружини й у відчаї пробував робити те, що й Лені: вголос читати щось про Ірландію,— казки, легенди, пісні,— але так само даремно, як і Лені; пані Груйтен усміхалася і стомлено хитала головою. Старий Гойзер, що, видно, найшвидше переборов своє С. III і від вересня вже не проливав С. I, знов "узявся до роботи" і час від часу вислухував від Груйтена дивне запитання: "Що, й досі контора пише?" Пише. Навіть добре пише: ветерани тримаються, стоять, мов стіна.

Невже Груйтен, хоч йому ще тільки сорок один рік, зовсім пропаща людина? Невже він не може змиритися зі смертю свого сина, коли навкруги тисячами вмирають чужі сини і горе не зломлює їхніх батьків? Чи він, бува, не почав читати книжки? Почав. Одну книжку. Знайшов молитовник 1913 року видання, подарований йому на перше причастя, й заходився "шукати розради в релігії" ("до якої він завжди був байдужий"—Гойзер-старший). Наслідок того читання один: Груйтен роздає гроші, "пригорщами", як однастайно запевняють Гойзер і його невістка Лотта, а також ван Дорн, що каже не "пригорщами", а "жменями" ("Мені теж давав гроші жменями, і я тоді відкупила собі садибу своїх батьків і клаптик городу"). Він пробує ходити до церкви, але ніколи "не витримує там більше, як дві-три хвилини." (Лотта). Йому "можна дати всі сімдесят, а його жінці, якій саме минув тридцять дев'ятий, тільки шістдесят, не більше" (ван Дорн). Він цілує дружину, часом Лені, але ніколи не цілує Лотту.

Може, в ньому почало згасати життя? Його колишній лікар, вісімдесятирічний доктор Віндлен, що давно вже не рахується з такою умовністю, як лікарська таємниця, і картає захоплення модними ліками як ідолопоклонство, запевняє авт.— розмова відбувається у Віндленовому помешканні, в старому будинку, де ще лишилося трохи меблів з часів його лікарської практики: білі шафи, білі стільці,— що Груйтен був "цілком здоровий, буквально здоровий як дуб — усе, геть усе в нього було бездоганне: печінка, серце, нирки, кров, сеча... До того ж він майже не курих, хіба одну сигарету на день, і випивав не більше як пляшку вина за тиждень. Щоб Груйтен був хворий? Та де там... Той чоловік, скажу вам, знав, хто він такий і чого він хоче. А те, що він часом мав вигляд сімдесятирічного, нічого ще не означає— певна річ, психічно й морально він був зломлений, але організм мав здоровісінький. З Біблії він запам'ятав одне: "Здобуйте собі приятелів нечистою мамоною", і робив це обома руками ".

Чи Лені й далі приділяє стільки уваги кінцевим продуктам свого травлення? Мабуть, ні. Вона частіше відвідує Рахель, навіть розповідає про ті відвідини. "Розповідає дивні речі", як засвідчує Маргрет. "Я спершу не вірила, а тоді поїхала з нею й побачила, що то правда. Гаруспіка вже не виконувала ніяких обов'язків, навіть не була "туалетною доглядачкою". І в церкву мала право ходити тільки тоді, коли там не співав хор і не було служби. Її навіть виселили з давньої келії, і вона тепер тулилася на горищі в малесенькій комірчині, де раніше лежали віники, мітли, сода, мило й ганчірки. І

знаєте, чого вона в нас попросила? Сигарет! Я тоді не курила, а Лені мала кілька сигарет, і Рахель миттю закурила одну й глибоко затяглася. Потім вибрала тютюн з недокурка... Я вже не раз бачила, як розпатрують недокурки, але так обережно, вправно, як вона, мабуть, ніхто цього не вмів робити... Так трусяться над недокурками хіба у в'язниці або десь у лікарні, сховавшись у туалеті. Вона обережно зрізала ножицями попіл, перевернула його, чи, бува, не лишилась там якась крихта тютюну, а решту висипала в порожню коробку з-під сірників. І все мурмотіла: "Господь близько, господь близько, я чую його ходу". Не те щоб нестямно, не іронічно, а цілком поважно... Вона не була божевільна, тільки якась занедбана, наче на ній ошчадили мило. Я більше не була в неї, боялася, щиро вам признаюсь... У мене вже й так нерви були розладнані після смерті Генріха і його брата в перших. Коли Шлемера не було вдома, я з горя тинялася по солдатських їдальнях і десь ішла з котримось... Я вже була пропаща, хоч мала тільки дев'ятнадцять років... І не могла дивитися на ту черницю. Вона була наче миша, яку замкнули в клітці, щоб здохла... Видно було, яка доля її чекає. Вона ще дужче зморщилася, жадібно їла хліб, який їй принесла Лені, і все просила мене: "Маргрет, кинь, кажу тобі, кинь".— "Що кинути? — спитала я. "Те, що ти робиш". Я більше не мала відваги навідати її, просто не могла, в мене вже нерви були нікудишні... А Лені ще цілий рік ходила до неї. Рахель казала щось чудне: "Нащо вони мене ховають, краще просто вбили б". А Лені вона весь час переконувала: "Ти повинна жити, повинна, чуєш? Затям собі!" Лені плакала. Вона любила Рахель. Ну, потім з'ясувалося, що там було ("Що?"). Рахель була єврейка, а орден не виказав її, черниці вдали, ніби вона зникла під час якогось переміщення, а насправді сховали її, тільки дуже мало давали їсти, бо на неї не було продуктової картки. А вони ж не бідували — мали великий сад, годували свиней. Ні, мої нерви не могли того витримати. Вона сиділа в комірчині, як стара, висхла миша... Лені тільки тому до неї пускали, що вона була така наполеглива, а ще знали, яка вона наївна. Вона думала, що сестра лише покарана. Лені взагалі не знала до пуття, що таке єврей чи єврейка. А якби навіть знала і якби знала, як це небезпечно, то тільки сказала б: "Ну, то й що?" — і ходила б далі, присягаюся вам. Лені була хоробра... вона й тепер хоробра. Важко було слухати, як Рахель казала: "Господь близько, господь близько" — і поглядала на двері, наче він ось-ось мав зайти... Я боялась, а Лені... Вона теж дивилася на двері, але не злякано, а так, наче сподівалася, що господь справді зараз зайде. Це було на початку сорок першого, я вже тоді працювала в госпіталі, і Рахель знов глянула на мене й сказала: "Мало того, що ти поводишся погано, ти ще й ту погань уживаєш. Відколи ти її вживаєш?" І я відповіла: "Вже два тижні". А вона: "То ще не пізно кинути". А я: "Ні, я вже ніколи не перестану його вживати". Морфій, звичайно,— хіба ви не знали чи хоча б не здогадувалися?"

Єдина пані Шваргерт, здається, не потребувала розради. В ту пору вона почала частіше з'являтися в Груйтєнів: навідувала свою безнадійно хвору сестру, намагалася їй пояснити, що "доля не може зламати людину, лише загартовує її", а те, що її чоловік, Груйтєн, "так зломився", свідчить тільки про його расову неповноцінність. Пані

Швайгерт навіть кинула докір своїй ледь живій сестрі: "Згадай про гордих феніїв". Вона завела мову про Лангемарк, образилася, смертельно образилася, коли на питання, чого Лені така зажурена, ван Дорн (свідок усіх тих розмов) відповіла, що Лені, видно, оплакує її сина Ергарда. Її обурило, що та "схибнута на вересі" (інший варіант вислову "з дозволу сказати, дівчина" — авт.) "посміла" тужити за її сином, коли навіть вона сама за ним не тужить. Почувши цю "обурливу заяву", пані Швайгерт сказала: "Ну, це вже занадто... Гірше за всякий верес", — і більше до Груйтенів не приходила.

Звичайно, того року також ішли фільми, і Лені часом бувала в кіно. Вона знов подивилася "Товариші на морі" й "Це була шалена ніч", ще раз сходила на "Бісмарка".

Автор сумнівається, що хоч один із цих фільмів бодай на годину розважив її чи допоміг забути горе.

А може, тодішні бойовики "Мужня солдатка" або "Ми наступаємо на Англію" дали їй розраду? Мабуть, теж навряд.

Інколи всі троє Груйтенів, батько, мати й дочка, днями або й тижнями не вставали з ліжок, не виходили зі своїх затемнених кімнат навіть під час повітряної тривоги і "тупо дивилися в стелю" (ван Дорн).

Тим часом Гойзери всією родиною переселилися до Груйтенів: Отто, ЙОГО дружина, Лотта і її син Вернер. І ось одного дня сталася подія, яку всі очікували, навіть докладно вираховували, коли вона буде, і все ж таки вона здалася чудом і принесла полегкість: уночі з двадцять першого на двадцять друге грудня сорокового року, під час повітряного нальоту, в Лотти народилася дитина. То був хлопець, що важив три кілограми з чвертю. Пологи почалися трохи раніше, ніж сподівалися, не попереджена акушерка "десь поїхала" (приймала в когось дівчинку, як з'ясувалося потім), а діяльна Лотта виявилась на диво слабкою і безпорадною, і ван Дорн також. І тоді сталося ще одне чудо: пані Груйтен підвелася з ліжка і владним, хоч і лагідним голосом почала давати Лені докладні вказівки, що і як треба зробити; поки Лотта корчилася в останніх переймах, Лені вже встигла наготувати окріп, стерилізувати ножиці, підігріти пелюшки й ковдри, змолоти каву й принести коньяк. Була холодна, темна ніч, найтемніша за весь рік, тріумфальна ніч для пані Груйтен. Худа, виснажена, "сама душа в тілі" (ван Дорн), вона ходила в блакитному халаті по спальні і всім порядкувала: перевірила, чи є напоготові потрібні інструменти, тримала під час переймів породіллю за руки й натирала їй одеколоном чоло, безцеремонно розвела їй ноги і вмостила її так, щоб вона напівсиділа, спокійно прийняла дитину, вимила матір водою з оцтом, перерізала пуповину й поклала немовля в плетений кошик, що його тим часом вистелила й приготувала Лені. Пані Груйтен ніби й не чула, що десь поблизу вибухали фугасні бомби, а коли черговий протиповітряної оборони, якийсь Гостер, прийшов з вимогою, щоб вони негайно погасили світло і всі спустилися в підвал, вона його спровадила, як одностайно, незалежно один від одного, запевняють усі свідки цього випадку (Лотта, Марія ван Дорн, старий Гойзер), "достоту, мов жандарм".

Може, все-таки в ній змарнувався хист лікарки? Принаймні вона доглянула, "щоб материнське лоно очистилось" (слова пані Груйтен, наведені Гойзером-старшим),

простежила за виходом плаценти, потім випила з Лені й Лоттою кави й коньяку. Хоч як дивно, а вдатна на все ван Дорн "виявилася в цьому випадку нікчемною" (Лотта) і, вигадуючи якісь непереконливі приводи, воліла сидіти на кухні, де напувала кавою Груйтена й Гойзера; проте в розмові з ними вона весь час уживала займенник "ми" ("Ми вже якось упораємося, ми дамо собі раду, ми ще й не таке робили, ну, ми..." і т. д.— з обережною критикою на адресу пані Груйтен: "Сподіваюся, в неї витримують нерви. Господи, хоч би це її не доконало"). В Лоттиній спальні вона з'явилася аж тоді, коли все найгірше скінчилося. Пані Груйтен якраз озиралася навколо, наче сама не вірила в те, що зробила, коли Марія зайшла до спальні з малим Вернером і шепнула йому: "Хочеш глянути на свого маленького братика, га?" А Груйтен сказав Гойзерові, так, ніби відкидав чийсь сумнів: "Я ж завжди знав і завжди казав, що вона чудова жінка".

Деякі непорозуміння почалися через кілька днів — Лотта наполегливо просила пані Груйтен бути хрещеною матір'ю хлопцеві, якого вирішила назвати Куртом ("Так хотів Віллі, як буде хлопець... А як дівчина, то Геленою"), але відмовилась хрестити його. Вона твердо виступала проти церкви, "особливо цієї" (вислів, який до кінця годі з'ясувати, але можна сказати майже напевне, що вона мала на увазі римсько-католицьку церкву, бо інших добре не знала.— Авт.). Пані Груйтен це не розгнівало, тільки "дуже, дуже засмутило"; вона згодилась бути хрещеною матір'ю і вирішила неодмінно дати хлопцеві у крижмо щось порядне, добротне й довговічне. Вона подарувала йому незабудовану ділянку землі на околиці міста, яку успадкувала від своїх батьків після їхньої смерті, і оформила свій подарунок юридично, в нотаря. А Груйтен пообіцяв те, що напевне зробив би, але не встиг зробити: "А я... я збудую йому там дім".

Пора глибокої туги, здається, минула. Досі пасивно-апатична зажура старшого Груйтена стала активною: "з тріумфом, майже зі зловтіхою" (Гойзер-старший) сприйняв він звістку про те, що рано-вранці 16 лютого 1941 року в адміністративний корпус його підприємства влучило дві фугасні бомби. Бомби були не запалювальні, навіть від вибуху не виникло пожежі, тож його надія, "що весь той мотлох згорів до біса", не справдилася: після тижневого прибирання, в якому Лені брала участь без великого запалу, з'ясувалося, що не пропав жоден документ, а ще за чотири тижні адміністративний корпус знову став до ладу. Груйтен більше ні разу не заходив туди; на подив усім, хто його знав, у нього з'явилась риса, якої досі, "навіть замолоду, ніколи не було — він став товариський. (Лотта Гойзер). Лотта Гойзер ще додає: "Просто дивно було, який він став уважний. Наполягав, щоб кожного дня між четвертою і п'ятою всі збиралися вдома й пили разом каву,— моя свекруха, діти, всі. Лені також наказував, щоб вона в цей час нікуди не йшла. А після п'ятої лишався наодинці з моїм свекром, і той докладно ознайомлював його, що відбувається "в конторі" —скільки грошей на рахунок, скільки в обігу, в якому стані проекти, що робиться на будовах. Він хотів мати повне уявлення про фінансове становище підприємства і просиджував багато годин з адвокатами, зі своїми юристами, радився з ними, як перетворити фірму — досі вона вся

була на його плечах — у компанію. Складено "список ветеранів". Він добре знав, ще б пак, що в сорок два роки, з таким залізним здоров'ям, його ще можуть узяти в армію, і хотів забезпечити для себе посаду консультанта на рівні директора. За порадою своїх замовників — то були великі цяці, навіть кілька генералів, і всі начебто хотіли йому добра,— він перейменував себе в начальника планового відділу, я стала завідувачкою управління кадрів, мій свекор — уповноважений фінансів, тільки Лені, якій тоді було вісімнадцять з половиною років, не вдалося зробити завідувачкою: вона не захотіла. Він подумав про все, лише одне забув: забезпечити Лені матеріально. Згодом, коли вибухнув скандал, ми, звичайно, всі знали, нащо він це затіяв,— але його дружина й Лені опинились на міліні. Ну от, він був уважний, ласкавий, і що найдивовижніше — почав говорити про сина; майже рік він сам не згадував його ім'я й не дозволяв нікому згадувати. А тепер раптом завів про нього мову; він був не такий дурний, щоб нарікати на долю чи торочити ще якісь нісенітниці; ні, він казав інше: добре, мовляв, що Генріх помер не "пасивно", а "активно". Я його не зовсім зрозуміла, бо мені через рік та датська пригода почала вже здаватись не вельми мудрою, навіть досить безглуздою... або скажемо інакше: я б вважала її безглуздою, якби хлопці за це не померли; тепер мені здається, що справа не стає ані кращою, ані гіршою, навіть коли за неї хтось помре. То все дурниці, їй-богу. Отож нарешті Груйтен зробив "реорганізацію" фірми і в червні, до дванадцятиріччя з дня її заснування, влаштував бенкет, на якому й хотів усе це оголосити. Це було п'ятнадцятого, якраз між двома повітряними нальотами,— наче він передчував щось. А ми... ми нічого не передчували. Нічого".

Лені знов почала свої вправи на піаніно, завзято, з якимось "новим, упертим виразом на обличчі" (Гойзер-старший), і згадуваний уже Шіртенштайн, що, задумливо стоячи біля вікна, слухав її "не те щоб зовсім байдуже, але не вельми зацікавлено" (все за його власними словами), раптом стрепенувся: "такої дивовижної інтерпретації я ще зроду не чув. Зненацька в тій грі з'явилася міць, уже майже холодна міць, щось цілком невідоме для мене. З вашого дозволу я, старий чоловік, що критикував на своєму віку стількох музикантів, скажу одну річ, яка, може, навіть здивує вас: я слухав Шуберта по-новому, ніби вперше, і той, хто його грав — я б не міг вам сказати, чи то був чоловік, чи жінка,— не тільки чогось навчився, але й щось збагнув; а дуже рідко буває, щоб нефахівець щось збагнув. То була не проста гра, там... там творили музику, і відтоді я почав ловити себе на тому, що стою біля вікна й чекаю на неї, здебільшого ввечері між шостою і восьмою. Та скоро мене взяли в армію, і я довго не був удома, довго... А як вернувся п'ятдесят другого року, в моєму помешканні жили інші люди... Так, одинадцять років мене не було... Полон у росіян... Хоч мені було непогано... Я бренькав на піаніно, звичайно, далеко не те, що міг би грати... Танцювальну музику, модні пісеньки... всякий непотріб. Уявляєте собі, що це означає, коли "грізний музичний критик" десь шість разів на день грає "Лілі Марлен"?.. Аж через чотири роки після свого повернення, вже п'ятдесят шостого, я нарешті знову вселився в своє давнє помешкання — люблю ці дерева на подвір'ї і ці високі стелі... І знаєте, що я почув і зразу впізнав після п'ятнадцятирічної перерви? Модерато з сонати ля мінор і алегретто

з сонати соль мажор. Я враз насторожився: такого прозорого, сильного і глибокого виконання цих речей мені ще ніколи не* доводилось чути, навіть сорок першого року. То був просто світовий рівень".

IV

Над тим, що піде далі, можна б поставити заголовок: "Лені вчинила дурницю", "Лені збочила зі стежки чесноти" — або: "Що це скоїлося з Лені?"

На банкет, улаштований фірмою в середині червня 1941 року, Груйтен запросив і "всіх призваних до армії працівників фірми, що перебувають у відпустці на батьківщині". Ніхто й подумати не міг, та, власне, цього і з запрошення ніяк не можна було вичитати" (Гойзер-старший), "що комусь спаде на думку, ніби колишні працівники фірми теж можуть уважати себе запрошеними: а вже його то й "колишнім працівником" важко було назвати, бо він працював у нас як доброволець лише півтора місяця, ще в тридцять шостому році; ні, за учня стати він не бажав, де ж пак, така назва здавалась йому занадто "примітивною", йому треба було зразу називатися "добровольцем", а вчитись він не хотів, він тільки нас хотів навчити, як слід будувати,— от ми його й витурили, а незабаром його призвали до армії; він, власне, був хлопець непоганий, тільки схиблений трохи, не по-доброму схиблений, як отой Ергард, скажімо, а по-лихому — з нахилом до гігантизму, і нам те зовсім не подобалося; він носився з ідеєю відмовитись від бетону й "наново відкрити велич каменю"—правда, якоюсь мірою він, може, й мав слушність, але сам він не міг нам ні на що придатись, насамперед тому, що не хотів і не вмів узяти камінь у руку. Та я, хай йому чорт, трохи не шістдесят років прослужив на будівництві, навіть на той час майже сорок, то вже трохи тямив, що воно таке—"велич каменю"; я перебачив сотні мулярів і мулярських учнів, як вони з каменем справують-ся — варт би й вам коли подивитись, як справжній муляр береться за камінь! А в нього не було ніякого хисту до каменю, просто руки не туди стояли, він був хвалько, та й годі. Не лихий, ні, тільки заносився дуже високо, і ми навіть знали, звідки це в нього".

Ще одна непередбачена й прикра деталь: Лені не хотіла й слухати про той банкет. У неї пропала вся охота до танців, вона зробилась "дуже поважною, дуже тихою дівчиною, здружилася з матір'ю, навчилася від неї французької мови і трохи англійської й просто-таки не відходила від піаніно" (ван Дорн). А крім того, вона "знала як облуплених усіх службовців фірми в нашому місті, і серед них не було жодного, хто міг би знов розбудити в ній охоту до танців" (Лотта Г.). Отож Лені тільки з обов'язку, на батькове й материне прохання взяла участь у тому банкеті.

Хоч Алоїз Пфайфер, якому Гойзер дав таку нищівну характеристику, грає в нашій історії лиш епізодичну роль, тут, на жаль, доведеться сказати кілька слів про нього та про його рідню, його оточення. Батько А., Вільгельм Пфайфер, був "шкільний і фронтовий товариш" старшого Груйтена, вони народились і вирости в одному селі й до Груйтенового одруження трохи приятелювали, але те приятельство урвалось, коли Вільгельм Пф. "так уже остобісів Губертові, що той не міг більше його бачити" (Гойзер). Річ у тому, що вони обидва під час першої світової війни брали участь в одному бою (на

річці Ліс, як з'ясовано), і після повернення з війни Пфайфер, тоді двадцятирічний, "з доброго дива почав (Гойзер, і все подальше теж) волочити праву ногу, немов паралізовану. Власне, я не маю нічого проти, коли хто циганить пенсію, але ж він міри не знав, говорив не більш і не менш як про "невеличкий осколочок гранати, з мачинку завбільшки", що нібито влучив його "у вирішальне місце"; і вперта ж тварюка була, три роки підряд тягав свою ногу від лікаря до лікаря, з інстанції до інстанції, аж поки врешті дали йому пенсію, та ще й учитись послали — на вчителя. Ну що ж, хай і так. Кому це хочеться дурно клепати на людину; може, він і справді був... ой, що це я кажу... може, він і справді каліка, але ж того осколочка в його нозі так ніхто й не знайшов. Звісно, це ще не доводить, що його не існувало, та й могло бути, що річ зовсім не в осколочку, і пенсію йому кінець кінцем дали, і на вчителя він вивчився й так далі, але ось що чудне: Губерта за печінки брало, щойно покажеться Пфайфер, тягнучи ту свою ногу, а йому буцім ставало дедалі гірше, часом він закидав і про ампутацію, і справді нога в нього, либонь, потім трохи здерев'яніла,— але того осколочка "з мачинку завбільшки" так ніхто й ніколи не знайшов, не побачив навіть під найдосконалішим рентгеном, ніхто й ніколи. А тому Губерт якось і спитав його: "А звідки ти, власне, знаєш, що той осколочок завбільшки з мачинку, коли його ще ніхто ні разу не бачив?" Аргумент був, мушу сказати, убивчий — і Пфайфер тоді страшенно образився. Потім він із тієї мачинки зробив цілу життєву філософію, і школярі в Лісемі-ху тільки й чули, що про осколочок та про "річку Ліс", і так тривало десять, п'ятнадцять, двадцять років, а тоді Губерт знову сказав дуже дотепну річ — адже до нас доходили вісті про нього, бо ми всі з одного села й маємо там чимало родичів... отож Губерт і сказав: "Навіть як у нього справді там є осколочок, однаково я такої хитрющої ноги ще зроду не бачив: тягає та й тягає її, а тим часом ні про який бій і говорити не варт, я ж бо там був і знаю — ми йшли в третьому чи в четвертому ешелоні й навіть не дійшли до самого бою; з гармат, звісно, там стріляли, і все інше, одначе... що війна — паскудство, це ми всі знаємо, але щоб аж так страшно було там, як він розписує, то таки ні, та й тривало все те для нас тільки півтори доби, і хіба годиться коштом цього цілий вік жити?" Отож (тут Гойзер зітхнув), отож Вільгельмів син, Алоїз, і приперся на той банкет".

Авт. довелося двічі їздити до Лісеміха, щоб добути деяку фактичну інформацію про Алоїза. Розпитано двох рестораторів приблизно Алоїзового віку та їхніх дружин, які ще пам'ятали його; візит до священика виявився безрезультатний: той знав Пфайферів тільки з метричних книг, де вони "уперше згадуються 1756 року", а що Вільгельм Пфайфер кінець кінцем, хоча й аж у 1940 році, таки вибрався з села "не так завдяки своїй політичній діяльності, досить мізерній, як просто через те, що ми вже не хотіли терпіти його" (лісеміхський ресторатор Цімерман, 54 роки, статечний чоловік, якому можна вірити), пфайферівські сліди там майже затерлись; усі наявні свідки, на жаль, більш або менш небезсторонні: Марія ван Дорн, усі Гойзери, Лені (Маргрет не знає про Пфайферів нічого); свідчення обох зацікавлених партій розходяться не в фактичних даних, а тільки в їхній інтерпретації. Всі свідки з антиалоїзівської партії відзначають, що Алоїз — у цьому його біографія подібна до біографії Лені — чотирнадцяти років

мусив покинути гімназію; Пфай-фери запевняють, ніби він "став жертвою" чиїхсь там "інтриг". Безперечно одне, хоча й цю його якість згадують під різними іронічними кутами зору: що він був "мальований красень". У Лені в кімнаті не висить жодної його фотографії, зате у Пфайферів — з десяток, і треба сказати: якщо вислів "мальований красень" має взагалі якийсь сенс, то до Алоїза він пасує. У нього були ясно-блакитні очі й темний, майже чорний чуб; у зв'язку з деякими вельми вульгарними расовими теоріями про Алоїзового чорного чуба дуже багато говорилося. Батько його був білявий, так само й мати, і решта предків (усі дальші відомості походять від батька й матері А.), про яких збереглася бодай якась згадка; оскільки всі відомі предки Пфайферів і Тольцемів (так звалася в дівочтві Пфайфер) побачили світ у географічному трикутнику Лісе-м*х — Верпен — Тольцем (периметр двадцять сім кілометрів), то далеко їздити по довідки не було потреби. Дві рано померлі Алоїзові сестри, Берта й Кете, мали — як і його досі живий брат Генріх — світле, аж золотаве волосся. Певне, безглузді теревені про білявість та чорнявість були у Пфайферів з ранку й до вечора темою номер один; вони навіть ладні були вдатися до такої гидоти, як підозра на власних предків, щоб пояснити колір чуба А., і порпалися в парафіяльних метричних книгах у межах вищезгаданого географічного трикутника (що завдяки його обмеженим розмірам не вимагало великих видатків) та в книгах реєстрації громадянського стану (в окружному місті Верпені), щоб вишукати предків жіночої статі, яким би можна поставити на карб занесення — шляхом стрибка в гречку — темної масті в рід.

"Я пригадую,— каже про свою родину Генріх Пфайфер, і то без ніякої іронії,— що 1936 року в метричній книзі в Тольцемі нарешті таки викопали одну жінку, від якої мій брат міг успадкувати свого навдивовижу чорного чуба: таку собі Марію, записану лише на ім'я, без прізвища, бо її батько й мати були зазначені в книзі як "волоцюги".

Генріх Пф. живе зі своєю дружиною Гетті, в дів. Ірмс, у одноквартирному будиночку, в селищі фірми, де він служить, у переважно католицькому оточенні. Він має двох синів, Вільгельма й Карла, і збирається купити малолітражку. Одну ногу у Г. Пф. ампутовано по коліно; він чоловік досить приязний, хоча й трохи дратливий, що він пояснює "клопотами з купівлею".

Власне, в цьому географічному трикутнику темноволосі люди — зовсім не рідкість, побіжне зорове враження таке, що вони навіть переважають, у чому авт. мав змогу пересвідчитись на власні очі. Але у Пфайферів була ніби родинна легенда, фамільні гордощі, славлені на всю околицю як "знамените пфайферівське волосся"; жінку, що мала "пфайфе-рівські коси", вважали ніби за сподоблену великої ласки чи благословення, і вже в кожному разі за вродливу. А що під час розвідин у трикутнику Тольцем — Верпен — Лісеміх, як повідомляє Генріх Пфайфер, відкрито численні родинні зв'язки з Груйтенами (але не з Баркелями, бо ті вже кілька поколінь жили в місті), то авт. не здається неможливим, що й Лені якимсь чином могла дістати в спадок ті пфайферівські коси. І треба бути справедливими: чуб у А. був об'єктивно — так би мовити, з перукарського погляду — з біса гарний; густий, темний, хвилястий від природи. Цей останній факт знов-таки давав привід до всіляких гіпотез, бо типово

пфайферівське волосся — як у Лені! — рівне-рівнісіньке і т. д. і т. ін.

Можна вважати за доведене фактами, що з цим Алоїзом із перших днів його життя забагато носилися. В цілковитій згоді з пфайферівськими звичаями, з вади вмити зробили чесноту й стали називати його "нашим циганчуком" —щоправда, тільки до 1933 р., а відтоді вважали його за "класично західний тип"; одначе автор хотів би підкреслити, що А. зовсім не належав до кельтського типу — для такого хибного висновку справді дає підставу те, що в кельтів іноді тралляються світлі очі в поєднанні з темним волоссям, проте А. бракувало_як виявиться незабаром — характерної кельтської чутливості й багатої уяви; коли вже визначати його расову приналежність, то він заслуговує хіба що назви "невдалий германець". Його всім показували, ним вихвалялися, цілі місяці, а то й роки називали "янголяточком", вигадували для нього, ще перше ніж він навчився як слід говорити, всілякі кар'єри, насамперед мистецькі, вже пишалися ним, як майбутнім великим скульптором, художником, архітектором (письменництво з'явилося у родинних планах аж згодом.— Авт.). Усе, що він робив, підносили трохи не до неба. А що з нього, звичайно, був "гарненький, як янголятко" служка в церкві (зазначити релігійну приналежність, либонь, нема потреби: за неї промовляє його ім'я), то всі тітки, кузини тощо вже бачили його в ролі "ченця-художника" чи навіть "абата-художника". Встановлено (з допомогою нині шістдесятидвохрічної дружини лісеміхського ресторатора Номера, а також її свекрухи, вісімдесятидворічної бабусі Комерихи, яка славиться чудовою пам'яттю на ціле село), що поки А. був у Лісеміху церковним служкою, цебто з 1926 по 1933 рік, люди там ходили до церкви що рік, то більше. "Господи, та ми не то що в неділю, а часом і в будень на вручення ходили (який релігійний обряд малося на увазі під словом "вручення", поки що з'ясувати не пощастило.— Авт.), так то вже було втішно на те хлоп'ятко дивитись" (бабуся Комериха). Авторіві довелося провести не одне інтерв'ю з паном Пфай-фером та його дружиною Маріанною, в дів. Тольцем. Про них самих досить буде сказати, що їхнє суспільне становище "на один щабель вище", ніж у їхнього сина Генріха: трохи більший стандартний будиночок, і автомобіль уже куплений. Пфайфер-старший уже не працює в школі, одержує вчительську пенсію, але ногу тягає й досі. Оскільки Пф-и — люди охочі поговорити, добути від них відомості про А. не становило труднощів. Усе, що коли вийшло з-під його рук, зберігається як святощі в склянній шафці; серед чотирнадцяти наявних там малюнків є два чи три вельми непоганих — виконані олівцем і підфарбовані аквареллю краєвиди околиць Лісемі-ха. Та надзвичайно пласка місцевість, де неминучі навіть на рівнинах нерівності рельєфу — скажімо, долини струмків — від шести до восьми метрів уже вважаються за дивину, здається, знов і знов надихала А. на малювання; а що там небо завжди неначе лежить на землі, дуже родючій землі, то А.— свідомо чи несвідомо, це, звичайно, вже годі з'ясувати — намагався розгадати таємницю світлових ефектів давньої нідерландської школи і в двох чи трьох малюнках спромігся підійти до неї досить близько, вельми своєрідно використавши як джерело освітлення Тольцемську цукроварню — перемістив її ближче до Лісеміха і в клубах білої пари над нею сховав сонце. Запевнення Пф-ів,

ніби таких малюнків були цілі сотні, перевірити немає змоги, і їх узято до уваги більш скептично. Кілька речей, змайстрованих руками А.— поличка для кактусів, шкатулочка, підставка для батькових люльок і здоровезна лампа (ажурне випилювання) справляють, м'яко кажучи, жалюгідне враження; крім того, там ще можна побачити з півдесятка досить почесних спортивних дипломів — усе легка атлетика й плавання — і грамоту лісе-міхського футбольного клубу. Навчання на муляра, що А. почав був у Вернені, та через півтора місяця мусив уже й кинути, пані Пф. назвала "практикою", яка не вдалася через "неймовірну брутальнісь хазяїна, що не хотів зрозуміти його передової ініціативи". Одне слово, цілком очевидно: і вся родина, й сам А. мріяли про те, що з нього "будуть люди".

В шафці у Пф-ів лежить і кілька десятків Алоїзових віршів, але про них авт. воліє не говорити; жоден вірш, жоден рядок і близько не досягають виразності й сили відомих нам віршів Ергарда Швайгерта. Після залишеної будівельної практики А. "віддався з невтримним завзяттям" (Пфайфер-старший) новому покликанню, що, можливо, виявилось фатальним для його й так не дуже сильної натури: він забажав стати актором. Від кількох успішних виступів у аматорських виставах* де він грав головну роль у "Левові Фландрії", в шафці у Пф-ів залишилися три газетні вирізки, в яких його визнано гідним "усілякої похвали"; що всі три рецензії писав той самий критик, тільки для трьох різних місцевих газеток і під різними ініціалами, цього Пф-ри не помітили й до сьогодні, і текстуально всі три дописи майже збігаються, за винятком кількох незначних відмін (замість "усілякої" в одному стоїть "безперечної", а в другому "беззастережної"). Підписано одну рецензію "Б. Г. Б.", другу "Б. Б. Г." і третю "Г. Б. Б.". Звичайно, зі сценічної кар'єри теж нічого не вийшло, бо люди не розуміли "артистичної інтуїції А. і заздрили його вроді" (пані Пф.).

До найпишніших реліквій родини Пф-ів належить кілька зразків надрукованої прози такого типу, яка звичайно друкується в ілюстрованих журналах воєнного часу. В золотій рамці, трохи пожовклі, вони прикрашають собою горішню полицю шафки; пані Пф. показала їх авт. з такими словами: "Бачте, надруковано — це ж справжній талант, та й заробіток міг бути непоганий". (Така суміш найвищого ідеалізму з відвертим матеріалізмом характерна для Пф-ів.— Авт.).

1. МИ ВИСТУПАЄМО!

Уже вісім місяців іде війна, а ми ще ні разу не вистрелили. Довгу й холодну зиму використано для муштри. Та ось настала війна, і ми вже кілька тижнів чекаємо наказу фюрера.

В Польщі йшли бої, а ми мусили стояти сторожею на Рейні; Норвегію й Данію зайняли, а нас туди не послали; дехто казав уже, що ми просидимо всю війну в Німеччині.

Ми стоїмо в невеличкому айфельському сільці. І ось 9 травня о 16.30 надходить наказ — виступати на захід. Тривога! Бігають вістовці, запрягають коней, усі пакують ранці, ми прощаємось із хазяями квартир, дякуємо їм, у малих дівчаток червоні заплакані очі — Німеччина виступає на захід, услід за сонцем, і стережися, Франціє!

Наш батальйон вирушає ввечері. Перед нами рухається військо, зразу за нами — теж, а зліва нас без кінця випереджають моторизовані колони. Ми маршируємо крізь ніч.

Ще тільки-тільки замрів світанок, коли повітря затремтіло від гуду моторів німецьких літаків, що летіли над нами, несучи західному сусідові ранковий привіт. А моторизовані частини все випереджають нас... "Німецьке військо на світанку перейшло кордони Голландії, Бельгії та Люксембургу й просувається далі на захід". Хтось прокричав це екстрене повідомлення, проїздячи повз нашу колону. Спалахує ентузіазм, ми махаємо руками нашим хоробрим пілотам, що летять і летять над нами.

2. МААС, 1940

Маас — це не річка. Це суцільна лавина вогню. Пагорби на обох берегах — наче вулкани, що вивергають вогонь.

Усі прикордонні прикриття на цій ідеальній для оборони місцевості використано. Де підвела природа, там допомогла техніка. Скрізь кулеметні гнізда: перед скелями, в розпадинах скель, у глибині їх. Невеличкі нори, видовбані, обмуровані, бетоновані, а дахом над ними громадаються п'ятдесят метрів тисячолітнього суцільного каменю.

3. ЕН, 1940

Сто двадцять пікірувальників співають свою залізну пісню! Сто двадцять пікірувальників летять через Ен!

Та жоден не знаходить своєї цілі.

Природа захистила лінію Вейгана густим туманом.

Вставай, невідомий піхотинцю, сьогодні ти повинен сам показати, що пройшов кращу, суворішу школу. Твій порив до перемоги повинен зломити найупертіший опір.

Коли спускатимешся з висот Шмен-де-Дам, думай про кров, що лилася тут.

Думай про те, що цим шляхом уже пройшли перед тобою тисячі. Ти — солдат 1940 року — повинен дійти ним до кінця.

Ти читав на пам'ятному камені: "Тут стояло село Елет, його зруйнували варвари". Які злочинні думки засліплюють твоїх ворогів, що й сьогодні вбачають варвара в тобі, людині, що б'ється за право на життя!

Рано-вранці 9 червня наша дивізія вже готова до наступу. Хлопці з іншого полку підуть в атаку на нашій ділянці. Ми приділені до дивізійного резерву.

Бойова тривога! Виходь!

Четверта година ранку. Ще очманілі від сну, вилазимо один за одним з намету. Починається діловита метушня.

4. ГЕРОЙ

Історія цього героя — приклад безстрашної відваги й самовідданості німецького офіцера. Нам казали, що офіцер повинен мати відвагу вмерти поперед своїх солдатів. Але ж кожен солдат у ту саму мить, коли ступає на бойовище й хапає ворога за горлянку, братається зі смертю. Він викидає страх геть із серця, його чуття враз загострюються до краю, а сили напружуються, як тятима лука, він падає в обійми примхливого щастя і, сам того не усвідомлюючи, відчуває, що тільки з відважним ідуть

у спілку щастя й божо ласка. Нерішучих захоплює приклад відважних, а образ того єдиного, для кого безстрашність — основа життя, запалює вогонь хоробрості в серцях солдатів навколо нього. Такий був полковник Гюн-тер!

Ворог б'ється затято, підступно, а в оточенні відбивається до останку. Він майже ніколи не здається. Це сенегальці, вони тут у своїй стихії — майстри війни в чагарях. Мистецьки маскуючись за стовбурами дерев, за штучними чи природними стінами з листя, вони завжди окопуються там, де стежка чи галявина в лісі приваблює учасників атаки. Стріляють зовсім зблизька, майже кожен постріл влучний, майже кожна рана смертельна. Стрільці, що ховаються на деревах, теж здебільшого невидимі. Часто вони пропускають наших вояків повз себе, щоб потім убити ззаду. Їх ніяк позбутися, вони допікають резервним підрозділам, зв'язківцям, штабам, артилеристам. Давно в оточенні, напівживі з голоду, вони вбивали поодиноких солдатів ще й через кілька днів після відступу своїх. Вони лежать, стоять або сидять, тулячись до стовбура, здебільшого ще й прикриті маскувальною сіткою, і чигають на здобич. А коли котрого викриють, то дикун здебільшого зразу помічає це, падає, мов лантух, згори і блискавично зникає в хащах.

6

Далі, далі, не можна затримуватись, особливо тут. Батальйон без прикриття крокує долиною. Хто зна, чи на висотах обабіч не засів ворог — далі, далі! Це ніби чудо: ніхто не перешкоджає нашому наступові. Французи, відступаючи, розграбували й поруйнували села.

"Он там нагорі видно Шмен-де-Дам,— тихо промовляє мій сусід — його батько поліг на світовій війні.— Це, напевне, долина Елети, тут його було поранено, коли він підносив їжу".

Широка автострада веде через долину Елети до широкого кряжа біля Шмен-де-Дам, що панує над нею. Обабіч дороги навряд чи знайдеться клаптик землі, не переораний снарядами в світову війну. Ніде не видно жодного великого дерева зі справжнім стовбуром. У 1917 році тут зовсім не було дерев — усі погинули під обстрілом. Відтоді з коріння пішов поріст, і з кожного пенька став кущ.

4 Генріх Белль, т. 2

97

Ми раз у раз поглядаємо на годинники. Ще раз усе вивіряється й виміряється. Останні нагадування, і ось тишу розтинає постріл. Атака! З узліссів, із-за чагарів стріляють німецькі гармати. Вогняний вал повільно котиться вгору схилом другого берега Ени. Вся долина вкрита хмарою диму, бувають хвилини, коли ми майже нічого не бачимо. Під сильним вогнем сапери підносять надувні плотики й переправляють піхоту. Починається тяжкий бій за форсування Ени й каналу. До дванадцятої години ми займаємо висоти другого берега, хоч ворог затято відбивається. Ми вже не бачимо нічого зі свого спостережного пункту. Висунутий уперед спостерігач і обидва радисти ще зранку пішли з піхотою. Пополудні надходить і для спостережного пункту та вогневої позиції наказ переміститись. Пече сонце. Ось ми вже й біля переправи. На

висоті 163 обладнаємо новий спостережний пункт.

Авт., занадто небезсторонній в усьому, що стосується писання прози, воліє утриматись від коментування.

Підсумувавши всі об'єктивні відомості про А. й звівши всі суб'єктивні до якогось ядра, що більш-менш відповідало б об'єктивним, дійдемо висновку, що з нього напевне вийшов би досить добрий учитель фізкультури, який за сумісництвом міг би викладати й малювання. Але читачі вже давно знають, де приземлився він після кількох невдалих спроб знайти своє покликання в армії.

Але ж і там, як відомо, не дають попуску нікому, а надто тому, хто мусить починати військову кар'єру з самого низу й спершу вислужуватись на унтер-офіцера —єдиний службовий шлях, доступний для А., що "мусив з четвертого класу гімназії вернутись у народну школу" (Гойзер-старший). І тут треба задля справедливості сказати, що сімнадцятирічному А., який спершу подався добровольцем до трудової армії, а вже звідти в справжню казарму, почало трохи світати в голові. В листах додому (всі вони лежать у шафці, напоказ кожному) він пише: "Я хочу домогтись свого всупереч усім перешкодам, і навіть якщо не знаходжу в людях зичливості, не буду весь час тільки нарікати на них, тату й мамо, а прошу вас: коли я ступив на новий життєвий шлях, не сподівайтесь зразу побачити мене на його вершині". Сказано зовсім непогано, з приводу одного зауваження пані Пф., яка, вперше побачивши А. в формі, відразу уявила його "військовим аташе в Італії абощо".

Кінець кінцем, якщо приділити А. крихту поблажливості — а це завжди бажана річ — і бодай мінімум того, що можґ на б назвати справедливістю, та зважити на те, яке вкрай погане виховання дістав він, то вийде, що він був не така й нікчемна людина; і що далі від своєї рідні він опинявся, то кращий робився, бо на чужині ніхто не вбачав у ньому майбутнього кардин— чи адмірала. Все ж таки в армії він за півтора року став кандидатом на унтер-офіцерський чин; навіть якщо врахувати, що наближалась війна і це сприяло швидшому просуванню по службі, однаково це не так мало; а під час французької кампанії його підвищено на унтер-офіцера, і ось у цьому чині, "свіжоспечений", він з'явився на банкеті в Груйтеновій фірмі.

Надійних свідчень про те, як у Лені того вечора ожила любов до танців, немає— самі чутки та плітки, і ті й другі суперечливого характеру: зичливі, уїдливі, ревниві, поблажливі; якщо припустити, що з восьмої години вечора до четвертої ранку йшли до танцю десь від двадцяти чотирьох до тридцяти разів, а Лені покинула залу вдвох із А. зразу після півночі, та звести всі чутки й плітки до якогось вірогідного середнього числа, то виходить, що Лені протанцювала дванадцять танців. І треба сказати правду, що з цих, як ми припускаємо, дванадцяти танців вона танцювала з Алоїзом не більшість і не майже всі, а таки всі. Вона не вшанувала почесним туром ні свого батька, ані старого Гойзера,— вона танцювала тільки з Алоїзом.

На фотографіях, що їх можна побачити в шафці у Пф-ів поруч з одним орденом і значком за участь у бою, тогочасний А. постає перед нами як взірець ідеального юнака, цілком придатного на те, щоб за воєнного часу не тільки прикрашати своїм

зображенням обкладинки ілюстрованих журналів, а й друкуватися в таких журналах; і навіть не лише за воєнного часу. Згідно з усім, що знали про нього Лотта, Маргрет і Марія (як самі, так і зі скупих зізнань Лені), та ще додавши Гойзерові висловлювання, можна уявити його як бравого хлопця, що після тридцятикілометрового маршу, свіжий як огірочок, з поставленим на бойовий звід автоматом на грудях, у розхристаному кітелі, на якому теліпається перший орден, на чолі свого загону вступає у французьке село, твердо переконаний, що це він завоював його. Тут-таки пересвідчившись з допомогою своїх солдатів, що в селі нема ні партизанів, ні відьом, він старанно обмивається, перемінює білизну та шкарпетки, а тоді залюбки тюпає ще дванадцять кілометрів крізь ніч (не мавши досить розуму, щоб як слід пошукати в селі, чи не знайдеться де покинутого велосипеда — а може, просто наляканий лицемірними плакатами: "За мародерство — смертна кара!"); сам-один, невтомний, вирушає в ту дорогу лише тому, що чув, нібито в містечку за дванадцять кілометрів є дівчата. Виявляється, що то кілька підстаркуватих повій, жертв першої хвилі німецького сексу, яка прокотилась у 1940 році, п'яних і втомлених напруженою "працею", і коли черговий санітар відкриває нашому епізодичному героєві деякі статистичні дані та дає змогу кинути "холодний погляд" на жалюгідних, зів'ялих "дівчат", він тюпає назад, так і не вгамувавши свого голоду, дванадцять кілометрів (причому аж тепер йому спадає на думку, що таки варто було не полінуватись і як слід пошукати в селі, чи нема де схованого велосипеда), скрушно згадує своє знаменне ім'я¹ і після загалом п'ятдесятичотирьохкілометрового походу вмить поринає в короткий, глибокий сон, а прокинувшись удосвіта, можливо, посидить іще трохи над "літературними вправами" і вирушить далі в похід, завойовувати нові французькі села.

Отож із ним Лені протанцювала, орієнтовно, дванадцять разів ("Цього в нього не відбереш: танцюрист із нього був знаменитий!" — Лотта Г.), а тоді, десь перед першою годиною ночі, дозволила відвести себе до недалекого парку, розпланованого на місці колишнього фортечного рову.

Звичайно, про цю подію дуже багато філософували, теоретизували, полемізували, а також аналізували її. Це ж був скандал, ціла сенсація, що Лені, яку вважали "неприступною", далась на підмову "саме отому" (Лотта Г.). Якщо й тут удатись до того способу, яким ми визначили кількість протанцьованих танців, тобто вивести з різних думок і висловлювань пересічний підсумок, то виходить такий результат: понад 80% утаємничених і причетних осіб приписують А. корисливі мотиви у звабленні Лені. Більшість убачає тут навіть якийсь зв'язок із планами А. щодо офіцерської кар'єри; він, мовляв, вирішив підчепити Лені, щоб мати підтримку грошового туза (Лотта Г.). Увесь рід Пфайферів (включно з кількома тітками, однак за винятком Генріха) додержується думки, що Лені сама звабила Алоїза. Можливо, і те і те

Ім'я Алоїз походить від давньонімецького с вельми мудрий".

припущення неслухне. Хай уже який там був А., однак до розважливих матеріалістів він не належав, чим дуже вигідно відрізнявся від усієї своєї родини. Можна припустити, що він утьопався в розквітлу, як повна троянда, Лені; що йому

надокучили втомливі й не надто втішні пригоди по французьких борделях, і "свіжість" (авт.) Лені немовби сп'янила його.

Що ж до Лені, то її, мабуть, можна виправдати тим, що вона просто "забулась" (авт.); її запрошено прогулятися колишнім фортечним ровом, а літня ніч була погожа, тепла, і як узяти до уваги, що А. напевне повівся з Лені ласкаво, а може, й настирливо, то, в найгіршому разі, дійдемо до висновку, що хибний крок Лені мав не моральну, а скоріше чисто фізіологічну природу.

Оскільки парк на місці фортечного рову й досі існує і огляд місця події великих труднощів не становив, такий огляд проведено; там тепер створено щось на зразок ботанічного саду, і є клопоть десь із півсотні квадратних метрів, засаджений вересом (атлантичним). Проте міській управі паркового господарства "плану парку в 1941 році розшукати не пощастило".

Єдиний коментар самої Лені щодо трьох дальших днів, який дійшов до нас,—"невимовно гидко"; це — і тільки це — враження виклала вона цілком однаковими словами Маргрет, Лотті й Марії. Відомості, добуті з інших джерел, наводять на думку, що А. виявився не дуже делікатним і, в кожному разі, зовсім не винахідливим коханцем. Рано-вранці він потяг Лені до однієї своєї тітки, Фернанди Пфайфер, досить непевної особи, що завдячує своє ім'я батьковим фран-кофільським і сепаратистським нахилам, які вся рідня, звичайно, заперечує; вона мешкала в однокімнатній квартирці у старому, поставленому ще 1895 року будинку, не тільки без ванни, а й без водопроводу — принаймні в самій квартирі, бо кран є тільки на сходах. Ця Фернанда Пфайфер, що й досі — чи, краще сказати, вже знову, бо тим часом їй велось непогано — мешкає в одній кімнатці в старому будинку (на цей раз — поставленому 1902 року), пам'ятає, "звичайно, дуже добре, як ті двоє приперлися до мене: щоб ви знали, були вони схожі не на парочку голуб'яток, а скорше на побитих цуценят. Таж йому годилося бодай відвести її до якогось готелю, коли вже вони так побавились на лоні природи — до пристойного готелю, де б вона могла помитись, перевдягтись і взагалі трохи опорядитися. Той дурний хлопчисько зовсім не знав, що таке культура". Сама пані (чи то панна) Фернанда Пфайфер, як здалось авт., свого часу добре знала, що таке "культура". У неї теж славнозвісні пфайферівські коси, і хоч вона вже не молода, далеко за п'ятдесят, і живе тепер не дуже заможна, проте у неї знайшлася пляшка найдорожчого сухого хересу. Той факт, що всі Пф-и, включно з Генріхом, не хочуть і знати Фернанди, "бо вона кілька разів — та ще й без успіху — пробувала держати пивничку", анітрохи не робить її в авторових очах менш вірогідним джерелом. Останні її слова були такі: "Ну, подумайте самі, як то було дівчині сидіти й нудитись у моїй одній кімнатці? І що мала робити я — чи зійти з дому, щоб вони могли собі далі... гм... ну, бавитись, чи, скажімо, грішити... а чи сидіти з ними? Адже тут їй було гірше, ніж у найдешевших номерах, де все ж таки знайдеться вмивальник та рушник і де можна замкнутися". Кінець кінцем надвечір Алоїз вирішив, що треба "рука в руку", з високо піднятими головами, не оглядаючись на гнилу буржуазну мораль, стати* перед очі батьків (Ф. Пфайфер); ця фраза теж, певно, не сподобалась Лені, судячи якщо й не з її

слів, то зі "зневажливої міни". Тепер важко встановити об'єктивно, чи А. просто трохи туману напускав у манері, засвоєній колись із "Лева Фландрії", чи в нього під впливом "великої й чистої події" (такими прикро нескромними словами, при Лені, назвав він перед тіткою те, що сталося) прорвалась справжня ідеалістична риса натури. Так чи так, а він виявив яскраво виражену схильність до пишних слів, та ще й шаблонних, і зовсім неважко уявити, як Лені з її земною, матеріалістичною, чужою всякій надхмарності та нещирості вдачею насупилася, слухаючи ту балаканину. Вірте чи не вірте непевній тітці, але вона повідомила, що їй здалося, ніби Лені була дуже мало зацікавлена в тому, щоб перебути з А. ще одну ніч у ліжку чи у вересі, і коли А. на хвилю вийшов, вона витягла з кишені мундира відпускну посвідку й розчаровано наморщила носика, побачивши, що відпустка скінчиться ще не скоро. Одне в цьому повідомленні безумовно не відповідає дійсності: у Лені не носик, а таки справжній, повноцінний, бездоганної форми ніс.

Оскільки А. ніяк не виявляв наміру тікати з викраденою дівчиною кудись далі, то пізно ввечері, після того як вони "просиділи цілий день мовчки й випили всю мою каву", їм не лишалося нічого іншого, як справді стати перед очі своїх родин. На велику для Лені прикрість, спершу подалися до Пфайферів, що жили в далекому передмісті, відколи старого

Пф. "переведено на службу до міста". Старий Пф., насилу приховуючи тріумф, видушив із себе докір: "Ну як ти міг так учинити з дочкою мого давнього приятеля?"; пані Пф. обмежилася досить млявим: "Ну хіба ж так годиться..." Генріх Пфайфер, якому тоді було п'ятнадцять років, нібито добре пам'ятає, що всі тоді просиділи цілу ніч за кавою з кон'яком (коментар пані Пф.: "Задля такої нагоди не шкода..."), укладаючи детальні шлюбні плани; Лені мовчала, бо її й не питано. Врешті вона заснула, а Пф-и далі укладали свої плани, обговорюючи все аж до таких подробиць, як розмір помешкання для молодих та його вмеблювання ("Не може ж він оселити дочку менш як у п'ятьох кімнатах — адже це його святий обов'язок перед нею", "Червоне дерево — ніяк не дешевше", "Може, він таки нарешті поставить дім для себе чи принаймні для дочки"). А вже над ранок (усе даліше зі слів Генріха Пф.) Лені "спробувала повестися навмисне зухвало, удаючи з себе шльондру. Викурила підряд дві сигарети, затягуючись глибоко й пускаючи дим носом, і наквацювала губи помадою". Телефоном від сусідів викликали таксі — цього разу пан Пф.: "Задля такої нагоди не шкода..." (Чого? — Авт.) — і поїхали до Груйтенів, куди прибули, — відтепер ми маємо спиратись на свідчення ван Дорн, бо сама Лені, як і раніше, вперто мовчить, — "безбожно рано, тобто десь о пів на восьму". Пані Груйтен після майже безсонної ночі (повітряна тривога і перша застуда малого Курта, її хрещеника) ще була в ліжку й саме снідала "кава, грінки й помаранчевий джем — гадаєте, легко було в сорок першому році помаранчевий джем діставати? Але для неї він усе на світі зробив би").

"Отак Лені й з'явилась удома, неначе "воскресла на третій день" — такою вона мені здалася, — підбігла до матері, обняла її, тоді сховалась до своєї кімнати, попросила мене принести їй туди сніданок і — що б ви думали? — сіла за піаніно. Пані Груйтен так,

знаєте, спокійно підвелася, прибралася, накинула мантилю — прегарну старовинну річ, вона в роду Баркелів завжди діставалась у спадщину наймолодшій дочці,— вийшла до вітальні, де чекали Пфайфери, й питає приязно: "Чого панство бажає?" Ну, спершу трохи посперечалися за те "панство" "Господи, Гелено, чого це ми для тебе раптом "панством" стали?",— а пані Груйтен їм: "Я щось не пам'ятаю, щоб ми з вами коли на "ти" були",— і тоді стара Пфайфериха сказала: "Ми просимо руки вашої дочки для нашого сина". Моя пані на те тільки гмкнула: "Гм..." — і більш нічого; відійшла до телефону й дзвонить

юз у контору, щоб негайно розшукали її чоловіка та прислали додому".

Потім, очевидно, з півтори години розігравали гнітючу мішанку з комедії й трагедії, таку характерну для міщанського сватання. Шістдесят разів прозвучало слово "честь" (ван Дорн запевняє, ніби може це точно довести, бо рахувала й робила рисочки на дверях). "Якби це не про Лені йшлося, мені б смішно було, бо як вони помітили, що пані Груйтен дуже мало зацікавлена в тому, щоб рятувати честь своєї дочки шлюбом з їхнім Алоїзом, то зразу відступили й стали вдаряти на честь свого сина — виставляти його як зваблену дівчину й запевняти, ніби честь їхнього сина як кандидата на офіцерський чин — хоча він і близько не був до того канди-датства — можна врятувати тільки шлюбом. А як почали вихваляти його породу, мов на кінському торгу — гарний чуб, та метр вісімдесят п'ять зросту, та м'язи — це вже було не до сміху".

На щастя, незабаром прибув очікуваний-зі страхом старий Груйтен, що повівся ("хоча в душі він, либонь, лютував, як несамовитий") "дуже лагідно, спокійно, майже приязно, на превелику полегкість Пфайферам, бо вони всі, звісна річ, потерпали перед ним". Він зразу припинив балачки про честь ("І в нас же своя честь є, чи як..." —це старий Пф. і його дружина в унісон, однаковими словами), подивився на А. дуже, дуже задумливо, з усмішкою поцілував дружину в чоло, спитав А., в якій дивізії й полку він служить, "замислився ще дужче", тоді покликав Лені з її кімнати, "ані словом їй не дорікнув", тільки сухо спитав: "А ти як, дочко: брати шлюб чи ні?" Лені, "мабуть, уперше як слід придивилась до А., теж задумливо і якимось співчутливо, немовби в неї знов було передчуття (а хіба в неї вже коли було якесь передчуття?—Авт.), і як-не-як, а все ж таки вона втекла з ним з дому, і то з власної волі, от вона й сказала: "Брати".

Тоді Груйтен ще раз глянув на А., "навіть із якимсь теплом у голосі" (ван Дорн) промовив: "Ну, гаразд,— і додав: — Ваша дивізія стоїть уже не в Ам'єні, а в Шнайдемюлі".

Він навіть запропонував А. допомогу в клопотанні про дозвіл на одруження, бо ж "часу обмаль". Звичайно, й тепер було дуже просто з'ясувати, що старий Гр. знав про великі переміщення збройних сил ще з кінця сорокового року, а ввечері напередодні весілля в розмові з давніми приятелями довідався, що ось-ось має відбутись напад на Радянський

Союз— на своїй новій посаді як "начальник планового відділу він про багато що дізнавався" (Гойзер-старший). Від усіх заперечень проти цього шлюбу, які пізніше, вдень, висунули Лотта й Отто Гойзери, він відмахнувся, сказавши: "Ет, нехай... нехай..."

Лишається відзначити, що А. разом з телеграфованим дозволом на одруження дістав наказ "негайно, до 19.VI.41 повернутися з відпустки до своєї дивізії в Шнайдемюль".

Цивільна реєстрація шлюбу, вінчання: чи варто їх описувати? Можливо, якусь вагу мають такі обставини: Лені відмовилася надягти білу сукню; А. насилу досидів до кінця весільного обіду, страшенно нервуючись. Лені, очевидно, нітрохи не засмучена тим, що офіційної шлюбної ночі не буде, все ж таки провела його на вокзал і там дозволила себе поцілувати. Як Лені згодом — під час одного особливо страшного бомбардування в 1944 році — призналась Маргрет у бомбосховищі її дому, А. за годину перед від'їздом, у тодішній гардеробній кімнаті квартири Гр-ів, настійливо нагадавши їй про подружній обов'язок, змусив її ще раз, тепер уже "чесно й законно", віддатись йому; і відтоді А. "для мене вмер ще за життя" (Лені, зі слів Маргрет).

А вже ввечері 24 червня 1941 року надійшло повідомлення, що А. під час здобуття Гродно "поліг смертю героя".

У цьому зв'язку важливо відзначити, що Лені відмовилась носити жалобу й виказувати горе; згідно з обов'язком, вона повісила фото А. поруч з портретами Ергарда й Генріха, проте вже наприкінці 1942 року зняла його зі стіни.

Далі йдуть два з половиною спокійні роки; Лені минає дев'ятнадцять, двадцять і нарешті двадцять один рік. Вона більш не ходить на танці, ані разу, хоча Маргрет і Лотта час від часу дають їй таку нагоду. Вряди-годи буває в кіно, дивиться (згідно зі словами Лотти, що, як і раніше, купувала їй квитки) такі фільми, як "Хлопці", "В бій за Німеччину", "В цілім світі над усе". Бачила вона також "Дядечка Крюге-ра" й "Небесних псів"—і жоден з усіх цих фільмів не викликав у неї навіть сльозинки. Вона грає на піаніно, зворушливо доглядає матір, що знов тяжко нездужає, і часто ганяє за містом на автомобілі. Вона чимраз частіше відвідує Рахель, возить їй каву в термосі, бутерброди в бляшанці для сніданків, сигарети. Оскільки воєнна економіка стає дедалі суворіша, а робота Лені в фірмі дедалі фіктивніша, на початку сорок другого року, після проведеної в фірмі пильної перевірки, їй загрожує реквізиція машини. І тоді від Лені вперше почули прохання: вона попросила батька, щоб їй "залишили цю забавку" (тобто автомашину "адлер"), а коли батько відповів, що тепер це залежить уже не тільки від нього, вона все ж не вгамувалась і просила доти, поки він "натиснув на всі пружини й таки виклопотав для неї пільгу ще на півроку" (Лотта Г.).

Тут авт. дозволить собі досить серйозне втручання і спробує сконструювати ніби гіпотетичну долю своєї героїні за інших умов, поміркувати про те, що могло, що мало, мусило б вийти з Лені, якби...

По-перше: якби з трьох юнаків, що досі мали якусь вагу в житті Лені, єдиний Алоїз не загинув на війні.

В такому разі, мабуть, А., оскільки військова служба, очевидно, була його справжнім покликанням, дійшов би з боями до Москви, став би лейтенантом, капітаном, а може — радянський полон ми в нашій гіпотезі обминаємо,— до кінця війни й майором, набрав повні груди орденів; якось перебув би американський, англійський

чи французький полон; устиг би під тиском обставин утратити свою часткову наївність, або ж був би позбавлений її, може, й силоміць; відпущений додому, два роки — а якби його відпущено в числі останніх, то один рік — працював би чорноробом, можливо, разом зі старим Груйтенем, якому принижений А., безперечно, був би любіший, ніж А. переможний; напевне, дуже рано повернувся б до армії, тобто до теперішнього бундесверу, і тепер, у п'ятдесят два роки, напевне був би вже генералом. Чи міг би він знову стати партнером Лені в подружніх чи навіть любовних стосунках? Авт. заявляє: ні. Звичайно, той факт, що Лені — об'єкт дуже мало придатний для гіпотез, утруднює наші міркування. Чи зважилась би Лені на ту любовну пригоду вельми інтенсивного характеру, яку ми ще маємо описати, якби... Авт. заявляє: вона зважилась би на ту пригоду, навіть якби...

Нема сумніву, що А., який і в п'ятдесят два роки, застрахований від лисини своїм пфайферівським чубом, лишався б іще красенем, у разі крайньої потреби зміг би заступити службу, скажімо, в Боннському або ж у Кельнському соборі; але до чого нам вродливі генерали, що вправно помахують требником і смиренно підносять обмивальницю та чашу з вином? До чого вони нам? Припустімо навіть, що Лені, хоча й невірна йому, все ж "не порвала з ним" і час від часу виконувала б свій подружній обов'язок. Чи могла б вона в такому разі, з трьома або чотирма дітками-"янголятами" й самим А. в ролі генерала-служки, бути присутньою на тій першій (але не останній) військовій месі бундесверу, що її 10 жовтня 1956 року відправив у кельнській церкві св. Гере-она кардинал Фрінгс? Авт. заявляє: ні. Він не бачить там Лені. А. він там бачить, навіть і діток-"янголяток", але тільки не Лені. Де він іще бачить Алоїза, то це на обкладинках ілюстрованих журналів. Він — тобто авт.— бачить А. також військовим аташе у Вашингтоні чи навіть у Мадрі-ді, але ніде він не бачить Лені, а в товаристві славних панів Наннена та Вайдемана й поготів. Може, авт. просто бракує зорової уяви, що він бачить А. скрізь, а Лені — ніде; й навіть її дітей бачить, а саму її — ні? Звичайно, зорова уява авт. розвинена дуже погано, але чому ж тоді він так виразно бачить А. й не бачить тільки Лені? Оскільки десь у космосі напевне літає ще не відкрите, невідомо ким збудоване штучне небесне тіло, на якому встановлено велетенську — може, з цілу Баварію завбільшки — електронну обчислювальну машину, яка за одну мить може скласти вам будь-чию гіпотетичну біографію, то доведеться, мабуть, зачекати, поки те небесне тіло відкриють. Цілком очевидно, що Лені, якби вона схотіла сама чи хто інший примусив би її стати супутницею життя А., з великої нудьги погладшала б і важила б тепер не на триста грамів менше, а на десять кілограмів більше за ідеальну як на її зріст вагу. Але ж це знов потрібна велетенська ЕОМ, завбільшки з Північний Рейн — Вестфалію, спеціалізована на дослідженнях секретної діяльності організму, щоб установити, через які внутрішні й зовнішні процеси людина типу Лені може стати огрядною. І чи можна побачити, як Лені, в ролі дружини військового аташе в Сайгоні, Вашингтоні чи Мадріді, танцює або грає в теніс? Огрядна Лені — можливо; та, що ми знаємо,— ні.

Шкода, що небесних приладів, які можуть перерахувати в надлишок чи дефіцит

ваги кожному невивапану С. I, усе Б., увесь П., увесь С. II і все С. III, ще не відкрито. Бо приписувати Лені щось уявне, гіпотетичне — це неймовірно важке діло; але якщо, згадані ЕОМ усе ж таки існують, то чому наука (на відміну від енциклопедій) не хоче нам допомогти?

Отже, якщо гіпотетичний життєвий шлях А. вимальовується в авт. уяві надзвичайно чітко і ясно, то Лені він не бачить ніде; зокрема — відверто кажучи — під час виконання будь-яких подружніх обов'язків.

Шкода, дуже шкода, що нам ще не приступні небесні прилади, які могли б відповісти на сакраментальне питання: "Скажи мені, який у тебе надлишок чи брак ваги, і я скажу тобі, який надлишок чи брак С. I, П., С. II, Б. і С. III, впливаючи на твій шлунок, кишки, спинний мозок, печінку, нирки, підшлункову залозу, обертає твої хаотичні вчинки й почуття на той надлишок чи брак ваги?" Хто відповість нам на питання, скільки б важила Лені, якби:

по-друге — з війни вернувся живий тільки Ергард;

по-третє— Ергард і Генріх;

по-четверте — Ергард, Генріх і А.;

по-п'яте — Ергард і А.;

по-шосте — Генріх і А.?

Безперечне одне: якби Ергард лишився живий, той ще не відкритий небесний прилад дуже тішився б із ваги Лені (ЕОМ теж уміють тішитись), із фантастичної секреторної рівноваги її організму. А тепер — найголовніше питання: чи попала б Лені у випадках 1—6 до Пельцерового квітникарства, а якби виникли внутрішні конфлікти, як би вона поборолала їх?

В кожному разі, є підстави гіпотетичне співжиття Лені з А. оцінювати скептично, зате зустріч у шлезвіг-гольштейн-ському вересі, що її, очевидно, планувала Лені, напевне була б цілком успішна. Нема сумніву також, що заміжжя аж ніяк не спиноло б Лені, якби на її обрії з'явився хтось "справжній". Згідно з усім, що ми знаємо про Ергарда, досить легко уявити її дружиною викладача гімназії (основний предмет — німецька мова), дружиною (чи просто супутницею життя) редактора нічних радіопрограм, дружиною видавця авангардистського часопису (і треба тут відзначити, що Ергард також познайомив би її з віршами того німецько-мовного поета, з яким її згодом познайомив інший,— Георга Тракля). Можна бути певним, що Ергард і досі кохав би її, а от чи вона його — це навряд чи можна гарантувати більш як на двадцять років; але так само безперечно, що Ергард ніколи в світі не домагався б від неї кохання, посилаючись на якесь право, і це забезпечило б йому на все життя якщо й не конче безумовну вірність Лені, то принаймні її щире приязнь. Кого ще авт. (несподівано для себе самого) не бачить, то це Генріха; і не бачить його так-таки ніде, ні на якій гіпотетичній роботі чи службі, так само як не бачили його й усі єзуїти.

Тут слід — у зв'язку з певними лексичними довідками — поставити ще питання: а що ж таке найвищі життєві блага? Хто скаже нам, для кого¹ яке життєве благо вище, а яке нижче? Щодо цього в енциклопедичних словниках, навіть авторитетних, є дуже

прикрі прогалини. Доведено, що є люди, для яких 2 марки 50 пфенігів являють куди вище життєве благо, ніж будь-чیه людське життя, крім їхнього власного, а є навіть людя, що задля шматка кров'яної ковбаси, який їм подано чи не подано, ладні не вагаючись пожертвувати такими життєвими благами їхніх дружин і дітей, як мир і спокій у родині та споглядання батькового обличчя, хоч раз нарешті веселого й радісного. А як стоїть справа з тим життєвим благом, що його нам вихваляють під назвою "блаженство" (скорочено Б.)? Адже ж, хай йому біс, дехто буває досить близько до Б., коли нарешті назбирає три-чотири недокурки, з яких можна скрутити цілу цигарку,, або зможе вицідити півковтка вермуту з викинутої кимсь пляшки, а декому, щоб — принаймні за типово західним звичаєм експрес-кохан-ня — побути щасливому яких десять хвилин, а точніше кажучи, щоб похапцем злягтися з жаданою для нього (неї) в даний час особою, потрібен приватний реактивний літак, яким можна непомітно для особи, що згідно з церковними й цивільними законами має забезпечити йому (їй) Б., за час між сніданком і полуденною кавою хутенько злітати до Рима, до Стокгольма чи навіть (правда, для цього потрібен уже час аж до наступного сніданку) до Акапулько.

Треба тут остаточно констатувати, що досі багато НЛО (нерозпізнаних літаючих об'єктів) з багатьма ЕОМ ще не відкрито.

Приміром, де реєструється відчуття душевного Б., а де фізичного; де відображається графічно, як на кардіограмі, функція наших кон'юнктивальних залоз; хто рахує наші С. I, коли ми нищечком плачемо вночі? І хто, нарешті, дбає про решту наших С.— С. II та С. III? Та хай йому чорт, невже автори повинні самотужки розв'язувати всі ці проблеми? Навіщо ж тоді вся наша наука, коли вони пускають оті безбожно дорогі ракети, аби привезти з Місяця трохи пороху чи простого каміння, а тим часом ніхто не може бодай знайти на небі той НЛО, де б можна добути інформацію про відносність життєвих благ? Чому, наприклад, деяким жінкам за право зовсім недовгий час поспати з ними платять дві вілли, шість автомобілів і півтора мільйона марок готівкою, і в той же час — як доводять статистичні дані — у одному старовинному славному місті, де за традицією дуже поширена проституція, тоді, коли Лені було сім-вісім років, молоді дівчата віддавались чоловікам і навіть задовольняли бажання тих клієнтів, які вимагали додаткових любовних утіх, за чашку кави вартістю в вісімнадцять пфенігів (разом з чайовими офіціантові двадцять, а точніше сказати дев'ятнадцять і вісім десятих, але який монетний двір буде карбувати монети вартістю 0,1 чи 0,2 пфеніга, що їх на один нещасний пфеніг мусить іти аж десять чи відповідно п'ять) та за сигарету вартістю два з половиною пфеніги, отже, загалом за 22,5 пфеніга?

Можна гадати, що стрілки вимірювальних приладів життєвої ЕОМ бігають по циферблатах як шалені, мусячи відзначати такі величезні коливання в ціні тієї самої послуги — від 22,5 пфеніга до приблизно двох мільйонів марок.

І якої чутливості прилади потрібні, щоб зареєструвати, скажімо, таке життєве благо, як сірник, ба навіть не цілий, і не півсірника, а четвертинку сірника, що нею в'язень увечері припалює свою цигарку, в той час як інші люди — зовсім не курці до

того ж! — держать у себе на письмовому столі, хтозна й на що, газові запальнички з два кулаки завбільшки?

Що це за порядки? І де ж правда на світі?

А втім, ми тільки побіжно зазначаємо, що багато питань лишаються відкритими.

Про візити Лені до Рахелі відомо дуже мало, бо черниці того монастиря у зв'язку з певними своїми планами, на які натякала Маргрет, але які ще треба буде розкривати, не дуже охочі виставляти на світло дружні взаємини Лені з Рахеллю. І в цьому випадку доводилося зважати на інтереси одного свідка, що виявив перед авт. надмірну відвертість і вже дорого заплатив за те; йдеться про садівника Альфреда Шойкенса, що в 1941 році, як інвалід війни, без руки й ноги (йому тоді не минуло ще й двадцяти п'яти років) був посланий до монастиря за садівника й помічника сторожа і, як видно, досить добре знав про відвідини Лені. Його пощастило розпитати тільки двічі, бо після другої розмови з авт. його переведено до іншого монастиря, на Нижній Рейн, а коли авт. розшукав Шойкенса й там, того перевели кудись іще далі, а авт. одна вельми енергійна черниця, сестра Сапієнція, досить недвозначно натякнула, що ніхто не зобов'язаний давати йому довідки про кадрову політику ордену. А що зникнення Шойкенса майже збігається в часі з відмовою сестри Цецілії прийняти автора для четвертої розмови, цього разу виключно про Рахель, то автор підозрює якісь махінації чи інтриги і вже навіть знає, в чому річ: орден пробує пустити в світ щось на зразок культу Рахелі, а може, навіть домогтися її беатифікації "чи канонізації, і з цього погляду "шпиги" (так названо його самого) для черниць небажані,

а Лені ще більше. Все ж таки, поки Шойкенс говорив і йому того не боронили (бо не здогадувалися, про що він говорить), він посвідчив, що до середини сорок другого року щотижня двічі, а то й тричі потай пускав Лені до Рахелі — власне, впускав її через свою сторожку в монастирське подвір'я, "а там вона вже й сама знала, де що". Лотта, що ніколи не почувала великої пошани до цієї "таємничої містичної черниці", не може повідомити про неї нічого, а Маргрет, здається, Лені розповіла тільки про смерть Рахелі. "Зниділа вона там?— сказала вона мені,— зсохла з голоду, хоч я останнім часом щоразу приносила їй попоїсти, а як вона померла, то її просто закопали в саду, без надгробка й без нічого. Я коли прийшла востаннє, відчула, що її вже нема, а Шойкенс мені сказав: "Шкода праці вже, панночко, шкода праці — чи, може, з землі вигребете?" Я тоді пішла до ігумені й стала допитуватися, де Рахель, але мені сказали, що вона виїхала, а коли я спитала, куди, ігуменя наче злякалась і відповіла так: "Дитино моя, чи ви вже зовсім схибнулися?" А я й досі рада,— провадила Маргрет,— що більш не пішла туди з нею і що мені пощастило відрадити Лені заявляти до поліції, бо це могло б вилізти боком — і самій Лені, й монастиреві, й усім. З мене вистачило отого "Господь близько"— і як я уявляю, ніби він справді вступає в двері..." (Тут навіть Маргрет перехрестилася).

"Я, звісно, питав себе (Шойкенс під час останніх авт. відвідин, коли йому ще не замкнули рота), що це за молодичка, завжди така шикарна й у такій шикарній машині; дружина чи коханка якогось туза, думав я — бо хто ж тоді ще міг у власній машині

кататись: тільки наці або промисловці.

Звісно, цього нікому не слід було знати, і я впускав її в сад нишком, через свою сторожку, й випускав так само; і все-таки воно виявилось, бо в тієї сестри нагорі знайшли недокурки сигарет і тютюновий дим чули, а раз вийшла велика морока з відповідальним за протиповітряну оборону,— він запевняв, що бачив світло в одному вікні, і то могли бути тільки сірники, коли вони там удвох сиділи та курили: адже коли все навкруги затемнено, то й сірника за кілометр видно. Був гвалт, і малу запхали в підвал. (Малу?) Еге, маленьку літню сестру, я її тільки раз і бачив, як її туди переводили; в неї був стільчик для молитви та ліжка, а розп'яття вона не схотіла з собою взяти. "Це не він,— каже,— це не він". Мені аж моторошно стало. Але та шикарна блондиночка й далі приїздила, вперта була, скажу я вам, навіть пробувала мене

пі

вмовити, щоб я їй допоміг викрасти черничку. Просто хотіла забрати її з собою. Ну, я здуру дав себе підкупити — сигаретами, маслом та кавою — і впускав її й далі, вже до підвалу. Там хоч не видно було, коли вони курили, бо вікно нижче рівня землі. Ну, а тоді одного дня вона померла, і ми поховали її на малому цвинтарі в саду. (В труні, з хрестом і з священиком?) У труні, але без священика й без хреста. Я тільки й почув, як ігуменя сказала: "Ну, тепер хоч не буде нам голову морочити тією клятою тютюною картою".

Оце й усе від Шойкенса. Він справляв не дуже приємне враження, але його балакучість пробудила якусь надію; а втім, та надія так і не справдилась: повідомлення балакунів мають якусь вартість тільки в цілому своєму обсязі, коли відкриєш, де саме вони щось "вибовкали", а Шойкенс таки справді почав був дещо вибовкувати — та якраз тоді його силоміць розлучено з авт., і навіть симпатична сестра Цеці-лія, від якої у авт. лишилося враження, що симпатія у них взаємна, відпала як джерело відомостей.

Цілком напевно встановлено, що Лені взимку сорок другого — сорок третього року досягла апогею мовчазності й замкнутості. Пфайферам вона відверто виявляє свою зневагу, відразу виходячи з кімнати, щойно вони з'являться. Навіть така кмітлива жінка, як ван Дорн, лише за півтора місяця здогадалася, що їх цікавить не лише поведінка молодої вдови, а головню шанси на онука. Тільки за півтора місяця після смерті А., коли "горда туга" старого Пфайфера дійшла до такого ступеня, "що він уже ладен був із гордості й туги по-дурисвітському волочити й другу ногу — котра у нього здорова була, права чи ліва, цього вже не пам'ятаю... але, кінець кінцем, він же мусив мати одну ногу здорову, щоб волочити другу, так чи ні? Отож вони все приходили й приходили зі своїм гидким, глизявим домашнім печивом, а що ніхто за них не дбав, ні пані Груйтен, ні Лені, ані старий, а вже й поготів Лотта, бо вона не зносила й духу всього їхнього кодла, то вони стовбичили у мене на кухні, і мушу вам сказати правду, їхні розпити, чи не "змінлося" чого в Лені, я довго розуміла так, що їх, мовляв, цікавить, як вона вдовину честь береже, чи не завела коханця або що; аж тоді мені свінуло в голові, як я помітила, що вони б охоче заглянули в білизну Лені. Ось що вони

хотіли знати, і як я збагнула це, то ще поводила їх трохи за ніс, сказала, що Лені дуже змінилась, а коли вони тоді вчепились у мене мов реп'ях, допитуючись, як саме змінилась, я спокійнісінько відповіла, що вона змінилася душевно; вони зразу й відчепилися. А ще за півмісяця дійшло до того, що Тольцємиха — ви ж, мабуть, уже знаєте, що ми на "ти" одне з одним, бо всі з одного села родом — ото ж, кажу, Тольцємиха вже ладна була справді полізти до Лені в білизну; у мене терпець урвався, я й бовкнула: "Ні, ні, це я й сама можу вам напевне сказати, на онука не сподівайтесь". Ще б пак, вони б радісінькі були підкинути в гніздо маленьке Пфайфєренятко — кумедно тільки було, що й Губерт теж цікавився, не так незграбно, скорше трошки смутно. Йому хотілось мати онука, нехай навіть від отого — ну що ж, кінець кінцем діждався він онука, ще й на його прізвище записали".

Далі авт. не знає, що діяти: він хотів би дістати в енциклопедичному словнику довідку про одну якість, на його думку, властиву Лені: якість, що її звичайно називають душевною невинністю. Слове "винність" у енциклопедичному словнику є, і ще багато слів на "вин-", від "вина" аж до "виняток", причому автор слово "винагорода" спершу хибно прочитав як "винагорода", вина якогось города, зате "винайдення" зрозумів правильно відразу. Чимало є там про вино, причому між ці слова нащось упхався "виноходець"; трапилась авторові й аж непристойно довга стаття про "винищувач", утричі довша, ніж усі довідки про С. I, С. II, С. III, П. і Б., узяті разом. Але жодного слова про невинність — її навіть не згадано. Ну, скажіть самі, куди це годиться? Невже справді німцям винищувачі важливіші за сміх і плач, страждання й блаженство, разом узяті? Це дуже прикро, що в словнику немає невинності; без словника до цього поняття нелегко підступитися. Невже-таки наука не хоче нам допомогти? Чи, може, досить буде сказати, що всі вчинки Лені пояснюються її невинністю, душевною простотою, і не підкріплювати цього ніякою цитатою? Вдачі Лені, до якої автор почуває щиру прихильність, ніяк не можна зрозуміти без цього поняття. І річ тут не в тому, що вона, мовляв, не мала нагоди позбутись тієї невинності — таких нагод не бракувало, як виявиться незабаром, десь за рік, коли Лені піде двадцять другий.

Що це за молода дівчина, "шикарна блондинка", що в самому розпалі війни ганяє всюди на шикарній машині та підмогоричує балакучих садівників (які, можливо, в темному монастирському саду робляться навіть нахабні), щоб возити каву, бутерброди й сигарети видимо приреченій на повільну смерть, зневажаній черниці, й анітрохи не лякається, коли та черниця, втупивши очі в двері, промовляє: "Господь близько, господь близько", — і навіть тоді, як вона, глянувши на розп'яття, каже: "Це не він"? Ця дівчина танцює, коли інші гинуть смертю героїв, ходить у кіно, коли падають бомби, дається на підмову, лагідно кажучи, не дуже симпатичному молодикові, одружується з ним, ходить у контору, грає на піаніно, не приймає підвищення на посаду завідувачки, і хоч на фронті гине чимраз більше її співвітчизників, ходить собі далі в кіно, на такі фільми, як "Великий король" та "Небесні пси". До нас дійшло одно чи двоє автентичних її висловлень із тих двох воєнних років. Звичайно, дещо можна дізнатись від інших, але наскільки надійні ці відомості? Кажуть, наприклад, що не раз бачили, як вона сиділа у

себе в кімнаті, втупивши очі в свою особисту посвідку, з фотокарткою, де н записано як Гелену-Марію Пфайфер, у дів. Груйтен, нар. 17.VIII.1922 р., і хитала головою. Марія ван Дорн, крім того, відзначає, що коси в Лені тоді знов стали пишні й блискучі, і що Лені (між іншим, звичайно) ненавиділа війну, а ще дужче — неділі, бо в неділю не було свіжих булочок.

Невже вона не помічала незвичайної веселості батька, що, "чарівний, як ніколи" (Лотта Г.), з ранку й до вечора перебував у своїй конторі, "на нарадах", як "начальник планового відділу", вже не власник і навіть не акціонер, а тільки на досить високій "твердій платні плюс поточні видатки".

Нібито без жодного слова, самою тільки зневажливою гримасою зустріла Лені звістку про те, що її свекор за участь у бою, від якого минуло вже двадцять три роки, претендує не тільки на "Почесний хрест фронтовика", а навіть на залізний хрест другого ступеня, і що він "усі вуха протуркав" своєму приятелю Груйтенові — адже той, звісно, у себе в конторі частенько зустрічався й з генералами,— щоб поміг добути цю жадану відзнаку. А тим часом і досі ще жоден лікар не знайшов того осколочка гранати "з мачинку завбільшки ", через який Пф. постійно волочив свою "пропащу ногу". Невже вона не помічає й того, що Пфайфери хочуть її обплутати, бо це вони самі подали заяву про вдовину пенсію для неї — не помічає, що підписала ту заяву і що на її рахунок у банку щомісяця надходить шістдесят шість райхс-марок, і навіть за минулі місяці, з 1 липня 1941 року, пенсію теж нараховано? Може, Пфайфери зробили це лиш для того, щоб потім, аж через тридцять років, жорстоко на ній помститися, коли їхній взагалі цілком порядний син Генріх, що не волочить ноги, а таки справді втратив її, якось дорікнув Лені, що вона, мовляв, заробила на прізвищі Пфайферів мінімум сорок, а то й п'ятдесят тисяч марок, майже тридцять років одержуючи кілька разів підвищувану за цей час удовину пенсію, хоч часом, залежно від н власного заробітку, й неповну; а потім — зі злості на самого себе, що до такого докотився, а може (це думка авт., не підтверджена жодним свідком), і з ревнощів, бо ж він потай уклепався в Лені з першого дня — ще й крикнув при свідках (Гансі й Греті Гельценах) їй в обличчя: "А ти що за них зробила, за ті п'ятдесят тисяч марок? Один раз полежала з ним у кущах, а другий раз — це ж увесь світ знає— він уже мусив тебе благати, сердега, а за тиждень загинув і залишив тобі чисте, бездоганне ім'я, а ти... а ти... а ти..." —та Лені так на нього глянула, що йому заціпило.

Чи Лені здається сама собі потіпахою після того, як їй кинуто в вічі, ніби вона, двічі віддавшись чоловікові, загребла за те близько п'ятдесяти тисяч марок... а вона... а вона?..

Лені не тільки частенько робить прогули, вона взагалі майже не показується в конторі й признається Лотті Г., що її аж млість бере, коли гляне "на оті купи новеньких грошей". Вона захищає свою машину від нової реквізиції й користується нею лише для того, щоб "поїздити за містом", однак тепер чимраз частіше бере з собою матір, і вони "цілими годинами сидять у гарних кав'ярнях та ресторанах, де-небудь над Рейном, усміхаючись одна до одної, дивляться на судна, курять сигарети". Що характерне в той

час для усіх Груйте-нів, то це ота "незбагненна веселість, від якої просто збожеволіти можна було" (Лотта Г.). Пані Гр. нарешті поставлено остаточний діагноз, майже без надії на одужання: розсіяний склероз, що швидко прогресує. Лені вже на руках виносить її до машини й з машини; вона вже не читає, навіть свого улюбленого їтса, тільки часом "перебирає пацьорки" (ван Дорн), але не просить "церковного напуття".

Цей період у житті Груйтенів — від початку сорок другого до початку сорок третього — всі близькі до них люди в один голос називають "найрозкішнішим". "Ніякого впину, ніякого сорому, ну нічого для себе не жаліли, брали все, що лиш міг дати чорний ринок цілої Європи, і зараз, як я вам це сказала, ви, може, краще зрозумієте, чого я тепер із Лені не так щоб круто, але не дуже й ласкаво поводжусь... А тоді розкрилось оте страшне діло, що про нього я й досі не знаю, навіщо Губерт його затіяв. Адже ж воно йому непотрібне було. Непотрібне, і квит" (М. в. Д.).

"Діло" розкрилось тільки через одну безглузду випадковість чисто літературного характеру. Груйтен потім називав його "чисто блокотною справою" — це означало, що всі матеріали він носив завжди при собі, в гаманці й блокноті; поштовою адресою в цьому ділі була його міська контора, і він не звірявся з ним нікому, не втяг у справу нікого, навіть свого приятеля й головного бухгалтера Гойзера. То було дуже ризиковане діло, гра на високі ставки, в якій Груйтена, безперечно, цікавили не так ставки, як сам процес гри, і, можливо, аж дотепер тільки Лені його "розуміє" так, як "розуміла" його дружина та ще — правда, лише до певної міри — Лотта Г.: вона розуміла майже все, тільки не "оту самовбивчу жилку — це ж було самогубство, чистісіньке самогубство... І що він робив з тими грішми? Роздавав пачками, оберемками, купами! Таке все це було безглузде, таке нігілістичне — без мети, без сенсу, якесь божевілля".

Задля цього "діла" Груйтен заснував у одному містечку кілометрів за шістдесят фірму, яку назвав "Шлем і син". Він добував фальшиві посвідчення, фальшиві замовлення з фальшивими підписами ("Адже до бланків він мав завжди вільний доступ, а підписи ніколи не були для нього проблемою, під час кризи двадцять дев'ятого — тридцять третього років він часом навіть жінчині підписи на векселях підробляв і казав: "Вона мене зрозуміє, а навіщо її тепер цим хвилювати?" — Гойзер-старший).

Отож та гра, та справа тривала цілих вісім чи дев'ять місяців і лишилась у пам'яті всіх будівельників як "скандал з мертвими душами". Суть цього грандіозного скандалу полягала в "абстрактній блокнотній грі" (Лотта Г.); в ній фігурували цілі гори оплаченого, одержаного й перепроданого на чорному ринку цементу, цілі загони "чужоземних робітників", що хоча й одержували платню, однак не існували, архітектори, виконроби, десятники, навіть їдальні й куховарки, що існували тільки в Груйтеновому блокноті. Не бракувало й протоколів прийняття об'єктів, і справжніх підписів під протоколами; банкові рахунки, виписки з рахунків — це була "цілком законна й чиста, принаймні на вигляд, справа" (д-р Шольсдорф згодом на суді).

Цього Шольсдорфа, хоч йому був тільки тридцять один рік і хоч він не вдавався ні до якої симуляції ("Я б і симуляцією не погребував, але мені це було непотрібне"), всі,

навіть найсуворіші військово-медичні комісії визнавали непридатним до військової служби, дарма що не знаходили в нього ніяких фізичних вад чи хвороб: просто він був такий тендітний, нервовий і вразливий, що його не наважувались послати на військову службу — а це таки неабищо, як згадати що й у 1965 році члени медкомісії, німецькі лікарі, всім не зовсім хирлявим молодим німцям "найохочіше приписували б курс лікування Сталінградом". Щоб надійно "застрахуватися", один Шольсдорфів університетський товариш, який "сидів" на впливовій посаді, послав його за трудовою повинністю на службу до фінансової управи того містечка; і Шольсдорф там навдивовижу швидко і так добре освоївся з чужою для нього цариною, що вже за рік "зробився не те що необхідним, а просто-таки незамінним" (відставний фінансовий директор д-р Крайпф, Шольсдорфів начальник, якого пощастило ще розшукати на курорті, де лікують хвороби простати). І далі слова Крайпфа: "Дарма що філолог за фахом, він не тільки вмів рахувати, а й міг досягнути до найменших деталей найскладніші фінансові та бухгалтерські процеси й розпізнавати сумнівні операції — і все це всупереч своєму справжньому покликанню". Цим "справжнім покликанням" була славістика, якій Ш. щиро відданий і досі, а вужче — російська література XIX сторіччя, і "хоч я діставав пропозиції щодо роботи перекладачем, однак волів залишатись у фінансовій управі, бо що це за діло — перекладати унтер-офіцер-ську чи хай там навіть генеральську німецьку мову на російську? Невже я мав заплямувати цю святую для мене справу, обернувшись на підручний словник для допитів? Та нізащо!"

Під час звичайної чергової перевірки Шольсдорфові попали до рук матеріали фірми "Шлем і син"; він не знайшов там нічого, анічогісінько непевного, та коли просто знічев'я почав переглядати списки на платню, то раптом "сторопів, та де там — обурився, бо натрапив у тих списках на прізвища, не тільки знайомі мені — прізвища, які й досі лишалися для мене святими". Задля справедливості треба додати, що в Ш., можливо, жевріли і якісь думки про помсту — не над Груйтенем, а взагалі над будівельниками, бо спочатку, ще перед фінансовою управою, його впливовий приятель упхав Ш. до однієї будівельної фірми рахівником у відділ платні, але там, щойно відкрили його надзвичайний рахівничий хист, відразу почали, вихваляючи, випихати його геть — кудись, мовляв, на кращу посаду. Адже жодна будівельна фірма, властиво, не зацікавлена в тому, щоб хтось заглядав їй У рахунки з проникливістю, що її ніхто й не сподівався від якогось там філолога. А Шольсдорф, людина майже неймовірно наївна, гадав, ніби фірмам потрібне те, чого вони насправді скорше бояться: точне й повне уявлення про всі їхні махінації. Отже, взяли на службу безпорадного, як дитина, напівбожевільного філолога, просто "з жалю, аби дати йому шматок хліба та врятувати від фронту" (пан Флакс, власник однойменної будівельної фірми, що й нині процвітає) — і раптом "дістали собі на шию типа, прискіпливішого за будь-якого фінансового інспектора. Це було для нас надто небезпечно".

І ось Шольсдорф, що міг би точно сказати, скільки квадратних метрів мала студентська комірчина Раскольников і скількома сходинками мусив Раскольников спускатись на підвір'я, наштотхнувся на якогось робітника Раскольника, що десь у

Данії мішав бетон для фірми "Шлем і син" і харчувався в їдальні цієї фірми. Потім, ще без підозри, проте вже "дуже схвилюваний", він натрапив на С вид ригаї-лова, на Разумихіна, відкрив Чичикова, Собакевича — а далі, під номером двадцять третім, побачив Гончарова й зблід, тоді аж затремтів від обурення, коли знайшов у списку ще Пушкіна, Гоголя й Лермонтова в ролі рабів війни, на нужденній платні. Навіть перед ім'ям Толстого не спинився невідомий осквернитель. Задля ясності треба відзначити: цього д-ра Шольсдорфа анітрохи не хвилювала "бездоганність німецької військової економіки", чи що, на всі такі речі йому було "сім разів начхати", і його скрупульозність у фінансових справах (це думка авт., що багато разів і подовгу, навіть зовсім недавно, розмовляв з Ш. і, мабуть, ще багато розмовлятиме) була тільки варіацією цієї скрупульозності, що з нею він вивчав, знав, любив усіх персонажів російської літератури XIX сторіччя. "Я виявив, наприклад, що в тому списку не було Чехова й жодного з його персонажів, а також Тургенева, і міг би вже тоді сказати вам, хто склав цей список: більш ніхто, як мій колишній однокурсник, доктор Генгес, п'яниця, пропадає людина, але завзятий тургенєвіст і палкий шанувальник Чехова, хоч ці автори, на мою думку, мають дуже мало спільного і хоч я мушу визнати по щирості, що студентом недооцінював Чехова, прикро недооцінював". Ш., як доведено, ні разу не доповідав начальству про викриті зловживання; не доповів він і в цьому випадку. "Це здавалось мені надто небезпечним, і хоч я ненавиджу неакуратність і зневажаю шахраїв, я ні разу нікого не виказав, а тільки викликав тих людей до себе, давав їм доброї натруски й примушував виправляти податкові декларації та доплачувати зашахрова-не — а що я в своєму відділі збирав найбільше таких доплат, то Крайпф дуже цінував мене. Але щоб виказувати... я ж бо знав, у яку юридичну машину вкинув би людей, і не хотів такого заподіяти навіть шахраям та недбальцям. Як подумаєш, що людей за кілька вкрадених светрів карали смертю, то ні, ні, вибачайте,— але цього разу мене таки дійняло. Просто до серця допекло: Лермонтов — раб німецької будівельної фірми в Данії! Пушкін, Толстой, Разумихін і Чичиков — мішають бетон і сьорбають баланду. Гончаров разом зі своїм Обломовим — з лопатами в руках!"

Ш., який незабаром має піти на пенсію в чині старшого урядового радника і живе й досі заглиблений у російську літературу, зокрема сучасну, навіть мав іще нагоду перепросити старого Груйтена й щедро відшкодувати заподіяне, навчивши його онука Лева, сина Лені, бездоганної російської мови: і якщо Лені й тепер часом має в кімнаті букет квітів (вона їх і досі любить, дарма що майже двадцять сім років мала з ними діло, як інші люди з картоплею), то букет той прислав не хто інший, як д-р Шольсдорф! Тепер Ш. з головою поринув у вірші Ахмадуліної. "Звичайно, рапорта я однаково не подав, тільки спершу послав листа такого змісту: "Змушений просити Вас негайно з'явитися до мене у вкрай пильній справі". Потім послав другий, третій виклик, спробував розшукати Генгеса, все марно — "а що й мене час від часу перевіряли, то знайшли у мене копії викликів і зразу почали слідство в справі фірми "Шлем і син". А потім... а потім розкрутилося страшне колесо".

Ш. був головним свідком обвинувачення на процесі, що тривав лише два дні, бо

старий Груйтен визнав себе винним беззастережно; він поводився спокійно й незворушно і збентежився лише тоді, коли його спитали про "постачальника прізвищ" (Ш.: "Тільки уявіть собі: "постачальник прізвищ!"), якого Ш. не виказав, хоча напевне знав його. Години зо три другого дня судового процесу забрала перевірка Груйтенового освітнього рівня, для чого було викликано з Берліна експерта-славіста, бо Гр. заявив, що він узяв прізвища з книжою — однак йому довели, що він зроду не прочитав жодної російської книжки, "а може, й жодної німецької, навіть "Майн кампф" (Ш.), і аж тоді "дійшла черга до Генгеса". І обто Груйтен його так і не виказав, але його розшукав тим часом Шольсдорф. "Він і справді був при армії, зондерфюрер-Р^ом, і пробував витягати з радянських полонених військові таємниці. І це чоловік, що як знавець Чехова мав шанси здобути європейську славу".

Генгес, що зголосився до суду сам, прийшов на процес у зондерфюрерському мундирі, що "не дуже гарно лежав на ньому, бо ж він його носив ще тільки місяць" (Ш.). Він визнав, що справді склав список російських прізвищ на Груйтенове прохання, однак змовчав про те, що за кожне прізвище одержав десять марок гонорару. Він спершу порадився в цьому питанні з Груйтеновим оборонцем і пояснив йому: "Я тепер просто не маю таких грошей — розумієте?" Тоді й Груйтен з оборонцем змовчали про цю прикру подробицю, однак Шольсдорфові Генгес у цьому признався, коли вони в одній пивниці неподалік суду продовжили свою суперечку. Річ у тому, що на суді між ними сталась сутичка — Шольсдорф обурено гукнув Генгесові: "Всіх ти продав, усіх, тільки своїх Тургенева та Чехова ні!" Але прокурор відразу припинив ці "русофільські балачки".

Мораль цього уступу дуже проста: будівельним підрядчикам, що подають до фінансових органів фальшиві списки робітників, годиться знати літературу, а фінансові інспектори з літературною освітою можуть виявитись корисними для держави.

На цьому процесі був тільки один обвинувачений: Груйтен. Він признався в усьому й обтяжив власне становище тим, що не визнав за мотив свого вчинку жадобу наживи; коли від нього зажадали, щоб він сам назвав той мотив, — відмовився дати відповідь, а на питання, чи він мав на меті саботаж, відповів заперечно. Лені, коли її згодом іноді питали, які ж мотиви були у її батька, мимрила щось про "помсту" (помсту за що? — Авт.). Груйтен насилу уникнув смертної кари — тільки завдяки рішучому втручанням "дуже, дуже впливових знайомих, що нагадали про його безперечні заслуги перед німецькою воєнною економікою" (за Гойзером-старшим): його засуджено на довічне ув'язнення, а все майно конфісковано. Лені двічі викликали до суду, однак виправдали, не знайшовши за нею ніякої провини; так само й Гойзера, Лотту і всіх знайомих та службовців фірми. Єдине, що уникло конфіскації, — це прибутковий будинок, у якому народилася Лені, і завдячувала вона те "загалом дуже суворому прокуророві", який згадав перед судом її "тяжку долю солдатської вдови, її доведену безвинність", ще раз, дуже довго й неприємно розводячись, "витяг на світ" (Лотта Г.) Алоїзові героїські подвиги, і навіть членство Лені в нацистській дівочій організації зарахував їй в актив її морального балансу. "Було б несправедливо, панове судді, позбавляти цю смертельно

хвору матір (тобто пані Гр.), що вже втратила сина й зятя, і цю мужню молоду жінку — німецьку жін-

I_5ул0 б несправедливо позбавляти їх майна, до речі, набутого не обвинуваченим, а принесеного в посаг його дружиною ".

Пані Груйтен не пережила скандалу. Оскільки вона була нетранспортабельна, її кілька разів допитали в ліжку, і "цього з неї вистачило" (ван Дорн); "вона не дуже й журилася, що покидає цей світ... гарна була людина, порядна й мужня. Вона була б рада востаннє попрощатися з Губертом, але що ж, як не можна... Так ми її й поховали, скромно й тихо. Зі священником, звісно".

Лені минув двадцять перший рік; звичайно, автомобіля вона вже не має і службу в фірмі визнала за краще покинути, а батько її поки що зник без сліду. Вразило її все це чи не дуже? Що зробилося з шикарної блондинки в шикарному автомобілі, яка на третьому році війни, здавалось, не мала іншого діла, як потроху грати на піаніно, читати хворій матері ірландські казки та відвідувати приречену на смерть черницю; шикарної блондинки, яка, так би мовити, вдруге повдовіла, не виказуючи з цього приводу ніякої туги, а тепер ще втратила й матір,— а батька поглинула в'язниця? Відомо дуже мало безпосередніх її висловлювань з того періоду. Враження, яке вона тоді справляла на всіх близьких до неї людей, несподіване. Лотта каже, що їй здавалось, ніби Лені "відчуває якусь полегкість", ван Дорн — що "їй наче камінь із серця спав", а старий Гойзер формулює свою думку так: "Вона ніби зітхнула якось вільніше". Звісно, оте "якусь, якось" у двох наведених висловлюваннях звучить досить безпорадно, проте воно й відкриває уяві шпаринку в замкнений внутрішній світ Лені. Маргрет висловила своє враження так: "Пригніченою вона не здавалась, я б радше сказала, що вона, навпаки, ожила чи підбадьорилась. Таємниче зникнення сестри Рахелі було для неї куди тяжче, ніж скандал із батьком і смерть матері". З фактичних подій слід відзначити, що Лені підпала під дію трудової повинності й завдяки таємній протекції одного доброзичливця, що "мав деякі пружини в руках" і не хоче, щоб його ім'я розкривали, однак авторові відомий, пішла працювати до майстерні похоронних вінків.

Ті, хто народився пізніше, можуть спитати, яким це чином у 1942/43 роках вінки могли вважатись воєнно важливою продукцією. Відповідь така: похорони й під час війни мусили відбуватися з якнайбільшою гідністю. І хоч вінки тоді й не були такою великою цінністю, як сигарети, все ж вони являли дефіцитний товар, щодо цього немає сумніву, і були потрібні, а для війни ще й психологічно важливі. Потреба самих лише державних установ у вінках була величезна — для жертв бомбардувань, для солдатів, померлих у госпіталях, а що, крім того, звичайно, "час від часу дехто помирав і своєю смертю" (Вальтер Пельцер, колишній власник квітникарства й тодішній роботодавець Лені, що тепер живе на ренту з нерухомого майна), та ще "досить часто усяким високопоставленим діячам влаштовувалися урочисті офіційні похорони різного класу", то всякі вінки, "від найскромні-ших, зовсім скупко оздоблених і до здоровезних обручів, проплетених трояндами" (Вальтер Пельцер), були воєнно важливі. Тут не зовсім

доречно віддавати належну шану державі в ролі організатора похоронів, однак можна вважати науково доведеним, історичним фактом, що похоронів відбувалось багато, вінки були потрібні як державним установам, так і приватним особам, а отже, Пельцерові пощастило забезпечити своїй майстерні вінків статус воєнно важливого підприємства. І що далі прогресувала війна, тобто що довше вона тривала (ми особливо підкреслюємо зв'язок між прогресуванням і тривалістю), то дефіцитніші, зрозуміло, робилися вінки.

Якщо комусь, може, здається, ніби виготовлення вінків це не бозна-яке велике мистецтво, то ми повинні — хоч би заради Лені — рішуче заперечити йому. Завважте, що є різні типи конструкції основи й різні типи остаточного оздоблення вінка, і що між конструкцією та оздобленням конче треба дотримувати єдності, і що існують різні способи та техніки виготовлення основи вінка, і що дуже важливо знати, яку зелень треба взяти на даний тип основи і яку на оздоблення; що існує дев'ять різних видів зелені, яка йде на основу, двадцять чотири види — на покриття основи, сорок два на китички й розетки (що разом називаються вставки) й двадцять дев'ять — на перев'язі у вінках римського взірця, а загалом це становить сто чотири види зелені, і якщо навіть деякі з цих видів збігаються, тобто можуть іти й на основу, й на покриття, й на вставки (що знов-таки поділяються на китички й розетки), і на римські перев'язі, то все ж лишається п'ять різних категорій уживання й складна система зразків переплетення, а отже, й тут панує принцип: знати де і знати як. А кому з тих, хто дивиться на плетіння вінків згорда, як на другорядне діло, відомо, коли ялинове гілля вживають на основу, а коли на оздоблення, і коли та де слід використовувати тую, ісландський мох, мишачий терен, маго-нію чи тсугу? Хто з них знає, що зелень завжди повинна лежати щільно і що для всіх плетільних операцій потрібна неабияка вправність? Отож не можна не визнати, що Лені, яка досі знала тільки легку й несистематичну канцелярську роботу, тепер ступила зовсім не на гладеньку стежку, взялась за ремесло, яке не так легко опанувати, і потрапила трохи не в мистецьке ательє.

Можливо, нема потреби нагадувати, що "римський вінок" на якийсь час став непопулярним тоді, коли на передній план випихалось усе германське, однак заперечення проти нього враз припинились, коли виникла "вісь" і Муссоліні досить різко виступив проти знеславлення римського вінка; після цього прикметник "римський" можна було цілком вільно повторювати на всі лади аж до середини липня сорок третього року, коли, внаслідок зради Італії, його викорінено остаточно (коментар одного досить впливового діяча нацистської партії: "У нас у Німеччині більше не буде нічого римського, навіть похоронних вінків"). Кожен уважний читач відразу зрозуміє, що в критичних із політичного погляду ситуаціях навіть плетіння вінків не може бути цілком безпечним ділом. А що римський вінок, крім усього, був наслідуванням кам'яних вінків на фасадах давньоримських будівель, то знайшлося й ідеологічне обґрунтування його суворої заборони. Він, мовляв, "мертвий", а всі інші види вінків—"живі".* Вальтер Пельцер, дуже важливий свідок того періоду життя Лені, хоч сам людина не зовсім чистої репутації, зміг більш-менш переконливо довести, що наприкінці сорок третього й

на початку сорок четвертого року до ремісничої палати надходили на нього заяви "від заздрісників та конкурентів", і на його особистій справі з'явилася "смертельно небезпечна" (Пельцер) позначка: "Й досі робить римські вінки". "Сто чортів у ті часи за це можна було головою заплатити!" (П.) Звичайно, після 1945 року, коли постало питання про його не бездоганне минуле, Пельцер спробував довести ("і не тільки цим"), що він належав до людей "переслідуваних з політичних мотивів", і ті спроби були не безуспішні — на жаль, як доводиться відзначити, завдяки сприянню Лені.

"Бо ж ті вінки справді вона, Лені — тобто Пфайфер — вигадала: тугі, гладенькі вінки з вересу, наче полаковані, і публіка, можу вас запевнити, просто хапала їх. Звісно, з римськими вінками вони не мали нічого спільного — то був винахід Пфайфер. Але я за них трохи-трохи не заплатив головою, бо в них побачили варіант римського взірця".

І тепер, після двадцяти шести років, на обличчі в уже сімдесятирічного Пельцера, що живе на ренту з нерухомого майна, з'явився досить правдоподібний вираз переляку, і він мусив відкласти сигару, бо його видимо почав душити кашель. "І взагалі,— те, що я для неї зробив, усе, що я там покривав... було справді смертельно небезпечне, куди страшніше, ніж підозра, що ти виготовляєш римські вінки".

З десятиох осіб, із якими Лені довгий час працювала в майстерні разом, день у день, у тісному колективі, авторові пощастило розшукати аж п'ятьох — включно з самим Пельцером та його квітникарем Грунчем. Якщо Пельцера й Грунча, властиво, слід уважати за начальників Лені, то з тих вісьмох, із котрими вона працювала як більш-менш рівна, лишається ще троє.

Пельцер живе на околиці міста, в архітектурній споруді, яку він сам скромно називає "бунгало", однак її сміливо можна назвати розкішною віллою,— це чималенький-таки дім з жовтої цегли, тільки на вигляд одноповерховий, бо в просторому підвалі міститься шикарний бар, колекційна кімната, де Пельцер улаштував щось на зразок музею вінків, приміщення для гостей і чудово обладнаний винний погріб; після жовтого (цегла) на другому місці стоїть чорний колір: залізна огорожа, двері, брама гаражу, віконні рами — все чорне. Виникає небезпідставна асоціація з гробницею. Пельцер живе в тому домі з дружиною досить меланхолійної зовнішності, Євою, у дів. Прумтель; їй років шістдесят п'ять, і обличчя її, колись вродливе, псує вираз гіркоти.

Альберт Грунч, уже вісімдесятирічний, живе, "забившись у свою нору, фактично на кладовищі" (Г. сам про себе), в мурованій (цегляній) коморі, розгородженій на дві кімнатки й кухоньку; звідти є хід до обох його теплиць. Грунч не нажився на розширенні кладовища, як Пельцер (та й не хотів наживатися, треба сказати), і завзято держиться за "ті чверть гектара теплиць, що я йому здуру колись подарував" (Пельцер). "Виходить практично так, що адміністрація парку й кладовища зітхне полегшено, коли він уріже... коли він випустить... ну, скажімо, коли він відійде в кращий світ".

Посеред кладовища, що давно поглинуло не лише кілька гектарів Пельцерового квітникарства, а й інші теплиці та каменярські майстерні, Грунч живе майже

автономним життям: одержуючи по старості пенсію ("Я ж таки подбав за нього".— П.), не платить за помешкання, сам вирощує для себе тютюн та всю городину і, будучи вегетаріанцем, майже не має клопоту з харчами; з одежею також — він-бо й досі носить пошиті ще 1937 року штани старого Груйтена, які йому в 1944 році подарувала Лені. В квітникарстві Грунч (за власними словами) цілком перейшов на "сезонні квіти у вазонах" (гортензії до проводів, цикламени та незабудки до Дня матері, а на різдво маленькі ялинки у вазонах, оздоблені стрічками та свічками, для могилок—"чого лишень вони не тягнуть на ті свої могилки!").

У авт. склалося враження, що парковій управі, якщо вона справді розраховує на Г-ву смерть, доведеться ще довгенько чекати. Бо Г., хоча робітники міських парків і кажуть про нього, ніби він "носа не показує з хати та з теплиць", насправді використовує величезне кладовище ("щойно продзвонить дзвін і браму замкнуть — а це буває здебільшого досить рано") як свій приватний парк. "Я багато гуляю, а втомлюсь, то посиджу там чи там на лавці, викурю люлечку, а коли охота нападе, то часом поправлю котру занедбану чи зовсім забуту могилку, обмощу мохом чи ялиною, а то й квітку посаджу, і, повірте мені, крім кількох злодіїв, що приходили красти мідяні оздоби, нікого ніколи не зустрічав; звісно, бувають ще такі навіжені, що ніяк не можуть повірити, коли хто вмере — перелазять через огорожу, щоб і вночі плакати, клясти, молитися, чекати на могилці, але таке мені за п'ятдесят років траплялося лише двічі-тричі, і тоді я, звісно, потихеньку відходив... А то ще, може, раз на десять років поткнеться сюди яка небоязка й не забобонна парочка, збагнувши, що нема на світі місця спокійнішого, і тоді я, звісно, теж відходжу потихеньку, а, опріч того... що діється по далеких кінцях кладовища, я, звісно, не знаю, але тут, я вам скажу, й узимку так гарно, коли сніг іде, а я вдягнуся тепло, взую валянці й вийду з люлечкою погуляти,— така тиша, і всі небіжчики лежать так мирно, мирно... Мороку я мав тільки з жінками, як захочу, бувало, привести котру на ніч до хати: ну нічого не вдієш, я вам скажу, і що більша сучка, то дужче опинається, і гроші навіть не помагали".

Коли було згадано Лені, він аж зніяковів. "А, Пфайфер... Ще б пак не пам'ятав! Ніби я міг її забути! Лені... звісно, всі чоловіки за нею пропадали, так-таки всі, навіть сам хитрун

Вальтерчик (цебто нині вже сімдесятирічний Пельцер.— Авт.), але по-справжньому зачепити її не зважився жоден. Вона була неприступна — хоча й не манірна, мушу визнати, і я як найстаріший там — мені вже було за п'ятдесят — відразу побачив, що й потикатися не варт, а з решти хіба тільки Кремп, що його ми прозивали "зануда Геріберт", був спробував, то вона його відшила так рішуче, що й він махнув рукою. Як там до неї мостився Вальтерчик, я не знаю, тільки певен, що й він у неї не підлатався, а більше в нас чоловіків не було, самі жінки, вже воєнного часу найняті, звісно, а жінки поділилися більш-менш порівну за і проти — не проти неї, а проти того росіянина, що був обранцем її серця, як потім виявилось. Ви лишень подумайте, майже півтора року тривала вся та історія, а ніхто з нас, жодна душа не помітила нічого серйозного, такі вони були спритні й обережні. Правда, й на карті ж стояло чимало: дві голови, чи

принаймні півтори. Матері його чорт, мені ще й досі мороз поза шкурою йде, як подумаю, на що та дівчина важилась. Робітниця? Яка з неї робітниця була? Що ж... я, може, не зовсім безсторонній, бо я її любив, таки справді любив, ніби рідну дочку, що її зроду не мав, або, скажімо... я ж таки на тридцять три роки старший за неї... ніби кохану, про яку знаєш, що вона ніколи не буде твоя. Але вона була справжній самородок — розумієте? Нас тут було тільки двоє фахівців-квітникарів; як із Вальтерчиком, то троє, але той знав тільки свою касу та рахункові книги, отже, по-справжньому тільки двоє: Гельто-не — ну, то така, знаєте, прогресивна інтелігентна квітникарка, вона ліцей скінчила, й студенткою була, а тоді завела квітникарство, така романтична особа, розумієте — земля, фізична праця тощо... але що вміла, то таки вміла,— та ще я. Решта всі були зовсім невчені — й Кремп, і жінки: Гойтер, Шельф, Кремер, Ванфт і Цефен, усі вже не ягідки, принаймні жодної такої, щоб захотілось покласти її на спину де-небудь у кутку між торфом та зеленню. Коли ця Лені Пфайфер прийшла працювати до нас, то я вже на третій день побачив, що їй ніколи не доведеться виготовляти основи для вінків. Це робота проста й досить важка, у нас на ній стояла трійка Гойтер — Шельф — Кремп: їм давали список, кілька оберемків зелені — останнім часом майже саме дубове, букове та соснове гілля — та ще розміри; для більшості звичайний, середній, але для урочистих похоронів у нас була така система скорочень: Т-1, Т-2 й Т-3, що означало "туз першого, другого, третього класу", а як згодом виявилось, що у внутрішньому обліку ми вживаємо ще й скорочення Г-1, Г-2,

Г 3— для героїв першого, другого й третього класу, то наш зануда Кремп зняв гвалт, бо вбачив у цьому щось образливе, навіть особисто для себе, бо ж він був герой тільки другого класу без однієї ноги і з двома чи трьома орденами та значками. Отож Лені в ту групу не підходила, я це зразу побачив і приткнув її в групу оздоблення, де вона й працювала з Ільзою Кремер та з Ванфт,— і я вам кажу, в тому ділі вона була геній, самородок, зірка, коли хочете. Побачили б ви, як вона вправно поводитися з лавровишнеvim листям, з рододендреновою зеленню! їй можна було дати в руки найдорожчий матеріал, ніщо в неї не пропаде, нічого вона не знівечить — і відразу вона збагнула те, чого іншому довіку не втлумачиш: що вихідна точка, центр ваги оздоблення має бути в лівій горішній частині вінка, тоді створюється ефект такого радісного, навіть, можна сказати, оптимістичного руху вгору; а коли центр ваги оздоблення лежить праворуч, то виникає песимістичне враження, ніби око сповзає вниз. І ніколи б їй не спало на думку змішувати в оздобленні геометричні форми з природними, рослинними — ніколи, я вам кажу. В неї, розумієте, така натура: "або— або", і це видно було навіть з того, як вона оздоблює вінок. Правда, від одного мені довелося її відучувати, і то вельми рішуче: вона мала якусь особливу пристрасть до чисто геометричних форм — ромбів, трикутників — і якимось раз, та ще й на вінку типу Т-1,-не навмисне, звичайно, а так собі, граючись у геометрію, виворожила зі стокроток Давидову зірку, просто сама їй з-під рук вискочила; вона, либонь, і досі не знає, чого я тоді так рознервувався й аж нагримав на неї — а уявіть собі, що ніхто не помітив і той вінок поклали б на катафалк... І взагалі, людям дужче подобаються вільні рослинні

форми, а Лені ще вміла прегарно імпровізувати: виплітати маленькі кошички, навіть пташок — хоча це, правда, вже не рослинні, та однаково природні,— а коли на вінок класу Т-1 належались троянди та Вальтерчик розщедриться на них, а то ще й на найдорожчі сорти, напіврозквітлі пуп'янки, тоді вже Лені показувала себе справжньою художницею: цілі жанрові картини виходили з-під її рук, аж брав жаль, що вони такі недовговічні,— там вам і мініатюрний парк, і ставочок, і лебеді на ньому... Та я Вам кажу, якби за це давали призи, вона б їх усі позабирала, і що найголовніше, принаймні для Вальтерчика,— невеликою кількістю матеріалу вона досягала куди більшого ефекту, ніж хто великою. Крім усього іншого, вона була ще й ощадлива. А потім готові вінки проходили через контрольну групу, що складалася з Гельтоне й Цефен — і кінець кінцем жоден вінок не виходив з майстерні, минувши мої руки. Гельтоне мала перевіряти якість основи й оздоблення, в разі потреби підправляти, а Цефен була, як ми казали, стрічков'язка: вона нав'язувала на вінки стрічки, що їх ми одержували з міста, і, звісно, мусила пильно стежити, щоб нічого не переплутати. Бо коли хтось, замовивши вінок з написом "Останній привіт Гансові від Генрієтти", одержав би вінок з стрічкою "Від Емілії — моему незабутньому Отто" чи там навпаки, з цього б міг вийти скандал. Ну, і ще в нас був автомобільчик, нужденна чортопхайка на трьох колесах, нею ми підвозили вінки до каплиць, госпіталів, військових та урядових установ, похоронних закладів — це вже Вальтерчик завжди брав на себе, щоб прокататися, грошики одержати, ну, і побайдикувати часинку".

Оскільки Лені ніколи не нарікала на свою роботу ні Лотті, ні Марії ван Дорн чи Маргрет, ні старому Гойзерові чи Генріхові Пфайферу, слід припустити, що робота їй подобалася. Дошкуляло їй, здається, лише те, що вона мала завжди поколоті й подряпані руки: зуживши запас материних та батькових рукавичок, вона почала випрошувати старі рукавички у всієї рідні.

Можливо, вона в той час думала про покійну матір, про батька, часто згадувала Ергарда й Генріха, а може, навіть загиблого Алоїза. Кажуть, що того року вона була "дуже лагідна й тиха".

Навіть Пельцер так характеризує її: "Мовчазна була така, що господи! Коли-не-коли рота розтулить. Але втішна була, втішна й приязна, і найкраща моя робітниця в ті роки — звичайно, після старого Грунча, але ж той уже був уїжджена шкапа, та ще Гельтоне — правда, в тієї була якась така педантична манера підправляти на академічний лад гарні знахідки в оздобленні. Пфайфер до того ж мала не тільки композиційний, а й ботанічний хист, вона інстинктивно знала, що за цикламени треба братися зовсім не так, як за троянду з цупким стебельцем або за півонію, а я можу вас запевнити, що це для мене щоразу означало велику фінансову жертву, коли доводилось витратити червоні троянди на вінки — адже тоді існував досить солідний чорний ринок для кавалерів, що вважали троянди за єдино можливий амурний подарунок, і можна було добрі гроші загірбати, надто в готелях, куди молоді офіцери приводили своїх дамочок. Скільки тоді телефонували до мене готельні швейцари й пропону-

вали за букет довгостеблих троянд не тільки гроші, а часом і добрий товар. Каву,

сигарети, масло, навіть матеріали — вовняні тканини тобто — давали мені, і це ж була просто ганьба, що трохи не все йшло на мертвих, а живим не лишалось майже нічого..."

Тим часом, поки Пельцер мав клопіт із трояндами, Лені ледве-ледве не стала жертвою заходів щодо перерозподілу житла: у відповідних органах вирішили, що сімох пожильців (пан Гойзер-старший, пані Гойзер-старша, Лотта з Куртом і Вернером, Лені та Марія ван Дорн) замало на семикімнат-ну квартиру. Все ж таки місто доти вже пережило понад п'ятсот п'ятдесят повітряних тривог і зазнало ста тридцяти бомбардувань; і тому цілій родині Гойзерів приділили три — щоправда великі — кімнати, а Лені й Марії, "вдавшись до всіх можливих протекцій, пощастило залишити собі по одній кімнаті" (Марія ван Д.). Можна припустити, що й тут відіграла якусь роль та високопоставлена особа з комунального господарства, що воліє лишитися в тіні,— а втім, вона скромно заперечує "будь-яку свою причетність". Та однаково дві кімнати для "розподілу" ще лишилися, "і ті осоружні Пфайфери — бо їх тим часом вигнала з їхнього хлівця фугасна бомба" (Лотта Г.) — почали натискати на всі пружини, щоб "оселитись під одним дахом з нашою любою невісточкою". Старий Пфайфер використовував те, що він постраждав від бомбардування, так само, як свою кульгаву ногу, й не соромився казати: "Тепер я віддав у жертву батьківщині й свою набуту чесною працею скромну власність" (Лотта Г.). Звісно, нас аж страх узяв, та потім Маргрет довідалась через свого туза (??—Авт.), що старого Пфайфера незабаром евакуюють зі школою на село, й не стали опиратись; і справді, вони докучали нам тільки три тижні, а тоді йому довелося їхати зі школою, й шкутильгання не допомогло, то він уже й свою паскудну стару з собою забрав, і залишив з нами тільки їхній Генріх, пристойний хлопець — він уже записався добровольцем і чекав призову, це було зразу після Сталінграда" (Лотта Г.).

Авторові не зразу пощастило дізнатися щось певне про головного супротивника Лені в квітникарстві; звернутись до бюро догляду за могилами полеглих воїнів йому спало на Думку лише після того, як він марно переворувив цілі гори списків мешканців, полкових реєстрів тощо. Бюро догляду за могилами дало довідку, що Геріберт Кремп, 25 років, поліг на початку березня поблизу Рейну і похований над шосе

\$> Генріх Белль, т 2

129

Франкфурт — Кельн; а за адресою Кремпової могили розшукати адресу його батьків було неважко. Однак розмова з ними вийшла вкрай неприємна; вони потвердили, що він працював у Пельцеровому квітникарстві, там "як завжди й скрізь, боровся за порядок і чистоту, а потім, коли батьківщина опинилась у такій тяжкій скруті, його не можна було втримати, він, хоч уже втратив ногу вище коліна, в середині березня зголосився добровільно до фольксштурму й знайшов найпрекраснішу смерть, якої лишень міг бажати собі". Кремп-ові батько й мати, здається, вважають смерть сина за цілком нормальну річ і сподівались від автора того, чого він для них не мав: кількох співчутливих слів,— а що він і на показане йому фото реагував не дуже зворушено, то

йому здалося за доречніше квапливо — як і з пані Швайгерт — попрощатися; на фото зображений досить несимпатичний (авторові) молодик з великим ротом, низьким лобом, білявим, кучерявим, наче зваленим чубом і очима, як гудзики.

Щоб добути адреси трьох ще живих свідків-жінок, які працювали з Лені в квітникарстві у роки війни, досить було звернутись до міського адресного столу; після сплати належної невеликої суми авт. видали потрібні довідки. Першій, пані Ліані Гельтоне, що керувала в майстерні вінків контрольною групою, вже сімдесят років; вона власниця фірми, що складається з чотирьох квіткових крамниць. Живе вона в прегарному маленькому будиночку з чотирьох кімнат, кухні, передпокою і двох ванних, у передмісті, що не втратило ще сільського вигляду; будиночок опоряджено з бездоганим смаком, кольори гармонують з архітектурою, а що, крім того, в кімнатах повно книжок, то оформлення інтер'єрів не становило великої проблеми. Господиня — срібноволоса, дуже чепурна — поводитися стримано, однак не непривітно; на груповій фотографії, зробленій на вечірці в квітникарстві у 1944 році — її показав авт. Пельцер — навряд чи хто впізнав би в низенькій, натоптаній жінці з суворим обличчям і з хусткою на голові оцю тендітну, ще по-старечому вродливу даму, що гідно й трохи церемонно прийняла авт. В неї напрочуд жваві, ще нітрохи не вицвілі карі очі, у вухах сережки в формі кошиків зі срібної філіграні, в які вкладено по червоній кораловій кульці, й через ті сережки на неї трохи стомливо дивитись: сережки тремтять, корали в сережках тремтять, очі жваво бігають, і всі ці рухи занадто подразнюють зір спостерігача. По обличчю, по ледь зморшкуватій шкірі на шиї й руках видно, що пані Г. не цурається косметики і взагалі приділяє багато уваги своїй зовнішності, однак зовсім не для того, щоб приховати літа. На столі був чай, тістечка, сигарети в срібному портсигарі (їх там ледве поміщалось вісім), засвічена воскова свічка, сірники в порцеляновому футлярчику, розмальованому вручну — зодіак тільки з одинадцяти блакитних малюнків, а посередині вирізнений рожевим кольором дванадцятий — стилізований Стрілець, який наводив на думку, що пані Г. народилася під знаком Стрільця. Завіси блякло-рожеві, меблі досить світлі, горіхового дерева, доріжки білі, на стінах, де є вільні від книжкових полиць місця, гравюри з рейнськими краєвидами, ледь підфарбовані аквареллю, — шість чи сім (за цілковиту точність авт. поручитись не може), розміром щонайбільше чотири на шість сантиметрів, навдивовижу тонкі й виразні: краєвид на Бонн з Боєля, Кельн з Дойца, Цонс із правого берега Рейну між Урденбахом і Баумбергом, Обервінтер, Бопард, Реес; а оскільки авт., крім того, пригадує, що бачив там Ксантен, присунений художником трохи ближче до Рейну, ніж дозволяє географічна точність, то виходить, що гравюр усе ж було сім. "Так, так, — сказала пані Гельтоне й піднесла авт. срібний портсигар — як йому здалося, трохи чи не з такою міною, наче сподівалася, що він не візьме сигарети (авт. змушений був розчарувати її в цьому й помітив, як її чоло ледь-ледь захмарилося). — Ви не помиляєтесь, тільки краєвиди лівого берега. (Треба сказати, що вона випередила авт., який сам ще не встиг помітити, усвідомити й витлумачити цей факт!). Я була й лишаюсь сепаратисткою, і не тільки в душі: п'ятнадцятого листопада двадцять третього

року мене поранено під Егідієнбергом, не на переможному, а на безславному боці, хоча для мене він лишається славним. Ніхто ніколи не переконає мене, ніби цей край належить до Пруссії; він ніколи до неї не належав, а отже, й до так званого райху, заснованого Пруссією. Я й досі сепаратистка й стою за незалежну Рейнську область — не французьку, а німецьку. Кордон з Німеччиною по Рейну, Ельзас і Лотарін-гія теж, певна річ, наші, а як сусід — нешовіністична Франція, республіканська, звісно. Отож у двадцять третьому я втекла до Франції, там загоїла рану й мусила вже тоді, двадцять четвертого року, вертатись до Німеччини під чужим ім'ям, з фальшивими документами. Та й згодом, у тридцять третьому, краще було зватись Гельтоне, а не Еллі Маркс, а знов на чужину, знов у еміграцію я не хотіла. А знаєте чому? Бо я люблю цей край і людей, що живуть тут;

вони тільки попали не в ту, що треба, історію, і можете мені скільки завгодно доводити своїм Гегелем (авт. зовсім не збирався щось доводити їй Гегелем! — Авт.), ніби потрапити не в ту історію неможливо. Я мала ательє паркової архітектури, досить прибуткове, але після тридцять третього вирішила його спекатись — просто збанкрутувати, бо то був найпростіший і найнепомітніший спосіб, хоч і це було не так легко зробити, бо моє ательє мало успіх у замовників. Ну, потім був клопіт з арійським родоводом, слизьке, небезпечне діло, але я ще мала друзів у Франції й виписала його звідти. Розумієте, ця Ліана Гельтоне двадцять четвертого року вмерла в одному паризькому борделі, і поховали її під ім'ям Еллі Маркс із Саарлуї. Я й виписала собі її родовід через одного паризького адвоката, що мав знайомих у посольстві, та хоч як таємно все це робилось, але одного дня надійшов лист із якогось села біля Оснабрюка, і в тому листі такий собі Едуард Гельтоне писав своїй Ліані, що він їй усе пробачить, "тільки вертайся додому, я тебе на руках носитиму". Довелось нам зачекати, доки зберуть усі дані й виготовлять родовідну посвідку, а потім поховати в Парижі й ту Ліану Гельтоне, хоч вона тим часом працювала в Німеччині квітникаркою. Все вийшло гаразд. Кінці було сховано, й досить певно, але не так, щоб абсолютно певно, тому я вирішила, що найкраще приліпитись до наці, до Пельцера".

У пані Гельтоне був чудовий чай, втричі міцніший, ніж у черниць, і дуже смачні тістечка, от тільки занадто часто — вже втретє — простягав авт. руку до срібного портсигара, хоча попільничка завбільшки з горіхову шкаралупку навряд чи могла вмістити попіл і недокурочок третьої сигарети. Безперечно, пані Гельтоне жінка розумна й стримана; а що авт. не суперечив її сепаратистським поглядам і навіть охоти не мав суперечити, то, незважаючи на його нестриманість у курінні й питті чаю, її прихильність до нього, здається, не згасала.

"Можете собі уявити, як я тремтіла весь час, хоч насправді зовсім даремно, бо родичі тієї Ліани Гельтоне так ніколи й не з'явилися на обрії; але ж у Пельцера могли провести сувору перевірку персоналу, та й, крім того, там ще були отой клятий наці Кремп, і Ванфт, і шовіністка Цефен — із нею я працювала за одним столом. Сам Пельцер має і завжди мав геніальний нюх; він, видно, відчув, що я не цілком твердо стою на ногах, бо як він почав занадто відверто й зухвало оту крутню з вінками, а я

злякалася, що не через себе, а через нього вклепаюсь у халепу, та сказала йому, що хочу звільнитись, то він глянув на мене так чудно й перепитав: "Ви хочете звільнитись? А ви можете дозволити собі це?" Я певна, що він не міг знати нічого, тільки нюхом відчув, але тоді я сполошилась і взяла свою заяву назад, а він, звісно, помітив, що я справді сполошилась, а отже, мала на те причину, і потім при кожній нагоді наголошував моє прізвище так, ніби фальшиве; а про Ільзу Кремер він, звичайно, знав, що її чоловіка як комуніста замордували в концтаборі, та й у Пфайфер він щось відчув і тут уже своїм нюхом натрапив на серйозніший слід, ніж міг сподіватися він сам і всі ми. Що Лені Пфайфер і той Борис Львович симпатизують одне одному, було досить помітно — і само собою дуже небезпечно, але щоб таке — стільки відваги я від неї не сподівалася. І ще одним Пельцер показав свій добрий нюх: у сорок п'ятому він зразу дізнався, що квіти називаються flowers, тільки з вінками трохи схибив — називав їх circles і американці спершу думали, він говорить про якісь таємні гуртки".

Пауза. Недовга. Кілька запитань авт., що під час тієї паузи сяк-так уместив у срібну шкаралупку третього недокурка і, розглядаючи книжкові полиці на всю стіну, бездоганно акуратні, з симпатією відзначив, що томики Пруста, Стендаля, Толстого й Кафки дуже потерті — не брудні, не заяложені, а саме потерті, зношені, як улюблена одежина, без кінця прана й лагоджена.

"Так, я люблю читати, особливо перечитувати вже не раз читані книжки — Пруста я вперше прочитала ще двадцять дев'ятого року, в перекладі Бен'яміна... то що ж вам сказати про Лені? Золото, а не дівчина — так, я кажу "дівчина", хоч їй уже під п'ятдесят,— тільки дуже близько зійтись з нею не можна було ні у війну, ні потім; не те щоб вона була відлюдкувата, ні, просто тиха й дуже мовчазна... призна, але мовчазна й трохи з норовом. Мене там були прозвали "дамою", а потім, як прийшла до нас на роботу Лені, стали з нас "дві дами", але за якихось півроку від неї прізвисько відпало, й знов лишилась тільки одна "дама"—я. Дивна Річ —я лиш багато пізніше здогадалася, що робило Лені такою незвичайною, майже незбагненною: в неї була пролетарська натура, так, так, у всьому, в ставленні до грошей, до часу — саме пролетарська; вона могла б досягти багато чого, тільки не хотіла. Це не від браку почуття відповідальності и не від нездатності взяти на себе відповідальність за щось, ні, а що вона вміє бути розважною й передбачливою, це вона,

1 Коло; круг; гурток (англ.).

мабуть-таки довела: майже півтора року тривав той її роман, з Борисом Львовичем, і ніхто з нас, ані однісінька душа б не повірила в те, ані разу їх не застукали вдвох, а я можу вас запевнити, що й Ванфт, і Шельф, і той плюгавець Кремп пильнували їх невсипуще, аж мене іноді страх брав, і я думала: якщо між ними справді що є, то змилуйся над ними, боже! Найнебезпечніш було спочатку, коли між ними — навіть із практичних причин — ще й не могло бути нічого, і в мене, звичайно, часом виникав сумнів: а чи вона, власне... розуміє, що робить? Бо вона була досить наївна. І, як я вже сказала, її нітрохи не надили гроші, власність. Ми всі заробляли, з надбавками, понаднормовими тощо, від двадцяти п'яти до сорока марок на тиждень, а потім

Пельцер ще почав нам платити, як він казав, акордну премію за кожен вінок — по двадцять пфенігів, і ті гроші ділились на всіх, тож набігало ще по кілька марок, однак Лені потребувала на саму каву принаймні дві тижневі платні щотижня, і це не могло для неї скінчитися добром, хоча вона мала ще якісь прибутки від свого будинку. Я часом думала, та й досі думаю: вона справжнє диво. Дуже важко сказати, глибока в неї душа чи мілка, і хоч це, може, звучить парадоксально, але я гадаю, що і те, й те: і дуже глибока, і дуже мілка водночас, тільки одним вона не була ніколи: вітрогонкою. Що ні, то ні.

В сорок п'ятому році я не одержала ніякого відшкодування, бо ніяк було з'ясувати, чому я ховалась від переслідування: як сепаратистка чи як єврейка. Сепаратистам, звичайно, відшкодування взагалі не виплачувалось, а як євреїці — спробуйте-но, доведіть, що ви збанкрутували навмисне, аби відвернути від себе увагу. Чого я добилась, та й то лише через одного знайомого у французькій армії, то це ліцензії на квітникарство й квіткову крамницю, і тоді, наприкінці сорок п'ятого, я взяла Лені до себе на роботу, коли їй скрутно доводилося з дитиною; і вона пробула в мене двадцять чотири роки, аж до сімдесятого. Не десять, не двадцять, ні, більш як тридцять разів пропонувала я їй завідування філією, навіть пай у фірмі, і вона могла б стояти за прилавком, у гарненькій сукні, обслуговувати покупців, так ні, вона воліла стовбичити в холодному задньому приміщенні, в халаті, плести вінки та в'язати букети. Ніякого честолюбства, ніякого прагнення вибитись вище. Я часом думаю, що вона просто мрійниця. Трошечки схилена, але дуже мила мрійниця. І, звичайно, і в цьому я вбачаю щось пролетарське й водночас розпечене: ви знаєте, що вона, сама будучи робітницею, з платнею щонайбільше п'ятдесят марок на тиждень, усю війну держала їхню давню служницю — і знаєте, щб та їй пекла власноручно щоранку? Свіжі булочки, свіжісінькі, аж мені часом слини повен рот набігав, і я, хоч не дарма звали мене "дамою", іноді ладна була сказати: "Серденько, дай раз укусити, ну дай раз укусити, будь ласка!" І вона б дала, будьте певні — якби ж тільки я попросила; і сама вона тепер, коли їй так припекло, могла б у мене грошей попросити — але знаєте, яка вона ще, крім того? Горда. Така горда, як бувають тільки королівни в казках. Ну, а щодо її художнього хисту в плетінні вінків, то тут її перехвалюють: звичайно, вона була вправна й здібна, але як на мій смак, її робота занадто філігранна, занадто тонка, наче гаптування, а не гарне грубе плетиво; з неї вийшов би добрий ювелір, але з квітами — вас, мабуть, здивує— часом треба поводитись рішуче й безцеремонно, а вона не вміла цього: в її роботі була впевненість, однак без сміливості. А втім, як зважити, що вона ніде не вчилась, то й це було просто чудово — так швидко пристосуватися".

Оскільки господиня більш не піднімала чайника, не розкривала й не підносила срібного портсигарчика, у авт. виникло враження (майже слушне, як виявилось), що розмову слід кінчати. Він вирішив, що пані Гельтоне доповнила портрет Лені вельми істотними рисами. Пані Г. ще на хвилюку завела автора в свою невеличку майстерню, де вона останнім часом знов почала працювати над парковою архітектурою. Вона проектує для майбутніх міст "висячі сади" і назвала свій проект "Семіраміда" — як

здавалось авторові, не надто оригінальна ідея для такої палкої шанувальниці Пруста. Попрощався автор з враженням, що цей візит закінчено остаточно, але дальших не виключено, бо обличчя в пані Г. було дуже приязне, хоч і стомлене.

Характеристики пані Марги Ванфт і пані Ільзи Кремер можна частково уніфікувати: обидві живуть на пенсію по старості, одній сімдесят, другій шістдесят дев'ять років, обидві сивоголові, обидві живуть в однокімнатних державних помешканнях, з пічним опаленням і меблями початку п'ятдесятих років, обидві справляють враження вбогості й старечої немочі, але — тут починаються відмінності — одна (Ванфт) держить папугу-німфу, друга (Кремер) — хвилястого папугу. Ванфт — тут уже відмінності значні, — сувора, майже неприступна, з маленькими, дудочкою, губами, наче вона весь час, і то насилу-силу, через малі розміри рота, випльовує вишневі кісточки, — не мала охоти "багато говорити про те стерво. Я ж знала, я ж здогадувалась і ще й нині ладна ляпасів собі надавати, що не вивела її на чисту воду. Я б її дуже рада була побачити з обстриженою головою, та й під різками пробігтись би їй не завадило. Злигатися з росіянином, коли наші хлопці були на фронті, а її власний чоловік поліг у бою, а батько першорядний шахрай — і ото їй за три місяці вже доручили групу оздоблення, а в мене відібрали! Ні, ні. Шльондра й більш нічого — ані крихітки сорому, тільки б хизуватися своєю пишною фігурою — всіх чоловіків з розуму позводила; старий Грунч крутився коло неї, як кіт коло сала, Пельцер дивився на неї, як на сороміцьку картинку, нерви собі лоскотав, і навіть Кремпові, доброму, сумлінному робітникові, вона так закрутила голову, що він зробився зовсім нестерпний. Ще й корчила з себе вельможну даму, а була ж тільки дочка прогорілого скоробагатка. Ні, ні. Як злагоджено працювалось там у нас, поки вона не з'явилася! А відтак почалось — весь час якась напруженість, мов перед бурею, хоч до бурі так і не дійшло; а шкода — відчухрати б як слід, ото й уся буря. Ну, й ще оті дешеві викрутаси з квітами, в душі пансіонерки — ними вона всіх купила. Ні, я була там ізольована, просто-таки ізольована, відколи вона прийшла, а отим частуванням, отією кавою мене не купиш, це для клаповухих; одно слово, сучка, добра шльондра, а вітрогонка то вже напевне". Усе це пані Ванфт висловила не так швидко, як тут написано, а уривками, немов кісточку за кісточкою випльовувала з рота і далі говорити не хотіла, та все ж говорила: старого Грунча схарактеризувала як "бридкого фавна, чи Пана, чи як там воно", а Пельцера — як "найпослідушого паскуду й опортуніста", а я ще захищала його, ручилася за нього. Мене ж весь час питали, бо я була довірена особа в партії (В гестапо? — Авт.). А після війни що? Коли мені не дали пенсії, бо мій чоловік загинув не на війні, а у вуличних боях тридцять другого — тридцять третього року! Пан Вальтер Пельцер і слівцем не озвався, хоча був з моїм чоловіком у одному штурмовому загоні. Ані слівцем. Сам, бач, викрутився з допомогою цієї сучки та отієї єврейської "дамі", а я як була, так і зосталась. Ні, не нагадуйте мені за них усіх. Нема на цьому світі ні вдячності, ні справедливості, а той світ — чи він є?"

Пані Кремер, яку авт. устиг відвідати ще того самого дня, про Лені говорила зовсім мало, такими словами: "бідолашечка, таке любе дівчатко, сердешна, безневинна

бідолашечка.

А той росіянин... сказати правду, він мені й тоді дуже непевним здавався, й тепер я так думаю. Чи не був то гестапівський шпиг. Так добре говорив по-німецькому, й такий чемний був, і чого це раптом він попав на роботу в квітникарство, а не до команди смертників, що прибирала звалища та лагодила трамвайні колії? Правда, він був симпатичний хлопець, та однаково багато розмовляти з ним я не важилась, лише в разі крайньої потреби".

Щодо зовнішності пані Кремер: колишня блондинка, зовсім вицвіла, і очі її, колись, напевне, блакитні, тепер майже безбарвні. Риси м'які, навіть невиразні, обличчя не сердите, лиш трохи похмуре, ніби стурбоване, але не згорьоване; частує кавою, але сама не пила; рот у неї великий, і говорить вона плавно, трохи мляво, наче без ком і крапок. Авт. був не лише здивований, а просто-таки вражений несподіваною, небаченою вправністю, з якою вона крутить руками цигарки: з вогкуватого медово-жовтого тютюну, бездоганно рівненькі, навіть не треба обрізати ножицями кінчиків. "Авжеж, цього я дуже рано навчилась — може, це була моя найперша наука: спочатку для батька, як його в шістнадцятому посадили, потім для чоловіка, теж в'язня, а далі й сама півроку відсиділа: ну, звичайно, під час безробіття, і у війну також — не було коли розучитись,— пані Кремер прикурила щойно скручену цигарку, і якось ураз стало видно, що молодістю вона була дуже гарненька. Звісно, вона й авт. почастивала, без жодних церемоній — скрутила другу, посунула її через стіл і кивнула головою, припрошуючи.— Ні, ні, я більше не хочу, не хочу. Я й у двадцять дев'ятому вже не хотіла, багато сили я ніколи не мала, а тепер її й зовсім не лишилось; у війну я кріпилась тільки задля сина, задля Еріха, все надіялася, що він не доросте до призовного віку, поки війна скінчиться, а він таки доріс, і його забрали, навіть не встиг довчитися на слюсаря — тихий, мовчазний, поважний хлопець був, і як прощалися, я востаннє в житті сказала щось політичне, небезпечне: "Перебіжи,— сказала йому,— зразу перебіжи!"— "Перебігти?" — спитав він і лоба наморщив, така звичка була в нього, а я тоді пояснила йому, як це перебігти. Він глянув на мене якось чудно, і я злякалася, щоб він часом десь про те не бовкнув, але вже не встиг, хоч би й захотів. У грудні сорок четвертого погнали його на бельгійський кордон окопи копати, й тільки під кінець сорок п'ятого я дізналася, що його вбито. В сімнадцять років. Він весь час був такий поважний та невеселий, синочок мій. Бачте, нешлюбна дитина, батько комуніст, мати також. Скільки то йому довелося наслухатись усього в школі й на вулиці! Батька в сорок другому замордовано, дід і бабуса самі в злиднях. Еге ж... Із Пельцером я познайомилася ще в двадцять третьому. Вгадаєте, де? Нізащо. В компартії. Він подивився фашистський агітфільм, що мав відстрашувати лк>дей від нас, але його той фільм навпаки — принадив. Там революцію зображували, як суцільний грабунок, а Вальтеров і того й давай, але тут він попав пальцем у небо, з Бойової спілки його вигнали, він і подався у добровольчий корпус, а вже двадцять дев'ятого року опинивсь у штурмовиках. І сутенером один час був. То такий, що все вмів. І квітникарем він був, звичайно, і спекулянт, і чим хочете. І до жінок ласий був. А поміркуйте, кого держав

у майстерні вінків: троє запеклих фашистів — Кремп, Ванфт і Шельф, двоє нейтральних — Фріда Цефен і Гельга Гойтер; я — знешкоджена комуністка; "дама" — республіканка і єврейка; Лені — політично ні сюди ні туди, але все ж таки заплямована скандалом із батьком, а з другого боку — солдатська вдова; ну, і росіянин,— перед тим він мало не запобігав; то що йому могло статись після війни? Нічого. І таки нічого й не сталось. До тридцять третього він був зі мною на "ти", і як коли зустрінемось, то все питає: "Ну, Ільзо, хто перший до фінішу добіжить, ви чи ми?"; від тридцять третього до сорок п'ятого він на мене викав, а ще американці не пробули тут і п'яти днів, як він уже дістав ліцензію, прийшов до мене додому, знов називає Ільзою й натякає, що я тепер мушу сидіти в міській управі. Ні, ні, я надто довго чекала, мені слід було крапку поставити ще тоді, як сина забрали. Я більш нічого не хотіла, давно вже не хотіла. Лені якось наприкінці сорок четвертого прийшла до мене, посиділа трохи, закурила сигарету і все якось так несміливо усміхалась, наче хотіла щось сказати, і я навіть більш-менш здогадувалася, що саме, але не хотіла знати. Що менше знаєш, то краще. Не хотіла я знати нічого, а вона сиділа й сиділа мовчки, несміливо всміхаючись, і я таки сказала їй: "Видно, видно, що ти вагітна, а що це означає— одинокою матір'ю бути,— я сама скуштувала". Ні, ні, а потім, після війни, увесь отой гармидер з рухом Опору, з пенсіями, відшкодуванням, і нова компартія, куди понапихалися різні люди — ті самі, що мого Віллі занастили. Знаєте, як я їх називала? Церковні служки. І ото між них попала Лені, сердешне, наївне дівча, обморочили вони її, як "невтішну подругу відважного бійця Червоної Армії", й зробили з неї таку собі рекламну блондинку для виборчої кампанії. І хлопчика свого назвала Лев Борисович Груйтен — звісно, вся рідня, всі знайомі відраджували, але вона поставила на 'своє, а потім натерпілась через те ще більше, ніж у війну. Ще й через багато років її називали "ота білява російська сучка", бідолашечку. Ні, їй нелегко жилося, і тепер Нелегко живеться".

VI

Час уже, щоб уникнути неслухняних припущень і розвіяти можливі хибні надії, відрекомендувати читачам виконавця головної чоловічої ролі першого акту. Не тільки пані Ільза Кремер, а й ще дехто задумувався — і поки що безрезультатно,— яким чином цьому чоловікові, полоненому радянському солдатові на ймення Борис Львович Колтовський, пощастило в 1943 році потрапити на роботу до майстерні похоронних вінків. Хоч Лені не буває дуже балакуча навіть тоді, коли йдеться про Бориса, все ж іноді вона стає трохи відвертіша, і таким чином, за три роки авт., через посередництво Лотта, Маргрет і Марії, таки вивідав від неї прізвища двох осіб, що могли дати деякі відомості про Бориса Львовича. Перший з тих двох людей був зовсім мало знайомий з Борисом, однак активно втручався в його життя. Це він зробив того таким щасливцем, послідовно, успішно, часом не без ризику опікуючись ним. Цей дуже високопоставлений добродій з промислових кіл нізащо, ні за яку ціну не погоджується, щоб тут було названо його прізвище. І авт. не може дозволити собі найменшої нескромності, бо вона дорого б йому коштувала, а що він і Лені пообіцяв (словесно, певна річ) мовчати, то воліє бути джентльменом і дотримати обіцянки. На жаль,

згаданий добродій сам дуже пізно, занадто пізно натрапив на слід Лені — аж у 1952 році, коли дізнався, що Борис був щасливцем подвійно: не тільки мав привілей працювати в Пельцеровій майстерні вінків, а ще й виявився тим єдиним, на кого, очевидно, чекала Лені. На Бориса падали всілякі можливі підозри: і що він нібито шпиг, підкинутий гестапо стежити за Пельцером та його мішаним персоналом, і, звичайно, що він радянський шпигун. Цікаво, з яким завданням: вивідувати військові таємниці німецької майстерні похоронних вінків чи повідомляти про несталу мораль німецьких робітників? Правда лише те, що він був щасливець. Решта — пусте. Наприкінці 1943 року, коли він уперше вийшов на сцену, він був — тут нам доведеться обмежитись більш-менш приблизними даними — худий, білявий молодик, на зріст від 1 м 76 см до 1 м 78 см, важив майже напевне не більш як 54 кг, носив окуляри в нікельованій оправі. Коли він увійшов у життя Лені, йому було двадцять три роки; по-німецькому говорив вільно, однак з прибалтійським акцентом, по-російському — як росіянин. Він побував у Німеччині в сорок першому році, ще за мирного часу, і повернувся до цієї дивовижної (а для деякого таємничої й моторошної) країни через півтора року як радянський військовополонений. Він був син російського робітника, висуненого на посаду службовця радянського торговельного представництва в Берліні, знав напам'ять чимало віршів Тракля й навіть Гельдерліна — німецькою мовою, звичайно,— і, як інженер-шляховик за освітою, був лейтенантом саперних військ.

Тут авт. хочеться наперед відповісти на можливі закиди, що він поставив свого героя в занадто вигідне становище. І батько в нього, бачте, дипломат, і чомусь ним опікується високопоставлена особа з воєнної промисловості. І чого це раптом головний герой — не німець? Не Ергард, не Генріх, не Алоїз, не старий Груйтен, і не старий Гойзер, і не молодий Гойзер, і навіть не Пельцер — усе ж таки досить цікава людина,— і не надзвичайно привабливий Шольсдорф, який до самої смерті мучитиметься тим, що хтось попав у в'язницю й трохи не наклав головою лише через те, що він, Шольсдорф, був такий фанатичний славіст і не міг стерпіти, коли побачив фіктивного Лермонтова в списку фіктивних робітників, які будували десь у Данії фіктивні бліндажі? Невже, питає себе Шольсдорф, було конче потрібно, щоб трохи не загинула людина — хай навіть лише одна,— та ще така симпатична людина, як старий Груйтен, тільки через те, що фіктивний Раскольников тягав фіктивні мішки з цементом і сьорбав у фіктивній їдальні фіктивну баланду?

Однак це не авт. провина. Винна тут Лені. Це вона захотіла, щоб героєм нашого роману був не німецький герой. Цю обставину, як і багато що в житті Лені, доводиться просто прийняти як факт. А втім, цей Борис був цілком порядний хлопець, навіть з досить пристойною освітою, здобутою в справжній школі. Все ж таки він мав диплом інженера-шляховика, і хоч ніколи не вивчав латині, але принаймні двоє латинських слів—"Ое ргоііпа"—знав дуже добре, бо любив і знав вірші Тракля. І хоча ту школу, що він закінчив, годі й порівнювати з такою перлиною, як наша гімназія, задля об'єктивності слід сказати, що це могла бути майже гімназія. А як узяти до уваги той незаперечний факт, що він .іще юнаком читав у оригіналі навіть Гегеля (він прийшов

не від Гегеля до Гельдерліна, а від Гельдерліна до Гегеля), то, можливо, навіть дуже вимогливі щодо освіти читачі погодяться, що розумово він стояв не набагато нижче за Лені; принаймні як коханець він був гідний її і — як ще виявиться згодом — вартий її.

Як нам стало відомо з цілком вірогідних слів його колишнього товариша по табору Петра Петровича Богакова, Борис до останньої хвилини не знав, що й думати про те, чого це йому так щастить. Богаков, якому минуло шістдесят шість років, хворий на ревматизм, із так жахливо покрученими пальцями, що його здебільшого доводиться годувати з ложки й навіть підносити йому до губів сигарету, коли він на неї розживеться, після війни вирішив не повертатися до Радянського Союзу. Він відверто признається, що "тисячу разів потім каявся й тисячу разів шкодував, що каявся". Його налякали чутки про долю колишніх полонених на батьківщині, й він найнявся до американців за охоронника, потім став жертвою маккартизму, однак знайшов притулок у англійців, де знов же, надягти перефарбовану в синій колір англійську солдатську форму, служив охоронником. Він так і лишився без підданства, хоч кілька разів подавав заяви про натуралізацію у ФРН. Тепер він живе в інвалідному притулку релігійно-добродійного характеру, в одній кімнаті з вусатим і бородатим велетнем-українцем на прізвище Біленко, колишнім учителем початкової школи, що не дуже давно поховав дружину й ніяк не може заспокоїтись, раз у раз хлипає й цілі дні просиджує в церкві чи на кладовищі, а решту часу витрачає на розшуки одного харчового продукту, що його, проживши в Німеччині вже двадцять років, мріє хоч раз нарешті побачити "як дешеvu простонародну їжу, а не як делікатес", — солоних огірків. Другий сусід Богакова по кімнаті — такий собі Кіткін, лєнінградець, зовсім недолугий і, за його власними словами, хворий на "тугу за батьківщиною": худорлявий мовчазний чоловік, якому, знов же за його власними словами, "життя немиле в цій чужині". Час від часу між цими трьома спалахують давні незгоди, і тоді Біленко лає Богакова "безбожником", а той його "фашистом", а Кіткін узиває обох "базіками", — на що Біленко кричить йому "слинявий ліберал", а Богаков — "реакціонер!" Біленко оселився з Богаковим і Кіткіним лише півроку тому, після смерті дружини, і через те його ще називають "новенький". Богаков не хотів говорити про Бориса та життя в таборі при своїх сусідах, тому доводилось дожидатися, поки Біленко вирушить на кладовище, до церкви або "пошукати огірків", а Кіткін — погуляти і, звичайно, "роздобути сигарет". Богаков розмовляє по-німецькому вільно й більш-менш правильно, тільки слово "годящий" уживає надто часто й не завжди до речі. Оскільки руки в нього справді геть покорчені "від отого проклятого нічного вартування, десятки років, у сльоту й мороз, та ще й з гвинтівкою на плечі", авт. разом з Б. довелося трохи поміркувати, чи не можна якось полегшити йому процес куріння. "Що я мушу просити когось прикурити цигарку, це ще, може, й годяще, але щоб за кожною затяжкою... це вже ні, а я таки люблю покурити разів п'ять-шість на день, а коли є що, то й десять". Нарешті авт. (тут він, як виняток, мусить виступити на передній план) спало на думку попросити в коридорної сестри штатив для підвішування пляшок з ін'єкційними розчинами, і з того штатива, шматка дроту та двох прищіпок для білизни, за допомогою сестри (чарівної дівчини, до

речі) було споруджено пристрій, що його зраділий Богаков назвав годящою шибеничкою": двома прищіпками до штатива прикріпили зігнуту петлею дротину, а третю причепили на рівні Богакового рота, і в неї затисли мундштук. Тепер Богаков міг сам діставати його губами й затягатись, коли "отой фашист-огіркоїд або знудьгований за батьківщиною скиглій із пикою гепеушни-ка" йому припалить сигарету та встромлять у мундштук. Авт. не збирається заперечувати того, що спорудженням "годящої шибенички" він певною мірою здобув прихильність Б. і розв'язав йому язика, а так само й того, що носив йому сигарети (Б. одержує лише скромні кишенькові гроші, 25 марок на місяць), і може урочисто запевнити, що робив так не тільки з егоїстичних міркувань. Але час перейти до бога-ковського свідчення, записаного тут підряд, без перерв, у протокольній формі, хоч насправді воно час від часу переривалось нападами ядухи та курінням.

"Щоб наше життя там було зовсім годяще, то, звичайно, ні! Але більш-менш, звичайно, годяще. Ну, а щодо Бориса Кол-товського, то йому було зовсім, ну так-таки зовсім невтямки, в чому річ, і він мав це за якусь фантастичну щасливу випадковість, що взагалі попав до нашого табору. Якись здогади, що за всім цим хтось стоїть, у нього, напевнд, були, та хто саме, про це він дізнався лише згодом; ну, а здогадуватися, звичайно, він міг. Тоді як ми вважалися гідними лише того, щоб під якнайсуворішою охороною розвалювати чи гасити підпалені бомбами будинки, замощувати вирви на вулицях та лагодити пошкоджені трамвайні колії — а хто зважиться взяти й сховати на собі хоч би цвях, звичайнісінький цвях, бо для в'язня й цвях може бути справжньою цінністю, той, коли попадеться,— а таки бувало, що й попадалися, міг відразу прощатися з білим світом,— тим часом

цього хлопця, що й гадки не мав, у чому річ, щоранку забирав добродушний німець-конвоїр і відводив до того вельми годящого квітникарства. Там він лишався цілий день, а згодом, бувало, й до півночі, робив легку роботу і навіть — про це знав тільки я й, відколи дізнався, так тремтів за цього годящого хлопця, наче за рідного сина,— навіть мав дівчину, любку! Це в нас будило як не підозри, то заздрість — звичайна річ серед полонених, хоч воно й не дуже годяще. Пригадую, ще коли я ходив до школи у Вітебську, зразу після революції, то в нашому класі був один хлопець, його до школи кіньми привозили — таксі, та й годі. Отаким і Борис нам здавався. Згодом, як він став приносити нам хліб, навіть масло, іноді газети і весь час новини про війну, а то й одєжу, такі шикарні речі, що тільки капіталістові могли належати, до нього ставитись почали трохи краще, але все-таки Віктор Генріхович, що присвоїв собі звання нашого комісара, не хотів повірити, ніби все оте щастя припало Борисові випадково: у випадок, мовляв, вірить тільки буржуазія, такі погляди суперечать законам історичного розвитку. Найстрашніше було те, що він не помилявся і, кінець кінцем, вивідав усе. Як вивідав, цього, либонь, сам бог не знає. Але, в кожному разі, через сім місяців він уже знав: Борис іще в сорок першому році, будши у батька в Берліні, познайомився з батьковим приятелем, паном (тут Богаков назвав прізвище, яке авт. зобов'язався не розголошувати). Ну, а коли почалась війна, Борисів батько, переведений на службу в

розвідку, як зв'язківець із радянськими шпигунами в Німеччині, скористався якимись таємними каналами, переказавши тому панові, що син його попав у полон і чи не можна якось його порятувати. Тоді це означало, що він зловжив своїм службовим становищем, увійшов у зрадницький контакт із ворогом, німецьким капіталістом найгіршого гатунку, аби забезпечити своєму синочкові якісь пільги. Тільки не питайте мене, як Віктор Генріхович усе це розвідав! Мабуть, у них, чортяк, уже тоді були супутники зв'язку. І ще одне з'ясувалося, хоча Борис просце так ніколи й не дізнався: його батька за те арештовано й поставлено до муру. То мав Віктор Генріхович рацію чи ні, коли запевняв, ніби існують тільки закони історичного розвитку, а не якийсь там буржуазний випадок, що його мій побожний приятель і огіркоїд Біленко, звичайно, назвав би

"долею"? Отже, для Борисового батька справа скінчилась зовсім негодяще, але для Бориса — ні, бо далі Віктор Генрі-хович своїм нюхом зачув навіть більше, ніж було насправді: мовляв, невже оті розкішні речі, ота буржуйська одежа походила безпосередньо від того добродія, про якого навіть було відомо, що він виступав проти війни з Радянським Союзом, за вічний нерозривний пакт між Гітлером і Сталіним, і навіть міг собі дозволити провести Бориса, його батька й матір та сестру Лідію на вокзал у Берліні, де щиро обняв їх на прощання, а Борисовому батькові запропонував перейти на "ти"? Невже Борис мав безпосередні контакти з цим чоловіком, коли ходив у те дурне квітникарство робити вінки та вигадувати написи на стрічки для фашистів? Ні, ні, не міг він мати ніяких контактів з ним, а тільки з робітниками й робітницями, і щоб мати щось годяще із тих клятих Борнео-вих пільг, Віктор Генріхович через нього розвідував, який настрій серед них — панує. І який же виявився той настрій? Троє були, видимо, за Гітлера, двоє — нейтральні, а ще двоє, можливо, проти, хоча й не могли висловлювати цього відверто. А це суперечило відомостям Віктора Генріховича, за якими німецькі робітники в 1944 році мали ось-ось повстати. Хай йому чорт, у складне становище потрапив хлопець і мав дорого заплатити за все своє щастя. Бо він опинився геть за межами законів історичного розвитку, і якби виявилось, що в нього там іще й кохана завелась і що йому згодом пощастило, та й не раз, зірвати всі квітки насолоди в тієї чарівної дівчини, то, господи, помилуй нас грішних. Отож він уперто твердив, що всі подарунки — а вони згодом стали досить-таки щедрі: одежа, кава, чай, сигарети, масло — він забирає з купи торфу, де їх ховає для нього невідомо хто, а новини, мовляв, йому нашіптує сам хазяїн, той торговець квітами та вінками. Добре, що наш Віктор Генріхович, хоч і невинуватий, не був зовсім непідкупний: він дістав кашемірову камізельку, і від сигарет не відмовлявся, а потім — це вже був зовсім надзвичайний подарунок — Борис приніс малесеньку карту Європи, вирвану з кишенькового календаря й кілька разів згорнену, до розмірів пласкої таблетки. То був для нас справжній дар божий: ми нарешті дізналися точно, де ми, і більш-менш — на що можна сподіватись. Віктор надягав камізельку під спідню сорочку, геть подерту, і сіра камізель-ка крізь дірки здавалась просто брудною ганчіркою. Бо інакше на неї міг би позаздрити навіть якийсь німець-конвоїр — вона й справді була цілком годяща для

будь-кого. А ще згодом Борис почав приносити певні відомості про становище

на фронтах, про наступ радянських і союзницьких військ, і відтоді став просто фаворитом Віктора Генріховича, бо той дуже потребував таких відомостей, щоб підносити наш моральний дух,—ну, а ставши таким фаворитом, звичайно, втратив довіру інших: за діалектикою полону це зрозуміла річ".

Щоб добути від Петра Петровича Богакова всю цю інформацію, довелось відвідати його не менш як п'ять разів; крім того, автор мусив придбати шибеничку для ін'єкційних розчинів, бо позичену в сестри часто забирали для використання за прямим призначенням, а також витратитись на квитки в кіно, щоб сплавити Біленка та Кіткіна на кольорові екранізації "Анни Кареніної", "Війни і миру" чи "Доктора Живаго" і навіть до філармонії, щоб вони не прогавили гастролей віолончеліста Мстислава Ростроповича.

Потім авт. визнав за потрібне потурбувати того високопоставленого добродія; тут можна тільки додати, що йдеться про ім'я, перед яким у кожен історичний період від 1900 до 1970 року став би струнко не один німець, та й будь-який російський чи радянський чиновник, і перед яким ще й сьогодні широко розчинились би будь-які двері в Кремлі, а може, й скромні двері до кабінету Мао, коли вони ще не розчинились. Авт. пообіцяв Лені те, що обіцяла вона сама: нікому, нізащо в світі не відкривати цього імені, навіть під тортурами.

Щоб здобути прихильність цього добродія, а також попросити (хоча й не запобігливо, але з належною скромністю) його ласкавої згоди на дальші розмови з інформаційною метою, якщо виникне така потреба, авт. довелося проїхати хвилин із сорок п'ять поїздом у північно-північно-східному напрямі — принаймні це, мабуть, можна відкрити — і витратитись на букет для господині та оправлене в шкіру видання "Євгенія Онегіна" для самого господаря; потім він випив кілька чашок доброго чаю (кращого, ніж у черниць, але гіршого, ніж у пані Гельтоне), поговорив про погоду, літературу, згадав і грошову скруту, в якій опинилася Лені (підозріливе господинине запитання: "А хто це?" і невдоволена відповідь господаря: "Та ти ж знаєш, та, що у війну зустрічалась з Борисом Львовичем" — навіяли авторові враження, що господиня — особа ревнива). Врешті неминуче настала хвилина, коли всі ці теми — погода, література й Лені — вичерпались, і господар сказав прямо, ба навіть досить гостро: "Кицюнько, а тепер залиш нас, будь ласка, самих",— і тоді "кицюнька", вже твердо переконана, що автор з'явився як *postillon d'amour*, вийшла з кімнати, не приховуючи образи.

Чи треба описувати господаря? Йому років шістдесят, він сивий, шляхетної зовнішності, не суворий, але поважний; авт. прийняли у великій вітальні — половина шкільного актового залу, якщо взяти за масштаб школу на шістсот учнів, з вікнами в парк: англійські газони, німецькі дерева, наймолодше з них приблизно стошістдесятирічного віку, куртини чайних троянд... і на всьому, на всьому, на обличчі господаря, на Пікассо, на Шагал і, на Ворголі й Раушенбергові, на Вальд-мюллері, Пехштайні, Пурмані — на всьому, на всьому відбиток якоїсь — автор зважиться сказати

— туги. Отже, й тут С. І, П. і С. ІІ і ні сліду С. ІІ?

"То вас цікавить, чи правда те, що розповів цей пан Богаков — до речі, треба буде щось для нього зробити, не забудьте сказати моєму секретареві, хай запише його прізвище й адресу. Ну що ж, я можу сказати — загалом правда. Як той комісар у таборі міг про все знати, звідки він міг про все дізнатись... (господар знизав плечима)— але те, що повідомляє пан Богаков,— правда. Я познайомився з Борисовим батьком у Берліні в період між тридцять третім і сорок першим роком і щиро з ним заприятелював. Це було не зовсім безпечно — як для нього, так і для мене. З загальноісторично-го, глобального погляду я й досі стою за спілку між Німеччиною й Радянським Союзом і додержуюсь погляду, що така спілка, щира, сердечна, заснована на взаємній довірі, змела б із географічної карти назву "НДР", бо це в нас, у нас зацікавлений Радянський Союз! Ну, до такого ще далеко... Отже, я тоді мав у Берліні славу "червоного" —та, власне, й був такий, і досі лишаюсь, і східну політику нашого уряду я критикую тільки за те, що вона надто млява, надто нерішуча. Так щодо пана Богаков а... справді, одного дня я одержав у своїй берлінській конторі конверт із записочкою такого змісту: "Лев переказує Вам, що Б. в нім. полоні". Хто приніс ту записку, я з'ясувати не зміг, бо конверт просто віддали внизу швейцарові — та це, власне, й непотрібно було. Можете собі уявити, як я схвилювався. Я почував глибоку симпатію до цього розумного, задумливого, тихого юнака, що з ним я разів, може, з десять зустрічався вдома у його батька. Я подарував йому вірші Георга Тракля, повну збірку творів Гельдерліна, познайомив його з Кафкою — можу похвалити-

1 Посланець кохання (фр.).

ся, що я був одним з найперших, якщо взагалі не найпершим читачем "Сільського лікаря", бо цю книжку я ще чотирнадцятирічним гімназистиком випросив у матері як подарунок на різдво тисяча дев'яност двадцятого року. І ось я дізнався, що цей юнак, який завжди здавався мені задумливим, непрактичним мрійником, опинився в Німеччині як радянський військовополонений. Невже ви гадаєте (господар, хоч авт. ніяк не суперечив йому, враз перейшов на войовничий, навіть агресивний тон), неville ви гадаєте, ніби я не знав, що робилося в наших таборах? Невже ви гадаєте, що я був сліпий і глухий? (Авт. і на думці не мав твердити чогось такого). Чи, може, ви думаєте (господар говорив майже вороже!), що я схвалював усе це? І ось (голос спустився до піано чи аж до піаніссімо) мені нарешті трапилась нагода щось зробити. Але ж де його шукати, цього хлопця? Скільки мільйонів чи сот тисяч радянських полонених було в нас тоді? А може, його, коли брали в полон, пристрелили або поранили? Спробуйте-но розшукати такого собі Бориса Львовича Полтавського серед отієї маси! (Голос господаря знову піднісся до агресивного тону). І я його розшукав, щоб ви знали (погрозливий рух рукою в бік абсолютно безневинного авт.), розшукав з допомогою своїх знайомих у ГКСВ і ГКЗС (головнокомандування сухопутних військ, головнокомандування збройних сил.— Авт.), таки розшукав. Але де? Як робітника в каменярні, хоча й не в концтаборі, але майже в концтабірних умовах. Ви знаєте, що це означало — каменярня? (Оскільки авт. справді колись три тижні працював у каменярні,

він сприйняв висловлене в питальній формі твердження, ніби він не знає, що означає каменяря, м'яко кажучи, як несправедливе, тим більше, що йому навіть не дали змоги відповісти). Це означало смертний вирок. І чи пробували ви коли-небудь визволити когось із нацистського табору для радянських військовополонених? (Докір у голосі цілком незаслужений, бо хоч авт. ніколи не пробував, та й не мав змоги когось звідкись визволяти, зате він не раз мав нагоду не брати людей у полон або ж дати втекти вже взятим, що він і робив). Отож навіть мені потрібно було чотири місяці, щоб таки зробити щось для хлопця. З жахливого табору, де норма смертності була 1:1, його спершу перевели до трохи менш жахливого, з нормою смертності 1:1,5, з менш жахливого він потрапив до ще досить страшного, з нормою 1:2,5, зі страшно-го~в менш страшний, з нормою 1:3,5, і хоча то вже був табір зі смертністю значно нижчою за пересічну, але й звідти його перевели вже до більш-менш пристойного. Норма смертності цілком стерпна—1:5,8, і я зміг переправити його туди, бо один з найкращих моїх друзів, мій колишній однокласник Еріх фон Кам, утративши під Сталінградом ногу, руку й око, в чині майора був призначений комендантом БТ (що таке БТ? Базовий табір.— Авт.), в системі якого перебував Борис; і ви, може, думаєте, що фон Кам міг сам усе це вирішити? (Авт. нічого не думав, він тільки хотів дістати фактичну інформацію). Де там! Довелось підключити ще кількох партійних тузів, одному з них дати хабара — газову плиту для його коханки, талони на п'ятсот літрів бензину й три сотні французьких сигарет, коли хочете знати точно (саме цього — знати точно — й хотів авт.), і нарешті той туз мусив знайти ще одного благонадійного жевжика, отого Пельцера, якому можна було більш-менш відверто натякнути, що Бориса треба жаліти — а далі, знов же, ніяк не можна було обійти начальника гарнізону, що мав дати дозвіл на щоденний конвой для Бориса, а той, тобто начальник гарнізону, такий собі полковник Губерті, людина старої школи, консервативний і гуманний, але обережний, бо СС уже кілька разів пробувало підкопатися під нього, спіймати на "недоречній м'якосердості", отож той полковник Губерті мусив одержати папірця, що Борисова робота в квітникарстві має воєнне значення або "велику інформаційну вагу", і тоді нам прийшов на допомогу випадок, чи щастя, чи провидіння, коли хочете (авт. нічого не хотів.— Авт.). Той Пельцер колись був у компартії, а тепер держав на роботі одну колишню комуністку, чоловік якої — чи, здається, полюбовник, вільне кохання, як то кажуть,— утік до Франції з дуже цінними документами; і ось Бориса офіційно — хоч ні він сам, ні Пельцер, ані та комуністка нічого про це не знали—"підсаджено" —за їхнім жаргоном — до тієї жінки, а письмове потвердження того добув я через одного знайомого з відділу "Чужоземні армії сходу"; і найголовніше те, що все це я мусив робити якнайтаємніше, бо інакше досяг би якраз протилежного: СС зацікавилось би Борисом. То як ви думаєте (знов же авт. не думав ніяк.— Авт.), легко було зробити для такої людини щось справді істотне? А після двадцятого липня стало ще важче, мій туз вимагав нових хабарів — усе висіло на волосинці. Кого там могла ще турбувати доля радянського лейте-нанта-сапера Бориса Львовича Колтовського?"

Діставши більш-менш виразне уявлення про те, як важко було навіть

високопоставленому добродієві зробити щось для радянського військовополоненого, авт. знову вирушив до Богакова, озброївшись солоними огірками та двома квитками на кольоровий фільм "Раянова дочка". Богаков, якому тим часом принесено гнучку трубку від кальяна й приладнано до мундштука, щоб "годящіше" було курити, бо трубку він може держати навіть у покорченій руці ("так я не мушу раз у раз ловити випнутими губами мундштук"), зробився навдивовижу балакучий та відвертий і, оповідаючи про Бориса не спинявся й перед подробицями інтимного, ба навіть якнайін-тимнішого характеру.

"Власне,— сказав він,— не треба було навіть суворого Віктора Генріховича, щоб звернути увагу на історичну недоречність такого винятково годящого становища. Найбільше бентежила хлопця ота виразно відчутна невидима рука, що перекидала його з табору до табору й нарешті приземлила в тій годящій майстерні, де, окрім інших переваг, була ще одна: там топилося, а це взимку сорок третього — сорок четвертого року було знаєте яке годяще діло! І як я нарешті шепнув йому, хто це ним опікується, гадаєте, він заспокоївся? Був час, коли він навіть про свою дівчину думав з недовірою: чи не підіслав її, за гроші, той добродій? Взагалі він був просто неймовірно вразливий, і йому прикро дошкуляло ще одне: постійна стрілянина поблизу того вельми годящого квітникарства. Ви не подумайте, ніби хлопець був невдячний, ні, боронь боже, він був щасливісінький, та що вдієш, стрілянина його страшенно нервувала".

Тут слід з'ясувати читачам, що поховання німецьких мерців усіх категорій узимку 1943—1944 року вимагало нових і нових рекордів не тільки від цвинтарних сторожів, плетільників вінків, священиків, промовців-бургомістрів, місцевих діячів нацистської партії, командирів військових частин, учителів, товаришів, керівників підприємств,— виділеним для салюту солдатам гарнізонної охорони теж доводилося без перепочинку давати залпи в повітря. На головному кладовищі з 7-ї години ранку до 6-ї вечора не вщухала густіша або рідша, залежно від числа покійників, причини смерті, рангу та посади, стрілянина. Ось дослівна цитата зі свідчення Грунча: "Здебільшого видавалось, наче то не кладовище, а військовий полігон чи принаймні тир. Звичайно, салют повинен лунати, наче один постріл — я ж сам у сімнадцятому році як фельдфебель ландштурму не раз командував салютами,— але цього ідеалу майже ніколи не досягалось, і виходило щось наче перебіжний вогонь або випробування нового кулемета. Ну, а до того ще падали час від часу бомби, бухали зенітки, отож чутливим до шуму людям нелегко доводилося ось, а як часом відчиниш вікно та вистромиш носа, то й порохом димом тягло, хай навіть лише з холостих набоїв".

З ласки читачів, авт. тут дозволить собі, як виняток, ще одне зауваження: цілком можливо, що салютувати час від часу посиляли ще не призвичаєних до стрільби молодих солдатів; їм, певне, здавалося дуже чудно стріляти над головами священиків, зажуреної рідні покійників, офіцерів та нацистських тузів, і вони, можливо, теж нервувались, за що їх, треба сподіватися, ніхто не осудить. Звичайно, там пролито не одну С. I, видно було багато П. й відчувалося глибоке С. III, і навряд чи хто з рідні покійників міг лишатися цілком незворушний, а помітне на багатьох обличчях С. III, як

і перспектива самому колись бути похованому під рушничний салют, напевне, аж ніяк не могла впливати на солдатів заспокійливо. Горда жалоба не завжди була така вже горда, отож на кладовищі щодня функціонувало кілька сот, якщо не тисяч сльозових залоз і втрачався контроль над мозковими стовбурами, бо не одне почувало там, що завдано удару по його найвищому життєвому благу.

Богаков: "Звісно, та недовіра до дівчини тривала недовго, день чи два, а після того, як вона доторкнулась до нього і з ним таке сталося (??)... ну, ви ж самі знаєте, що буває з чоловіком, коли він давно не мав жінки... авжеж, із ним те сталося, коли дівчина поклала руку йому на руку, на столі, куди вона приносила свої вінки. Так воно й було. Він сам мені розповів: і хоча з ним, звичайно, це діло вже було, але ж тільки вві сні, а наяву ще ніколи, то він і збентежився, і водночас його сповнило таке страшенно годяще почуття. Ви знаєте, він, сердега, був зовсім наївний, вихований у пуританському дусі, і в тому, що називають "статеве життя", нічогосінько не тямив. І тоді виявилось те, про що я можу вам сказати, тільки коли ви заприсягнетеся всім святим (авт. так і зробив! — Авт.), що ніколи не скажете про це тій дівчині (авт. цілком певен, що Лені можна б відверто все сказати, вона б нітрохи не засоромилась, а може, ще й зраділа б, дізнавшись про таку річ) — Борис іще ні разу в житті не гостював у жінки. (Автор здивовано звів брови, і Богаков мусив пояснити). Еге ж, я завжди так називаю це діло: "гостювати в жінки". Не те щоб він хотів знати, як воно робиться, ні, він усе ж таки тямив бодай стільки, щоб розуміти, що там уже сама природа підкаже, як і що, коли ти любиш жінку й хочеш у гості до неї. Це він сам знав, тільки...

була там ще одна заковика... стонадцять чортів, я ж так любив хлопця, коли хочете знати (авт. хотів це знати.— Авт.), він мені життя врятував, без нього я б загинув, здох з голоду, пропав як муха... і без його довіри. З ким же ще він міг там поговорити, в бісової матері! Я був для нього все — батько, брат, товариш,— і коли в нього почався той роман, я, було, цілими ночами лежав і плакав зі страху. Я його остерігав, казав йому: "Ну гаразд, своєю головою ти можеш важити, коли вже так шалено її любиш,— але як же з нею? Подумай лишень, чим вона ризикує: адже вона не зможе навіть звернути на те, що ти, мовляв, присилював її чи згвалтував, бо ніхто однаково не повірить за таких обставин. Май же розум!" А він мені: "Еге, розум! Якби ти її побачив, то не говорив би про розум, і як я їй скажу про розум, то вона тільки посміється з мене. Вона знає, чим я ризикую, і знає, що я знаю, чим вона ризикує,— але ні про який розум не хоче й слухати. І загинути вона теж не хоче, вона хоче жити — і заразом хоче, щоб ми не прогавили жодної нагоди погостювати одне в одного",— це слівце він у мене запозичив. І як я потім її побачив та познайомився з нею ближче, то переконався, що про якийсь "розум" тут справді шкода було говорити. Але ж там була ще одна заковика, що страшенно мучила хлопця. Ще під час громадянської війни, як було йому два чи три роки, мати лишила його перебути в одному галицькому селі, в давньої приятельки, а та приятелька мала бабусю єврейку, і коли саму її розстріляли, то хлопчика взяла до себе та бабусю. Ну, от він і бігав два роки в селі серед єврейських дітлахів, а потім бабусю померла, і хлопчик попав до ще одної бабусі, а чий він, ніхто й не пам'ятав до

пуття. І ось та бабуса помітила, що малий Боря ще не обрізаний; вона, звісно, подумала, що це покійна бабуса не подбала, тож треба виправити помилку. І ось тепер він обрізаний. Я як почув, думав — здурію. Я його спитав: "Борисе, ти ж знаєш, що я чоловік без упереджень, то признай-ся, ти єврей чи ні? Він каже: "Ні, якби був євреєм, я б тобі сказав". Правда, й акценту єврейського у нього не було й сліду... але новина була лиха, бо в нашому таборі вистачало антисемітів, що знущались би з нього або й німцям могли виказати. Я спитав його: "А як же ти викручувався на обшуках тощо?" Він мені пояснив, що мав друга, студента-медика з Москви, і той, розуміючи, яке це небезпечне діло, Уратненко полагодив йому там, що треба, хірургічною ниткою, коли його призвали до армії. Але тепер там знов

розійшлося, бо в нього ж так часто збудження буває. І ось він хоче знати, чи жінки... ну, і так далі. А мені знов причина плакати ночами та потерпати зі страху — не через жінку, я ж не знаю, чи жінки щось таке помічають, ні, просто Віктор Генріхович був страшенний антисеміт, та було й таких декілька, що з самої заздрості та недовіри виказали б Бориса німцям, а тоді... тоді його б ніяка високопоставлена персона не врятувала. Тоді все пропало б".

Високопоставлений добродій: "Мушу вам сказати відверто: я неабияк розсердився на нього, коли вже потім дізнався про той його роман. Так, розсердився. Адже це ні в які ворота не лізло. Він же не міг не знати, як це небезпечно, і повинен був розуміти, в яке прикре становите потрапили б усі ми, хто опікувався ним,— а він же знав, що ним хтось опікується. Застукавши його, розмотали б за цю ниточку весь клубок. А ви самі знаєте, що в таких випадках нікому не було пощади. Правда, все обійшлося, я тільки потім страху набрався і зовсім не приховував перед тією панною... чи то пані Пфайфер, як уразила мене ця невдячність. Так, я вважаю, що це невдячність. Господи, задля якоїсь амурної пригоди так ризикувати! Я, звичайно, весь час цікавився через своїх посередників, чи все в нього гаразд, і не раз відчував спокусу поїхати туди нібито в якихось справах і глянути на нього, але так і не піддався тій спокусі. Я й так мав через нього чимало клопоту, бо він кілька разів явно підбурював людей у трамваї, умисне чи невмисне, цього я не знаю, але на нього й на конвоїрів надходили заяви, і фон Кам мусив на них реагувати. Знаєте, що він робив? Співав, їдучи вранці в трамваї,— здебільшого тільки мугикав собі під ніс, але часом і виразно, так, що слова можна було розібрати, і знаєте, які? Другу строфу з "Браття, до сонця, до волі": "Гляньте, як лави мільйонні З ночі пливуть і пливуть, їхнє могутнє жадання Нашу осяяло путь",— як, по-вашому, розумно це було — співати таке змореним, невиспаним німецьким робітникам і робітницям уранці, в переповненому трамваї, за рік після Сталінграда — і взагалі співати в такий грізний час? Уявіть-но собі, що він — а я певен, що він це робив без ніякої задньої думки,— що він проспівав би третю строфу: "Вічне ярмо поламайте, Скиньте ненависний гніт, Стяг наш багряний розмайте, Працею світ оновіть"? От бачте, мені недарма приклеїли епітет "червоний". Яка це халепа була! Конвоїра покарали, фон Кам, як виняток, подзвонив мені — звичайно ми спілкувались через посланців — і спитав: "Що це за провокатора ти мені підсунув?.." Ну, якось уладнали,

але скільки було мороки! Знов хабарі, знов посилення на відділ "Чужоземні армії сходу"... а потім сталося ще страшніше: один робітник звернувся до Бориса в трамваї, шепнув йому: "Держись, товаришу, скоро перемога!" Конвоїр почув, і його насилу умовили, щоб забрав свій рапорт,— адже той робітник міг за це життям заплатити. Ні, справді, дяки я за це не мав. Самі прикрощі".

Виникла потреба ще раз відвідати того добродія, що за своїми масштабами цілком міг витіснити Бориса з ролі головного героя: Вальтера Пельцера, сімдесяти років, власника жовто-чорного бунгало на узліссі. Одну стіну тої будівлі прикрашують густо позолочені металеві сарни, другу — густо позолочені металеві коні. Господар має верхового коня, стайню для нього, автомобіль (досить високого класу), другий автомобіль для дружини (середнього класу), і коли авт. відвідав його вдруге (проте не востаннє), то застав його в глибоко меланхолійному настрої, ображеного на весь світ. "От і вчи дітей, посилай до вищих шкіл: син у мене лікар, дочка — археолог, тепер десь у експедиції в Туреччині, а що мені з того? Гордують батьком. Мовляв, скоробагатько, колишній наці, нажився на війні, опортуніст — чого лиш я не наслухався! Дочка навіть говорить зі мною про якийсь "третій світ", а як ви гадаєте: багато вона знає про перший? Про той світ, із якого вона родом? Я тепер маю досить часу, багато читаю й думаю теж чимало. Подивіться-но на Лені: вона тоді комизилась, не хотіла продати мені свого будинку, бо я їй непевний здавався,— а потім продала Гойзерові, і що ж той тепер робить у спілці зі своїм пронозою онуком? Без ніякого сорому надіслав їй наказ звільнити помешкання, бо вона пускає піднаймачів — робітників-чужоземців — і давно вже платить за квартиру неакуратно чи й зовсім не має чим платити. Невже б мені коли-небудь спало на думку виганяти Лені з квартири? Та нізачо в світі, ні за якого політичного ладу. Я, звісно, не приховую, що втьопався в неї відразу, тільки-но вона прийшла до мене на роботу, і що дуже вірний своїй дружині я ніколи не був. Хіба я це приховую? Ні. А хіба я приховую, що був і наці, й комуністом, і що я користався з тих економічних можливостей, які давала мені війна? Ні. Я — вибачте за таке вульгарне слово — гріб до себе, де тільки міг. Я ж визнаю. Але чи я після тридцять третього року хоч кого-небудь покривдив — чи зі своїх працівників, чи взагалі? Ні. До тридцять третього — всяке бувало, я ж не криюся. Але після тридцять третього? Пальцем нікого не зачепив. Чи може хто з тих, що працювали у мене або зі мною, поскаржитись на мене? Ні. Єдиний, хто, може, міг би поскаржитись, це Кремп, але його нема на світі. Йому я справді часом допікав, це я визнаю — отому докучливому фанатикові, що ладен був усе в майстерні догори дном перевернути і геть зіпсувати взаємини між робітниками. Адже той ідіот відразу, з першого дня, коли росіянина привели на роботу, захотів повернути на те, щоб до нього ставились як до "нижчої раси". Почалося з чашки кави — Лені налила її росіянинові, як сіли снідати після дев'ятої години. День був дуже холодний — кінець грудня сорок третього чи початок січня сорок четвертого року,— а в нас так склалося, що каву для всіх заварювала Ільза Кремер. Бо їй з усіх найбільше можна було довіряти, хоч ви, може, й спитаєте мене, а той йолоп Кремп і поготів мусив би спитати, як це так, що колишня комуністка виявилася найбільш гідна

довіри. Засипку для кави у нас кожне приносило свою, в папірці, і вже в самій засипці була велика спокуса. Бо дехто пив чисту сурогатну, дехто десяти— чи дванадцятипроцентну, у Лені завжди була на чверть натуральна, а я часом дозволяв собі розкіш пів-на-пів, а зрідка навіть чисту натуральну; тобто — десять різних папірців із засипкою, десять кавнич-ків, і як згадати тодішнє становище з кавою, то Ільзі справді було виявлено дуже велику довіру, бо хто б там помітив, якби вона яку ложечку чиеїс кращої кави собі надсипала? Але на неї б ніхто й не подумав, ніколи в світі. Це в комуністів називалося "солідарність", і от із неї любісінько користались нацисти Кремп, Ван4>т і Шельф. Нікому б і на думку не спадало доручити заварювання Ванфт, або Шельф, або отому кретинові Кремпові, бо вони б напевне підмінювали одне одному каву. Правда, у Кремпа здебільшого не було чого підмінювати, він був занадто дурний і чесний, отож пив чисту сурогатну каву... Ну, а як сядемо снідати о чверть на десяту, та кожне собі наллє, та підуть пахощі по майстерні, то зразу чути було, в чийй каві є хоч трохи натуральної — і з кавника Лені завжди пахло найкраще. Уявляєте собі, скільки там бувало заздрості, злості, ревнощів, навіть ненависті й думок про помсту? І як ви гадаєте, чи на початку сорок четвертого року поліція й наці мали ще змогу карати кожен окремий випадок — як же це тоді називалось...—"порушення воєнної економіки"? Та вони ще й раді були, що люди самі якось примудряються добути ту дрібку кави, байдуже звідки. То знаєте, що зробила наша Лені першого дня, коли привели до нас росіянина? Налила йому чашку своєї кави — на чверть натуральної, завважте, а тим часом Кремп мусив сьорбати сурогатну бурду! — налила в свою чашку й принесла йому до столу, де він перші дні працював із Кремпом, в'язав основи для вінків. Для Лені це була природнісінька річ — почастувати того, хто не має ні своєї кави, ні своєї чашки, але, думаєте, вона розуміла, яку політичну вагу мав такий вчинок? Я помітив, що навіть Ільза Кремер зблідла — та-бо знала, скільки тут політики: налити росіянинові чашку на чверть натуральної кави, що своїми пахощами геть забивала всі їхні нужденні бовтанки. І що ж на те Кремп? Він звичайно, сідаючи до роботи, відчіпляв свого протеза, бо йому ще муляло з незвички, й вішав на цвях,— як ви гадаєте, приємна то була картина, весь час бачити на стіні відчеплену ногу? І ось він мовчки знімає того протеза з цвяха й вибиває спантеличеному росіянинові чашку з руки. Що ж далі? Запала мертва мовчанка — здається, так це називають у літературі, в книжках, я ж тепер частенько їх читаю,— але й та мертва мовчанка мала різні відтінки: у Шельф і Ванфт вона була схвальна, у Гойтер і Цефен — нейтральна, у Гельтоне й Ільзи — осудлива. Злякались-то ми всі, можу вас запевнити, крім хіба старого Грунча,— той стояв поруч мене в дверях контори, спершись на одвірок, і тільки зареготав. Добре йому було реготати: він не мав чого боятись, бо його вважали за пришелепуватого, хоч то просто хитрюща лисиця. А що ж я зробив? Я, стоячи в дверях, зопалу плюнув у майстерню — і, якщо можна так сказати, тобто якщо ви розумієте, що я маю на увазі, то був чисто іронічний плювок, і впав він куди ближче до Кремпа, ніж до Лені. Господи, ну як вам з'ясувати таку політично важливу подробицю — що мій плювок упав ближче до Кремпа, ніж до Лені, і як мені довести, що плювок той був іронічний? Мертва

мовчанка тривала, ми стояли, як то кажуть, застигши з ляку й затамувавши дух,— а що ж Лені? Що вона зробила? Підняла чаш-КУ. Що впала на розсипаний торф і не розбилась,— підняла її, відійшла до крана, виполоскала старанно — так старанно, аж наче демонстративно, з викликом, і взагалі мені здається, Що далі вона все робила з умисним викликом. Господи, скільки вам треба полоскати ту чашку, хай навіть дуже чисто; але вона її так виполіскувала, мовби то була чаша для святого причастя, а потім, хоч те вже було зовсім зайве, ще и витерла її, акуратно витерла чистим рушником, підійшла до свого кавника, знов налила кави — всю вилила, бо кавни-чок був такий, знаєте, маленький, на дві чашки — і спокійнісінько піднесла її росіянинові, навіть не глянувши на Кремпа. І не мовчки. Ні, вона ще й сказала: "Прошу". Тоді настала росіянинова черга. Він, либонь, розумів, яка політична вся ця історія — нервовий, вразливий хлопчина, делікатності у нього б на трьох вистачило, блідий, в кумедних нікельованих окулярах, з білявеньким, трохи кучерявим чубом, чимось просто-таки на янгола схожий — і що ж він зробив? Ще стояла та мертва мовчанка, і всі відчували, що зараз станеться щось вирішальне. Лені своє зробила — що ж зробить він? А він бере чашку, відказує голосно, чистою німецькою мовою: "Дякую, пані",— й починає пити каву. На лобі в нього піт краплинками, і ви ж, певне, розумієте, що він, мабуть, уже рік чи два й не нюхав натуральної кави або чаю, то на нього вона вплинула так, мов щось йому впорснули у виснажений організм. Та, на щастя, хоч мертва мовчанка урвалась; Гельтоне полегшено зітхнула, Кремп буркнув: "Більшовикові... вдова солдата... каву більшовикові...", Грунч удруге зареготав, я вдруге плюнув, та ще так необережно, що трохи не влучив у Кремлів протез — а то ж було б справжнє блюзнірство. Шельф і Ванфт засопіли обурено, решта — полегшено. Але ж тепер Лені лишилась без кави — і що ж робить моя Ільза, Кремер тобто? Наливає своєї кави, подає Лені, ще й каже голосно: "Не давитись же тобі сухим хлібом!" — а в Ільзи кава теж була незгірша. Бо вона мала брата — таки справжнісінького наці, що був велике цабе десь у Антверпені й весь час привозив їй каву в зернятах... Ось як воно було. Отак Лені виграла свій генеральний бій".

Цей вирішальний виступ Лені наприкінці сорок третього чи на початку сорок четвертого року видався авт. таким важливим, що він захотів зібрати про нього якомога повніші відомості й ще раз відвідав усіх досі живих свідків тієї сцени. Передусім йому здалося, що Пельцер перебільшив тривалість "мертвої мовчанки". Авт. гадає, що тут трохи прикрашено дійсність, а отже, потрібна перевірка, бо, на його думку і згідно з його досвідом, так звана "мертва мовчанка" не може тривати довше, ніж тридцять-сорок секунд. Ільза Кремер — до речі, вона зовсім не заперечує, що мала брата-наці, який постачав їй каву! — оцінює тривалість мертвої мовчанки так: "від трьох до п'яти хвилин"; коментар Ванфт: "Ту сцену я пам'ятаю дуже добре і досі не можу собі пробачити, що ми так облишили це діло, а отже, ніби дали згоду на те, що вийшло далі... Мертва мовчанка? Зневажлива мовчанка, сказала б я... Чи довго вона тривала? Ну, коли це для вас так важливо, я б сказала, що хвилину-дві. Але ми не повинні були мовчати, не мали права мовчати. Наші хлопці були на чужині, мерзли, гнали

більшовиків (історична поправка авт.: власне, в сорок четвертому році вже було якраз навпаки — більшовики "гнали наших хлопців") і а він ТУТ сидить у теплі, і та сучка ще й на чверть натуральною кавою його частує". Гельтоне: "Ой, мені аж мороз пішов поза спиною, так і затрусило всю, можете повірити, і я себе спитала, як не раз іще питала згодом: чи ця Лені розуміє, що вона робить? Вона мене захоплювала своєю відвагою, такою природною, і диявольським спокоєм, із яким вона під час тієї мертвої мовчанки виполіскувала й витирала чашку тощо; в цьому була якась, я б сказала, спокійна щирість і людяність, їй же богу... Ну, а чи довго тривала мовчанка?.. По-моєму, цілу вічність — байдуже, чи то три, чи п'ять, чи півтори хвилини. Цілу вічність — і вперше я відчула ніби симпатію до Пельце-ра, бо він був цілком очевидно на боці Лені й проти Крем-па,— і хоч його плювки здались мені досить вульгарними, але в ту хвилину вони були єдино можливим способом виразити свою думку, і цілком ясно було, що він ними виразив: найрадініше він би плюнув Кремпові в обличчя, але ж цього він не міг зробити".

Грунч: "Я трохи не закричав з радості: вона ще й смілива, ця дівчина! Хай йому чорт, вона зразу, з самого початку виграла вирішальний бій — мабуть, сама того не знаючи,— а втім, напевне, вона якось те відчула: вона ж тоді лише години півтори як побачила хлопця, і весь той час він мулявся біля столу, де в'язали основи, отже, ніхто, навіть ота нишпорка Ванфт, не міг би їй закинути, ніби в неї з ним щось є. Коли хочете знати мою думку й дозволите висловити її по-військовому, то Лені здобула собі широчезне поле обстрілу, ще поки й стрілянина не почалася. Те, що вона зробила, ніхто не зміг би витлумачити інакше, як наївну, чисту людяність, і хоч така людяність до "нижчої раси" була заборонена, та все ж, що не кажіть, а навіть такий тип, як Кремп, мусив бачити, що Борис — людина, бо має ніс між очима, і дві ноги, й навіть окуляри на носі; і розумніший він був за все те кодрло, разом узяте. Той сміливий вчинок Лені просто зробив Бориса людиною, оголосив його людиною, і так Уже й лишилось, хоч би які там паскудства мали ще робитися потім. Чи довго воно тривало? Ох, мені здалося, що не менш як п'ять хвилин".

Авт. визнав за свій обов'язок перевірити можливу тривалість мертвої мовчанки експериментально. Оскільки приміщення майстерні — тепер власність Грунча — ще існує, проведено вимірювання: від стола Лені до Борисового — чотири метри, від Борисового стола до крана — три метри, від крана до стола Лені (де стояв кавник)— два метри, потім ще раз чотири метри до Борисового стола; разом тринадцять метрів, що їх Лені, хоч зовні й спокійна, все ж таки напевне пройшла квапливо. На жаль, вибивання чашки з руки пощастило імітувати тільки приблизно, бо авт. не мав до своїх послуг ні безногої людини, ні протеза; зате виполіскування та витирання чашки й наливання кави можна було не лише імітувати. Авт. провів експеримент тричі, задля цілковитої певності, й вивів пересічне число. Результати: першої спроби — 45 сек., другої — 58 сек., третьої — 42 сек. Пересічно — 48 секунд.

Тут авт. хочеться ще раз, як виняток, безпосередньо втрутитись у розповідь і схарактеризувати цю подію як головну, чи то вузлову в житті Лені, як її духовне

народження чи відродження. Весь досі зібраний матеріал про Лені дає підстави, в найкращому разі, для такої характеристики: досить обмежена, вдача — суміш романтичності, чуттєвості й матеріалізму, трохи читала Клейста, трохи грала на піаніно, по-дилетантському, хоча й досить глибоко і твердо обізнана з деякими фізіологічними процесами; і якщо навіть згадати її не справджене (через Ергардову смерть) кохання, і випадкове заміжжя та вдівство, і те, що вона була на три чверті сирота (мати померла, батька ув'язнено), і якщо вважати її за досить (чи навіть зовсім) нерозвинену розумово,— жодна з названих рис і обставин, ані їх сукупність ще не пояснює такої природної й рішучої поведінки в ту мить, яку ми умовимось називати "хвилиною чашки кави". Звичайно, вона щиро й зворушливо піклувалася про Рахель, аж поки ту закопали в монастирському саду: але ж Рахель була її повірниця, після Ергарда й Генріха поки що найрідніша в її житті, а чого це раптом частувати кавою таку людину, як Борис Львович, що його вона навіть поставила тим вчинком у непевне й небезпечне становище, бо ви ж самі розумієте, що міг накликати на себе радянський військовополонений, якому наївна німецька дівчина піднесла чашку кави, коли прийняв те частування як належне, так само (принаймні на вигляд) наївно. І чи вона знала, що таке комуніст, коли, на думку Маргрет, їй навряд чи було відомо, що таке єврейка?

Ван Дорн, що, як і Маргрет та Лотта, нічого не знала про "хвилину чашки кави" (Лені, очевидно, не вважала цю подію настільки важливою, щоб про неї розповідати), пропонує досить просте пояснення: "Ви знаєте, у Груйтенів це була найзвичайнісінька річ: кожного, хто прийде до них, напоїти кавою. Чи жебрак, чи прохач, чи волоцюга, чи хто в якій справі, чи жаданий гість, чи неприємний — про це ніхто не думав, каву подавали кожному. Навіть Пфайферам, а це вже щось та значить. І треба сказати правду, в такому ділі не було б пощади якраз їй, а не йому. Я завжди думала, що це в них робиться так само, як біля монастирських брам: там наллють черпак юшки кожному, не питаючи, якої він віри, й не вимагаючи, щоб проказав молитву. Ні, вона б налила кави кожному, чи то комуністові, чи ні... я гадаю, що й найклятішому наці теж налила б. Вона просто не могла інакше, і край... ну, і все ж таки, хай хоч які там у неї були вади, у неї широка натура, от і все. Щира, людяна... ото тільки з одного боку — ви розумієте, що я хочу сказати — не пасувала вона йому".

Авт. хотів би тут якнайкатегоричніше підкреслити: не слід думати, ніби в Пельцеровій майстерні вінків наприкінці сорок третього й на початку сорок четвертого року панували чи принаймні були можливі якесь русофільство або прора-дянські настрої. Рішучість Лені, хоч з особистого погляду й безперечно, з історичного погляду можна оцінити лише як відносну. Коли згадати, що інші німці (нечисленні) за куди незначніші вияви прихильності до радянських людей ризикували потрапити (і попадали) до в'язниці, в концтабори й на шибеницю, то доведеться визнати, що тут ішлося не про свідому демонстрацію людяності, а про об'єктивно й суб'єктивно відносну, і розглядати її можна тільки в зв'язку з усім життям Лені та конкретними обставинами. Якби Лені була не така наївна (а своєю наївністю вона довела ще в історії з Рахеллю), то, напевне,

вчинила б так само — принаймні дальші події дозволяють таке припустити. І якби вона не мала змоги виявити свої природні почуття в матеріальній формі — чашкою кави,— то вони б, напевне, вилились у кілька розгублених чи навіть недоладних співчутливих слів, які могли б викликати куди прикрішу реакцію, ніж подана, мов святе причастя, кава. Слід припустити, що їй просто фізично приємно було старанно виполіскувати та витирати чашку; в цьому ще не було нічого демонстративного. Оскільки досі Лені про всі події свого життя (Алоїз, Ергард, Генріх, сестра Рахель, батько, мати, війна) задумувалась лише згодом, багато пізніше, то й тут вона, треба гадати, лише згодом усвідомила, що це вона зробила: не просто дала радянському полоненому чашку кави, а піднесла її, вшанувала цього радянського полоненого, а німця, інваліда війни, принизила. Таким чином, Лені духовно народилась чи відродилась не за ті орієнтовно 50 секунд мертвої мовчанки; її народження чи відродження було не закінченою подією, а тривалим процесом. Коротше кажучи, Лені тільки тоді знала, що вона зробила, коли вже зробить. Вона мусила все матеріалізувати. Не слід забувати, що їй тоді був рівно двадцять один з половиною рік. Нагадаємо, що вона мала натуру дуже залежну від гормональної рівноваги, а отже, й від травлення і абсолютно не схильну до високих матерій. У ній дрімала здатність до прямої, якої Алоїз не спромігся ні розпізнати, ні розбудити, а Ергард не мав до того нагоди чи не зумів з неї скористатися. Ті хвилини найвищої втіхи — орієнтовно від вісімнадцяти до двадцяти п'яти хвилин,— що їх вона, можливо, пережила з Алоїзом, не мобілізували всього її ества, бо сам Алоїз був нездатний усвідомити парадокс: Лені натура чуттєва якраз тому, що вона не наскрізь чуттєва.

Про наступну вирішальну подію — коли Лені доторкнулась до Бориса — маємо свідчення тільки двох осіб: Богако-ва, що вже описав саму подію та її фізіологічні наслідки, і Пельцера, єдиного очевидця: більше про неї не знає ніхто.

Пельцер: "Відтоді вона, звичайно, щодня поїла росіянина кавою, і я можу заприсягтися, що другого дня, принісши йому ту каву,— тільки вДн уже був не в Кремповій групі, де робили основи, а в контрольній, у Гельтоне,— можу заприсягтися, що вона те зробила вже не наївно чи там несвідомо, як собі хочете, бо спершу уважно огляділась, чи ніхто не бачить,— отож, принісши каву, вона простісінько поклала ліву руку на його праву, і хоч те тривало одну мить, але його, видно, наче електричним струмом пронизало. Він аж підскочив на стільці, мов його якась сила піднесла. Я сам усе бачив і можу заприсягтися, хоча вона того не знала, що я все бачу, бо я стояв у темній конторі й стежив за ними крізь скло — пильно стежив, бо мені цікаво було, що ж далі вийде з тієї кави. Знаєте, що я подумав? Може, воно трохи й вульгарно, я знаю, але ми, квітникарі, зовсім не такі делікатні, як дехто гадає; так отож я подумав: ого, ця не гає часу, навропростець іде, видно, їй припікає— і така мене взяла заздрість та ревності! Бачте, Лені людина в любовних справах прогресив-

на їй було начхати, що за традицією чоловік перший повинен виявити ініціативу; вона сама її виявила, взявши його за руку. Звісно, вона добре знала, що він у своєму становищі ніяк не може виявляти ту ініціативу, та однаково, і з любовного, і з

політичного погляду то була велика сміливість, майже зухвальство".

Про обох (про Лені — від Маргрет, про Бориса — від Богакова) я почув дослівно, що вони обоє "зразу спалахнули" і з Борисом, як ми знаємо від Богакова, сталося те, "що буває з чоловіком", а Лені, як повідомила Маргрет, відчула щось "куди прекрасніше, ніж отоді, у вересі,— я тобі розповідала".

Пельцер про Борисову роботу: "Я людей знаю, можете мені повірити, і я з першого дня побачив, що Борис, той росіянин, дуже розумний чоловік з великими організаторськими здібностями. Неофіційно він уже на третій день зробився заступником Грунча на остаточному контролі й з Гельтоне та з Цефен ладнав добре: вони фактично були йому підлеглі, але, звісно, не повинні були того помічати. Він був на свій лад митець і досить скоро зрозумів, що тут головне: економія матеріалу. І ніяких емоцій перед написами на стрічках, що напевне мусили бути гидкі йому: "За фюрера, народ і батьківщину", або "Штурмовий загін № 112", і цілий день самі свастики та орли, але це його нітрохи не бентежило. Якось я спитав його цілком інтимно, в своїй конторі, де він згодом сам почав порядкувати в шафі зі стрічками та реєструвати їх у книзі: "Борисе, скажіть-но мені відверто, як вам на серці від усіх цих свастик та орлів?" Він мені відповів, ні на мить не завагавшись: "Пане Пельцер,— каже,— коли вже ви так відверто питаєте, то, сподіваюсь, не уразитесь, якщо я відповім: у цьому є навіть якась утіха — не тільки здогадуватись і знати, а й на власні очі бачити, що члени штурмових загонів теж смертні... ну, а щодо свастик та орлів, то я цілком свідомий свого становища". Вони обоє з Лені стали для мене майже незамінні, я це підкреслюю, і коли я його не тільки не кривдив, а ще й деякі пільги давав, так само як і їй, то це тому, що мені так було вигідніше. Я ж ніколи не казав і не кажу, ніби я некорисливий ідеаліст... Він був страшенно акуратний хлопець і мав великий організаторський хист. І з людьми вмів дуже добре ладнати: навіть Ванфт і Шельф часом удостоювали його доброго слова. Я вас запевняю, в умовах вільної ініціативи з нього б вийшов неабиякий діяч! Звісно, він був інженер і математику, певно, знав, але ж я вже десять років хазяйнував у майстерні, а Грунч там працював трохи не сорок, а от ні ми обидва, ні навіть

6 Генріх Велль, т. 2

161

великомудра Гельтоне не помітили, що в "основі"—цебто в тій групі, що робила основи для вінків,— мало людей порівняно з групою оздоблення, а він як почав працювати з Гельтоне в приймальній групі, то зразу помітив. Отже — реорганізація. Цефен перекинули в групу основ, вона трохи побурчала, але я її вгамував, збільшивши платню, а результат — продукція зросла на дванадцять-п'ятнадцять відсотків. Чого ж тут дивуватися, що я сам був зацікавлений, щоб з ним нічого не сталося? Правда, дехто з колег по партії давав мені втямки — часом натяками, а часом і прямо,— щоб я про те дбав, бо він має сильних захисників. Треба сказати, не так воно легко було — і отой зануда Кремп, що всюди свого носа стромляв, і істеричка Ванфт могли нам напаскудити хіба ж так. І жодна душа, навіть Лені і Грунч, не знала, що я виділив йому в своїй приватній тепличці шість квадратних метрів якнайкраще угноєної землі під

тютюн, огірки та помідори".

Авт. мусить визнати, що, опитуючи ще живих свідків з майстерні вінків, додержувався лінії найменшого опору: найчастіше відвідував найприступніших. Маргу Ванфт, яка під час другого візиту показала йому спину ще демонстративніше, він виключив зовсім. А що Пельцер, Грунч, Кремер і Гельтоне однаково приступні й в однаковій мірі балакучі — за винятком Кремер, у якої ця остання риса виражена трохи менше,— то робити вибір було нелегко; до Гельтоне належали неповторний чай, витончено, з великим смаком обставлений дім, її добре збережена й старанно плекана врода, а також відверто виказуваний нахил до сепаратистських ідей, не тільки в минулому, а й тепер; і єдине, що було йому у Гельтоне трохи не до вподоби,— це малесенька попільничка та видима неприязнь господині до надто завзятих курців.

"Звичайно, наш край (тобто федеральний край Північний Рейн — Вестфалія.— Авт.) має найбільші надходження податків і підтримує фінансово бідніші федеральні краї, але чи спадало кому на думку запросити сюди людей із тих бідніших країв — Шлезвіг — Гольштейну чи Баварії, скажімо,— щоб вони не тільки тягли з нас грошики, а й хоч трохи подихали нашим отруєним повітрям, бо це повітря — одна з причин того, що в нас так багато наживають грошей,— та попили нашої гидкої, смердючої води?.. А що якби ті баварці від своїх кришталевих озер чи гольштейнці від морських берегів приїхали до нашого Рейну скупатись та вилізли з нього, наче вмазані в дьоготь, а може, навіть укачані в пір'я? А погляньте на отого Штрауса, вся кар'єра якого складається з самих таємничих історій, та не тільки таємничих а просто-таки темних,— як він паплюжить наш край (Північний Рейн — Вестфалію.— Авт.), а за що? Та за те, що у нас трохи прогресивніші порядки. Примусити б його пожити років зо три з дружиною й дітьми в Дуйсбургу, або в Дормагені, або у Весселінгу, нехай би знав, звідки беруться гроші і як їх наживають — ті гроші, що він гребе, а тоді ще нас і паплюжить, бо у нас тут крайовий уряд, хоч і не бозна-який чудовий, але все ж таки не з ХДС, а вже й поготів не тхне ХСС — розумієте, що я хочу сказати? І звідки в мене має взятись оте "почуття єдності?" Чи я засновувала той їхній райх, чи я виступала коли за його заснування? Ні. І яке нам діло до всіх отих на півночі, сході й півдні? Згадайте-но, як ми попали в цю компанію! Тільки через тих клятих пруссаків — а що в нас із ними спільного? Хто нас запродав у тисяча вісімсот п'ятнадцятому році? Може, ми самі запродались? Чи ми хотіли цього, чи було хоч якесь голосування? Та нічого подібного! Нехай би Штраус скупався в Рейні та подихав дуйсбурзьким повітрям — так де там, сидить у своїй курортній Баварії, та ще й душиться зі злості, як почне щось патякати про "Рейн і Рур". Яке нам діло до цих темних провінційних елементів? Чи з нас мало своєї темноти? Подумайте-но про це! (Щб авт. і пообіцяв). Ні, я була й лишаюсь сепаратисткою! Ну, нехай ще там Вестфалію причеплять до нас, коли вже інакше не можна, але що вона нам дасть? Клерикалізм, святенництво та ще хіба картоплю — я, власне, не знаю, що вони там вирощують, і не цікавлюся, а лісів їхніх і полів ми ж до себе не перенесемо, вони так у них і залишаться, та дарма вже, нехай і Вестфалія. Але більш нікого. Вони й так весь час ображені, мовляв, затирають їх — усе бурчать та

скиглять про "малий час на радіопередачі" та ще про всякі дурниці. Тільки морока з ними. Оце ж бо мені найдужче подобається в Лені, що вона така типова рейнландка. І ще одне я вам скажу, хоч ви, може, й здивуетесь: у Борисові я вбачала більше рейнського, ніж у всіх інших, крім самого Пельцера, бо в тому якраз така суміш злочинності й людяності, як буває тільки тут, у нас. Це правда, що він нікого не кривдив, хіба лише Кремпа, тому він допікав, де тільки міг, а що Кремп був наці, то можна подумати, ніби Пельцер усе-таки не опортуніст, але це була б помилка: в тому-бо й річ, що він був опортуністом щодо більшості, а сікався тільки до Кремпа, бо того ніхто не любив, навіть обидві нацистки, просто він був

б*

неприємний тип, такий гидкий бабій. А все ж таки і його треба судити по справедливості: молодий хлопець, ще в тисяча дев'ятсот сороковому, у двадцять років, утратив ногу — а кому було б легко усвідомити, що та втрата, кінець кінцем, марна? І про те треба пам'ятати, що таких хлопців у перші місяці вітали як героїв, а жінки просто самі чіплялись їм на шию. Та що довше тривала війна, то звичайнішою, банальнішою річчю ставала відтята нога, і згодом чоловіки з обома ногами вже мали більше шансів на успіх у жінок, ніж одноногі чи безногі. Я жінка освічена, сучасна і саме так пояснюю його сексуальний і еротичний статус та психологічне становище. Господи, ну що таке являв собою на початку сорок четвертого року одноногий інвалід війни? Злидень з мізерною пенсією... а спробуйте уявити собі, яке це справляє враження, коли чоловік у найпікантнішу хвилину раптом відстібає ногу! Огидно — і для нього, і для жінки, нехай навіть то повія. (Ох, який-бо в неї добрий чай; і чи має авт. сприймати як вияв прихильності те, що — під час третього візиту йому поставлено вже іншу попільничку, завбільшки з невеличке блюдечко?— Авт.). Ну, а потім ще отой здоровий як бугай Пельцер — класичний приклад *mens sana in corpore sano* що буває тільки у злочинців, тобто я хочу сказати — у людей, які зовсім не мають сумління. Менше сумління — більше здоров'я, це я вам кажу. Той ніде свого не проґавив, ніде. З конвоїрами, що вранці приводили, а ввечері відводили Бориса, він теж робив гендель на коньяку, каві, сигарах — бо ті конвоїри щотижня супроводили ешелони до Франції чи Бельгії й привозили звідти цілими ящиками коньяк, каву, сигари, а то й тканини; у них можна було навіть замовляти товари, як у магазині. Один, Кольб на прізвище, уже літній, досить брудний тип, якось привіз мені з Антверпена оксамиту на сукню; другий, Больдіг, був молодший, із тих, знаєте, веселих нігілістів, які з початку сорок четвертого року фабрикувались масово. Меткий хлопець, нічого не скажеш: мав одне око скляне, протез замість руки й усі груди в орденах і цинічно використовував усе те — й скляне око, й протез, і срібло на грудях,— як козирі в життєвій грі. Йому було начхати на "фюрера, народ і батьківщину" навіть ще більше, ніж мені, бо коли без фюрера я, звісно, обійшлась би радісінько, то наша рейнська батьківщина, наш рейнський народ не байдужі мені. Той міг, не довго думавши, потягти Шельф, що після Лені була серед нас найсоковитіша, в теплицю, щоб

1 Здоровий дух в здоровому тілі (латин.).

там із нею, як він казав, "мишку піймати" або "синичку послухати"—у нього багато було таких висловів,—нібито для того, щоб вона, з Пельцерового дозволу, зрізала йому кілька квіток. Я б не сказала, що він був зовсім несимпатичний — тільки цинік і нігіліст такий, що аж моторошно. Він і Кремпа часом пробував підбадьорити: то кілька сигарет йому тицьне, то лясне по плечу й скаже: "Втішайся війною, друже, бо мир буде жахливий!" Це тоді була така приповідка. Той другий, Кольб, гидкий був тип, усе з руками ліз, лапати. Ну, а щодо Пельцера... по-теперішньому кажучи, з огляду на становище в похоронному господарстві тоді, звичайно, виник чорний ринок на все: вінки, стрічки, квіти, трупи,— а на вінки для тузів, героїв та жертв бомбардувань він, звичайно, діставав дотацію. Кому це приємно ховати своїх рідних без вінка? А що й військових, і цивільних умирало дедалі більше, то труни стали використовувати по кілька разів, а потім і взагалі як бутафорію: голий чи майже голий труп, зашитий у парусину, а згодом навіть у мішковину, а ще згодом тільки загорнений, крізь відкидне дно випадав на землю, бутафорську труну лишали ще часинку постояти, навіть прикидали трохи землею про людське око, але щойно відійдуть небіжчикові родичі, салютна команда, бургомістр та інше начальство—"неодмінний жалобний почет", як казав Пельцер,— щойно вони трохи відійдуть, з очей сховаються, труну зразу витягали, підфарбовували, а могилу квапливо засипали — так квапливо, як на єврейському похороні. Можна було казати: "Прошу, хто на черзі",— як у перукаря, Пельцера, звичайно, завидки брали, що похоронні бюро стільки деруть за позичені труни та інше причандалля, і він незабаром додумався, що й вінки можна використовувати не раз, а двічі, тричі й навіть п'ять разів. Але, щоб це робити, треба було домовитись із цвинтарними сторожами, підмогоричувати їх. Скільки разів можна вжити один вінок — це, звичайно, залежало від тривкості матеріалу; до того ж це давало нагоду вивідати виробничі секрети конкурентів, щоб запозичити їхні халтурницькі методи. Певна річ, цю справу треба було як слід організувати, дібрати таких спільників, щоб уміли мовчати,— а для цієї ролі годилися тільки Грунч, Лені, Кремер і я. І сказати по правді — ми не відмовлялися. Траплялись нам часом і вінки з сільських квітни-карств — зразки справжньої довоєнної якості. А щоб ніхто не помітив, ми діяли як "ревізійна група". Кінець кінцем, Дійшло й до стрічок. Пельцер почав спритно навертати замовників так, щоб вони замовляли написи якнайзагальнішого змісту, а отже, зростали шанси на те, що стрічку можна використати вдруге. Такі написи, як "Від тата й мами", під час війни потрібні досить часто, і навіть більш індивідуальні, як "Твій Конрад" або "Твоя Інгрід", теж мали певні шанси, якщо стрічку випрасувати, трохи підмалювати й сховати в шафу до того дня, поки знову якомусь там Конрадові чи якійсь Інгрід доведеться когось оплакувати. Пельцорова улюблена приповідка в той час — а втім, і завжди — була: "Всяка дрібниця на щось згодиться". І нарешті Борис подав ідею, що виявилась досить прибутковою — а взяти її він міг тільки з дешевої німецької белетристики,— знов запровадити допотопний напис: "Рідному, оплаканому й незабутньому". Вийшло те, що нині називають "бестселером", такою стрічкою можна було користуватись, поки вона не зноситься. І навіть зовсім рідкісні імена, як

наприклад "Твоя Гудула", Пельцер теж зберігав".

Ільза Кремер із цього приводу: "Так, це правда, і я теж допомагала. Влаштовували вечірню зміну, щоб не так було помітно. Він казав, що ніякого блюзнірства тут нема, бо вінки не з могил, а зі смітника. Мені, власне, було однаково. Адже приробіток добрий, та й, кінець кінцем, що в цьому такого поганого? Яка з того користь і кому це допоможе, коли вінок зотліє на смітнику? Та врешті хтось таки поскаржився на нього за наругу над могилами й пограбування мерців, бо ж люди приходили другого чи третього дня на кладовище й бачили, що вінка вже немає,— але тут, ніде правди діти, він повівся дуже порядно, нікого з нас не вплутав, навіть Грунча, сам пішов на суд, усе взяв на себе, і мені потім розказував один знайомий, що він дуже спритно боронився, звертаючи все на те національне страшило, що тоді називали "злидений похорон". Визнав, що справді припускався деяких порушень, пожертвував тисячу марок на госпіталь і сказав, як мені розповідав той мій знайомий,—"Панове, колеги, друзі по партії! (Адже його справу розглядав не справжній суд, а тільки цеховий комітет та ще потім суд честі нацистської партії). Я борюсь на фронті, незнайомому більшості з вас; але на тих фронтах, що їх ви знаєте краще за мене, хіба вже не дивляться на деякі речі крізь пальці?" Звісно, на якийсь час він ті фіглі з вінками облишив зовсім, але з кінця сорок четвертого року вже такий розгардіяш почався, що хто там міг іще дбати про таку дрібницю, як вінки та стрічки!"

Оскільки старий Грунч завжди щиро вітав у себе авт. й запрошував приходити ще, той відвідував його кілька разів підряд і разом з ним утішався справді райською тишею, що панує на замкненому кладовищі теплими передосінніми вечорами; дослівно цитовані далі Грунчеві свідчення — це зведені до купи результати чотирьох розмов, що всі почались і закінчились у цілковитій згоді між їх учасниками. Під час цих розмов, із яких перша відбулась на лавці під бузиновим кущем, друга — на лавці під олеандровим, третя — під жасминовим і четверта — під рокитниковим кущем (старий Грунч любить переміну і заявляє, що в нього є ще й інші улюблені лавки під іншими кущами), співрозмовники курили, пили пиво, а часом прислухалися до далекого вуличного шуму, майже приємного на такій відстані.

Резюме першого візиту (під бузиновим кущем): "О, це мені подобається, коли наш Вальтерчик говорить про економічні можливості. Він таки справді завжди з них користався, ще дев'ятнадцятирічним, під час першої світової війни, коли служив у польовій господарській роті. Польова господарська рота? Це ті, що прибирають бойовище після бою,— адже там багато лишається того, що може ще придатись армії: каски, рушниці, кулемети, набої, навіть гармати, і кожну фляжку підбирають, кожного загубленого кашкета, ремінь тощо — ну, і, звичайно, там валяються вбиті, а у них здебільшого щось буває в кишенях: фотографії, листи, гаманці, а в гаманцях і гроші; то про Вальтерчик а мені один хлопець розказував, що той не гребував і золотими зубами, однаково чиїх солдатів — їхніх чи наших. А саме тоді на європейському фронті вперше з'явилися американці, і Вальтерчик на трупах уперше показав те, що він називає діловим хистом. Звісно, такі речі суворо заборонялися, але ж люди — про вас я не кажу

— здебільшого помиляються, коли думають, ніби того, що заборонено, й справді не роблять. Ось у цьому якраз Вальтерчикова сила: він не зважає на закони та приписи, а дбає тільки про те, щоб не попастись. Отож він уже з першої світової війни, у дев'ятнадцять років, вернувся з кругленьким капіталцем — чималий жмуток доларів, фунтів та французьких і бельгійських франків, ще й гарненька торбиночка золота. А діловий хист він довів, виявивши дивовижний нюх на нерухоме майно — земельні ділянки з будівлями й без, переважно без, але не минав і з будівлями. В той час долари й фунти були дуже дорогі, а земля, надто на околиці, дуже дешева — там морген, тут морген, по змозі ближче до магістрального шосе, ну, і кілька будиночків збанкрутілих ремісників та крамарів у центрі міста. Потім наш Вальтерчик подався на заробітки — так би мовити, в мародери мирного часу: викопував похованих американських солдатів і пакував у цинкові труни для перевозу до Америки; там знов же було на чому руки погріти, і законно, і незаконно, бо ж гидливі американці платили за таку роботу дуже щедро, та й у викопаних часом бували золоті зуби, отже, до нашого приятеля знову пливли долари, і законні, й незаконні, саме коли на них дефіцит був, — а за долари знов діляночки, невеличкі, зате в самому центрі, де прогоряли дрібні бакалійники та ремісники".

Резюме розмови під олеандровим кущем: "Вальтерові було чотири роки, як мене в чотирнадцять віддали до старого Пельцера в науку, і всі ми, як і його батько та мати, називали його Вальтерчик, то вже так воно до нього й прилипло. Гарні то були люди — вона трошки надміру побожна, мало не щодня в церкві, він свідомий безбожник... ну, звісно, зразка дев'ятсот четвертого року. Ніцше читав, певна річ, і Стефана Георге, і не те щоб схиблений був, але трошки химерний; нажива його не дуже цікавила, більше саме квітникарство, досліди, все ганявся за якоюсь мрією, "блакитною квіткою", одне слово, чи то "новою квіткою". З самого початку брав участь у молодіжному русі, й мене теж залучив: я й досі ще можу проспівати "Робітничі маси" від початку до кінця (Грунч заспівав): "Хто злото добуває? Хто оре і кує? Хто тче шовки і сукна? Хто хліб усім дає? Хто всіх збагачувати звик, а сам у злиднях цілий вік? То робітничі маси, то пролетаріат! Хто з ранку і до ночі працює, як воли, щоб інші у розкошах і в лінощах жили? Хто рух всьому на світі дав, а сам не має жодних прав? То робітничі маси, то пролетаріат".

Отож я чотирнадцятирічним підлітком з найубогішого ей-фельського села, яке лишень ви можете уявити, попав у науку до Гайнца Пельцера. Він опорядив мені комірчинку в теплиці, з ліжком, столом і стільцем, якраз біля печі, і харчувався я в нього, і грошей трохи одержував — він і сам харчувався не краще й грошей для себе мав не набагато більше. У нас були комуністичні звичаї, хоч ми не знали цього слова й не тямили, що це таке. Від Пельцерової дружини я одержував посиочки, коли мене до армії забрали тисяча дев'ятсот восьмого року — службу відбувати мене завезли аж на той кінець, у непривітний край, до Бромберга; і куди, ви думаєте, я у відпустку приїздив? Не додому на село, в ту діру, де порядкували чорні сутани, а до Пельцерів. Вальтер-чюс усе, було, крутиться біля нас і на грядках, і в теплиці — гарненьке хлоп'я, тихе таке, не ласкаве й не понуре, і як добре подумаю, то знаєте, що його зробило не

таким, як батько? Страх. У них завжди був клопіт із судами, з простроченими позичками, часом і нам, кільком робітникам, доводилось віддавати свої мізерні заощадження, щоб відвернути катастрофу. Квітникарство тоді ще не було золотим дном, то вже згодом уся Європа схибнула на квітах. А Гайнц Пельцер до того ж весь час виводив свої "нові квіти". Він казав, що для нових часів потрібна нова квітка, і йому ввижалося щось зовсім фантастичне, але так він його й не знайшов, хоча цілі роки чаклував над грядками та вазонами, мов той алхімік, змішував, угноював, схрещував... Та виходили в нього тільки дегенеративні тюльпани й звироднілі троянди, якісь бридкі покручі. А у Вальтерчика, як він у шість років пішов до школи, тільки одне слово було в голові: "кана-вець"—це він так судових виконавців називав. "Мамо, а сьогодні ще прийде канавець? Тату, а сьогодні більше не прийде канавець?" Страх, я вам кажу, страх його зробив таким, як він є. Звісно, з гімназією нічого не вийшло, з четвертого класу мусив покинути, став за учня в квітникарстві, начепив зеленого фартуха, й каюк, якраз у чотирнадцятому році, а коли хочете мою думку знати, то в чотирнадцятому році не тільки Вальтеровій гімназичній науці, а всьому, всьому каюк настав. Мені тоді було вже двадцять чотири роки, то я знаю, що кажу: тоді настав каюк усьому соціалістичному в Німеччині. Ох, йолопи клаповухі, як їх обкрутив той смердючий кайзер! І Гайнц, Вальтерів батько, теж це збагнув і покинув нарешті свої дилетантські досліді. Йому, як і мені, довелося натягти мундир, і ми обидва — зі злості, з туги, з розпачу — стали фельдфебелями. Як я їх ненавидів, отих телят-новобранців, отих бравих хлопців, слухняних, вірнопідданих, безмозгих! Ненавидів і муштрував без жалю. Так я став "котолупом" і цілими отарами, цілими батальйонами вимуштровував та випихав їх на фронт із Гакертоєрсь-ких казарм, таких самісіньких, як казарми в Бромбергу — в ротну канцелярію третьої роти я б і сонний утравив. А в кишені, в гаманці, я весь час носив невеличку фотографію Рози Люксембург. Мов ту іконку носив, аж поки й потерлася геть, як іконка. Ну, а в солдатській раді я не був, ні: для мене історія Німеччини скінчилася в чотирнадцятому році... а потім, як відомо, панове соціал-демократи замордували

Розу Люксембург, дозволили замордувати... а врешті ще й наш Вальтерчик на війну пішов, і, може, це було найрозумніше — золоті зуби та долари складати. Мати його, Адельгейда, була гарна жінка, колись навіть на вроду незгірша, тільки дуже рано зів'яла, скисла, ніс зробився гострий та червоний, а біля рота гіркі зморшки, те, чого я не терплю, бо бачив їх і в своєї бабусі, й у матері — і на їхніх гарних обличчях видно було тільки страждання, тільки кислий вираз, і вони теж тільки сутанників слухали, і щоранку до утрени, й по обіді молитви, й після вечері знов молитви... правда, нам самим частенько доводилось до церкви чи до цвинтарної каплиці, бо ми позичали коновки на вербну неділю і всяке таке начиння, і тоді нам дуже до речі були Адельгейдині церковні знайомства, і на всяких святах спілок, цехових тощо... але сам я ладен був плюнути на вівтар, лише ради Адельгейди не робив того. А потім Гайнц іще пиячити почав... отож я розумію, що Вальтерчикові не сиділося вдома: подався мертвих американців викопувати, тоді в добровольчий корпус на півроку, до Сілезії, здається, а

після того якийсь час побув у місті, пробував виступати на рингу, як професіонал, тільки недовго, трохи й сутенерством підробляв — спершу у зовсім дешевих повій, що за чашку кави продаються, далі в шикарніших... Потім став комуністом, до їхньої партії вступив, тільки знов ненадовго. Говорити багато він не любив, і що його земельні ділянки не дають прибутку, це його не бентежило: квітникарством гребував, це ж бо така робота — руки брудні, земля в шкіру в'їдається, а наш Вальтерчик завжди був чепурунчик і про здоров'я дуже дбав: щоранку гімнастика, й пробіжить, і під душ, гарячий і холодний, а сніданок удома — кава з цикорію та повидло — був для нього надто вбогий, він мерщій ушивався до своєї сучої кав'ярні, а там яєчка, натуральна кава, коньячок — однаково платили за те все бахурі. І, звісно, при першій змозі автомобіль, хай навіть дешевенький".

Резюме розмови під жасминовим кущем: "З батьком та матір'ю він завжди був ласкавий, я навіть ладен повірити, що він їх справді любив. Матері ніколи гострого слова не скаже, а вона, Адельгейда, ставала дедалі сумніша, вона й умерла, напевне, від того смутку, така понура, кисла... а шкода, колись була гарненька й квітуча — дев'ятсот четвертого, як я став у них працювати, вона завжди була весела й чепурна. Ну, згодом, як Вальтерчик, бувало, повезе з нами коновки до церкви, то побачили б ви, як він умів стати на коліно перед віттарем, та руку в кропильницю... наче вродився для того. А тридцять другого подався в штурмовики, на початку тридцять третього брав участь у "акціях" проти політичних діячів — правда, не вколошкав нікого, тільки грабував, забирав гроші та коштовності й давав змогу втекти. Видно, вигідне було діло, бо зразу нову автомашину купив, нові костюми, а потім ще була нагода дешевої єврейської земельки підкупити: там крамничка, там ділянка під забудову... про це він сам каже: "всяке бувало". А тоді раптом з нього зробився такий пристойний, чепурний добродій, з манікюром на руках, і оженився в тридцять четвертому, з добрим посагом, звісно, узяв Прумтелеву дочку Єву, таку, знаєте, панянку з витонченими нахилами, не те щоб норовисту, тільки трохи істеричну. Батько її мав кредитну касу, а потім ще й ломбардик... ну, а дочка читала Рільке і грала на флейті. За нею він теж узяв трохи земельки й добру купу грошей. Після тридцять четвертого він став почесним командиром штурмовиків, однак від усяких гидких справ, від звірства ухилявся, цього йому ніхто не закине, що він був звірюкою, тільки на землю загребуший. Найчудніше було те, що він, чим дужче багатів, тим робився людяніший, навіть у "кришталеву ніч" 1 нічим не поживився. Він уже ходив тільки в ресторани, на концерти, в оперу — за абонементом, звісно,— і двійко діточок у нього народилось, утішні дітки, він їх просто обожнював: Вальтер і маленька Єва, а в тридцять шостому дістав у спадщину квітникарство, бо Гайнц потроху чи то висох з туги, чи згорів від пияцтва, а я став у Вальтерчик а за управителя, ми відкрили майстерню та почали робити вінки на замовлення влади, він подарував мені частину господарства, що оце й досі моя, розщедрився, нічого не скажу, і ніколи я від нього не чув лихого слова чи якого докору. Справа там пішла на лад, як Гайнц і сердешна Адельгейда вже в домовину лягли".

Резюме розмови під рокитниковим кущем: "Дехто каже, що це була б образа навіть

для наці — назвати Вальтера нацистом. Зовсім змінився він у сорок четвертому році, як уже в Лені оте закрутилося з росіянином. Йому ж про них обох нагадували — і телео>оном, і так,— щоб з ними, боронь боже, нічого не сталось. А зміна була в тому, що він став замислений. Він же сам розумів, що війну програно і що після війни йому нітрохи не зашкодить, коли він тепер добре ставитиметься до полоненого росіянина та до Груйтенової

Зв ку* *0 014* погр°мУ в гітлерівській Німеччині, з 8 на 9 листопада

дочки, але ж... як довго ще триватиме війна? От від яких думок тоді у всіх нас голови пухли: як пережити останні місяці, коли весь час когось розстрілювали або вішали, коли ніхто не був у безпеці — ні нацисти, ні ненацисти — і хай йому чорт, як же довго це тривало, поки американці допхалися нарешті від Ахена до Рейну, трохи не цілих півроку. По-моєму, Вальтерчик, урівноважений, здоровий чоловік, що без тьми любив своїх дітей, тоді вперше пізнав те, про що доти й гадки не мав: внутрішній конфлікт. Він жив собі за містом у своїй віллі, мав двох випещених псів, гарненьких діточок, автомобіль, земельку. Старі свої ділянки він продавав під будинки й казарми — не за гроші, ні, на гроші він ніколи не був дуже ласий, він волів щось певніше — удвічі, втричі більшу площу, тільки далі від центру, за містом. Бо він був оптиміст. Про здоров'я дуже дбав: щоранку побігає парком, тоді душ і добрий сніданок, тепер уже вдома, а як коли в церкву доведеться, вмів саме вчасно стати на коліно чи хутенько перехреститись. І ось звідкись узялися на його голову ця Лені й цей Борис — він і симпатизував їм, вони були найкращі робітники в нього, і хтось їх захищав, хтось невідомий йому, але дуже сильний — однак була ж іще й інша сила, що могла будь-кого вмить повісити, розстріляти або кинути в концтабір. Ви тільки не подумайте, ніби Вальтерчик раптом відкрив у собі той сторонній предмет, що його дехто знає під назвою "сумління", або ж ніби він, тремтячи від страху чи цікавості, раптом збагнув доти зовсім не зрозуміле йому чужоземне слово, наблизився до не знаного йому чужого краю, що його часом називають "моральність". Ні, ні. Ніщо його не тривожило, поки він багатів — тобто всередині не тривожило, бо зовні таке іноді бувало (адже й у наці, й у штурмовиків не обходилося без гризні). Він навіть частенько мав труднощі, і тоді ще, як у польовій господарській роті був, і в тридцять третьому, як за гроші давав утекти політичним діячам. Він і перед судом стояв, звичайним і "партійним судом честі" — тоді, як занадто вже знахабнів зі старими вінками та стрічками. Труднощів досить, але він їх не боявся, переборював, спокійно відкидав з дороги, посилаючись на ідейну й економічну вагу своєї діяльності як невтомного борця проти того ворога нації, що тоді називався "злиденний похорон". Труднощі бували, але в конфлікт із самим собою за те, що йому було корисне, він ніколи не потрапляв. Йому було байдужісінько й до євреїв, і до росіян, і до комуністів, і до соціал-демократів, і до всіх на світі,— але як повестись тепер, коли нагорі одна сила стоїть проти другої, а крім того,

Бооис і Лені симпатичні йому особисто і навіть — оце-то збіг обставин" — вигідні? Він чхав на те, що війну програно, політикою він не цікавився так само, як і "боротьбою, в якій вирішується доля німецького народу",— але, стонадцять чортів, хто

міг йому сказати, яка вічність лишалася ще до кінця війни в липні сорок четвертого року? Він був певен, що треба переключатись на програну війну, але ж як знати, коли можна й слід буде це зробити?"

Тут до речі буде підбити підсумки й поставити кілька питань, на які читач повинен відповісти сам. Насамперед — статистичні дані й деякі зовнішні подробиці. Хто уявляє собі Пельцера слизьким типом, із сигарою в зубах, той помиляється. Він дуже чепурний чоловік, у костюмі від доброго кравця, завжди носив і носить модні краватки, що личать йому навіть у сімдесят років. Він курить сигарети, на вигляд був і є справжній джентльмен, і хоч раніше ми описували, як він плювався, треба додати, що плюється він дуже рідко, а в згаданому тут випадку його плювок відігравав роль історичного розділового знаку, а можливо, був у ньому й натяк, на чиєму він боці. Він мешкає у віллі, яку не називає віллою. Зріст його 1 м 83 см, вага — за свідченням його сина-лікаря, що лікує і його, — 78 кг, чуб дуже густий, колись темний, тепер тільки ледь-ледь сивуватий. Чи справді його слід розглядати як класичний приклад "mens sana in corpore sano"? Чи знав він колись С. I, С. III, і П. ? Хоч йому, здається, властива майже непохитна самопевність, до його С. II не пристав би жоден із наведених у підрозділі про С. II прикметників, і коли йому часом трапляється всміхатись, його усмішка схожа скорше на усмішку Мони Лізи, ніж на усмішку Будди. Якщо вбачати в ньому людину, що не боїться зовнішніх конфліктів і не знає внутрішніх, що дожила без жодного внутрішнього конфлікту до липня 1944 року, тобто до сорокачотирьохрічного віку, розширила вп'ятеро батькове підприємство і не гребує "всякою дрібницею", то треба все ж пам'ятати, що він уже в досить поважних літах, у сорок чотири роки, вперше був збитий з позицій непохитної самопевності й з острахом ступив на не знаний йому ґрунт.

Якщо взяти до уваги ще одну з його прикметних рис — майже непристойно сильну чуттєвість (його звички в тому, що стосується сніданку, цілком збігаються зі звичками Лені), та, можливо, легко буде зрозуміти, в який прикрий внутрішній конфлікт потрапив він з середини сорок четвертого року. А якщо згадати й другу прикметну рису — майже непристойно сильну життєву снагу, то неважко уявити, в який ще прикрий конфлікт потрапив він після липня сорок четвертого року. Авт. пощастило добути дуже важливі дані, що характеризують Пельцерову поведінку під самий кінець війни. 1 березня 1945 року, за кілька днів перед вступом американців до міста, він подав письмову заяву про вихід із нацистської партії й штурмового загону, відмежувався від усіх злочинів, чинених цими організаціями, і оголосив себе (далі цитується його заява, завірену копію якої можна побачити у авт.) "чесним німцем, одуреним і зведеним з пуття". Очевидно, він напередодні вступу американців зумів розшукати ще не зачинену німецьку пошту чи принаймні поштового службовця. Є й квитанція, — звичайно, згіджена печаткою із "збанкрутілим стерв'ятником". Отже, коли американці вступили в місто, Пельцер мав повне право запевняти, що він не член нацистської організації. Він дістав дозвіл держати квітникарство і майстерню вінків: адже, хоч кількість похоронів значно зменшилася, зовсім вони не припинились. Пель-

церів коментар про непохитність його ремесла: "Люди вмирали, вмирають і вмиратимуть".

Та перше він мусив якось пережити майже цілий рік війни в дедалі тяжчих умовах, і потроху в нього склалася звичка, коли хтось про щось просив (відпустити з роботи у якійсь справі, або виплатити аванс чи збільшити платню, або видати для роботи ще квітів), відповідати: "Я ж не нелюд". Усі ще живі свідки, що працювали тоді в майстерні, підтверджують, що цей вислів не сходив у нього з язика. "Він ці слова бубонів, мов якусь молитву (Гельтоне), чи то заклинання, ніби сам себе хотів переконати, що він справді не нелюд, і часом вимовляв їх зовсім не до речі — наприклад, якось я його спитала, чи всі здорові у нього вдома, і він відповів: "Я ж не нелюд",— а то ще, коли хтось — не пам'ятаю вже, хто — спитав, який сьогодні день, понеділок чи вівторок, він теж сказав: "Я ж не нелюд". Його навіть перекривляли,— Борис, зокрема,— звичайно, з належною стриманістю. Наприклад, одного разу, коли я передала Борисові вінок, прив'язати стрічку, він сказав: "Я ж не нелюд". Це навіть із психологічного погляду цікаво, що тоді робилося з Вальтером Пельцером".

Свідчення Ільзи Кремер цілком збігається з вищенаведеним: "Авжеж, він так часто це казав, що ми вже й уваги не звертали, наче не чули, воно в нього виходило так, наче "з нами бог" або "господи, помилуй" у церкві, а згодом він почав варіювати оте "Я ж не нелюд" і казати ще: "Хіба ж я нелюд?"

Грунч (під час одного пізнішого, недовгого візиту, коли, на жаль, не пощастило спокійно посидіти під бузиновим та іншими кущами): "Так, це правда. Це правда. "Я ж не нелюд" — "Хіба ж я нелюд?" — це він, бувало, мурмотів навіть на самоті, собі під ніс. Я часто це чув і вже пускав повз вуха, бо воно в нього стало таке природне, майже як дихання. Що ж (Г. злісно засміявся), може, його трохи муляли й золоті зуби, і крадені вінки, стрічки та квіти, і ділянки, що їх він і під час війни скуповував. До речі, подумайте-но при нагоді, як дві-три чи там чотири жмені золотих зубів різної національності обертаються в земельну ділянку, спершу начебто нічим не принадну, а тепер, через п'ятдесят років, там розмістився великий бундесверівський штаб і платить Валь терчикові добрі гроші за оренду..."

Авт. пощастило навіть натрапити на слід того визначного політичного діяча Веймарської республіки, і слід той привів до Швейцарії, де, щоправда, знайшлася вже тільки його вдова — літня, вже зовсім похила пані, що мешкає в одному базельському готелі й дуже добре пам'ятає той епізод. "Звичайно, найголовніше те, що ми завдячуємо йому своє життя. Це правда. Він урятував нас від загибелі, але не забувайте, як високо підвестись — чи то як низько скотитися — треба було тоді, щоб мати змогу подарувати комусь життя. Про цей бік справи чомусь завжди забувають; коли Герінг потім запевняв, що він урятував життя кільком євреям, то згадайте: а хто в ті часи мав змогу когось урятувати? І що це за такі деспотичні порядки, коли людське життя залежить від чиєїсь ласки? Справді, вони вистежили нас у лютому тридцять третього року на віллі одних наших знайомих у Бад-Годес-берзі, і цей чоловік—Пельцер?.. може, й так, я ніколи не знала його прізвища,— безжально, як

грабіжник, забрав усі наші гроші, всі мої коштовності, ще й зажадав, щоб ми йому чек виписали — не як хабар, ні, знаєте, як він це висловив? "Я продаю вам свій мотоцикл, ви його знайдете біля садової хвіртки, і даю добру пораду: їдьте через Ейфель, не до Бельгії чи Люксембургу, а на південь, за Саарбрюкеном виїдете до кордону, а там самі пошукайте таких, щоб допомогли вам перебратись на той бік. Я не нелюд,—сказав він, а втім, це ваше діло, чи вартий для вас такої суми мій мотоцикл і чи вмієте ви на ньому їздити. Він марки "цюндап". а щастя, мій чоловік змолоду був завзятим мотоциклістом, але ж відтоді... від тої молодості минуло вже двадцять років, і не питайте мене, як ми добулись через Альтенар і Прюм до Тріра — я на задньому сидлі,— а в Трірі, на щастя, знайшлися товариші з нашої партії й переправили нас — не самі, а через своїх людей — у Саарську область. Так, ми завдячуємо йому своє життя — але ж він так само міг і відібрати його. Ні, не нагадуйте мені, будь ласка, про все це і йдіть собі. Ні, прізвища того чоловіка я не хочу знати".

Сам Пельцер майже нічого з вищенаведеного не заперечує, тільки інтерпретує його трохи не так, як усі інші. Оскільки він взагалі людина надзвичайно балакуча і відчуває потребу виговоритись, авт. може будь-коли телефонувати йому, відвідувати його, розмовляти з нІхМ скільки завгодно. Треба ще раз нагадати: Пельцер аж ніяк не здається темним, слизьким, підозрілим типом. Він цілком пристойна людина й, безперечно, був би на своєму місці як директор банку, як голова ради нагляду, а якщо уявити його відставним міністром, то можна б дивуватися, чого це він так рано пішов на пенсію, бо він має вигляд не сімдесятирічного чоловіка, а скорше шістдесятичотирьохрічного, який уміє здаватися шістдесятиодно-річним.

Коли авт. спитав про його службу в польовій господарській роті, він не намагався ухилитись од відповіді й нічого не заперечував, хоча й не стверджував, а тільки дав таке майже філософське пояснення: "Розумієте, якщо я колись щось ненавидів і ненавиджу досі, то це безглузда марнотратність, я підкреслюю — безглузда, бо сама собою марнотратність добра річ, коли в неї є якийсь сенс і мета: можна часом труснути гаманцем, піднести розкішний подарунок абощо, але безглузда марнотратність бере мене за печінки, а те, що робили зі своїми мертвяками американці, для мене якраз підходило під назву "безглузда марнотратність". Скільки витрачалось грошей, роботи, матеріалів, щоб у двадцять другому чи двадцять третьому році перевезти останки якого-не-будь Джіммі, приміром, з Бернкастеля, де він дев'ятнадцятого року помер у госпіталі, до Вісконсіну! Навіщо це? І невже доконче було треба, щоб і кожен золотий зуб, кожна обручка, кожен золотий медальйончик на ланцюжку, який знайдеться при останках, теж їхав до Америки? І невже ви гадаєте-, ніби все, що ми кілька років перед тим забирали з гаманців після бою на Ліс або під Камбре,— невже ви гадаєте, що ті долари, якби ми їх не взяли собі, Пішли б далі ротної чи батальйонної канцелярії? А щодо вартості мотоцикла, то її визначає історична ситуація й гаманець того, хто в цій історичній ситуації потребує мотоцикла.

Господи, невже я не довів, що теж умію бути щедрим? І можу піти проти власних інтересів, коли йдеться про людську долю? Чи ви взагалі можете збагнути, яке

ризиковане було моє становище з середини сорок четвертого року? Я свідомо, умисне знехтував своїм громадянським обов'язком, щоб ті двоє молодят могли пізнати оте коротке щастя. Я ж бачив, як вона тоді поклала руку йому на руку, і примічав, як згодом вони час від часу на дві, три, чотири хвилини удвох зникали в теплиці, де у мене лежав торф, солома, верес та всі матеріали на вінки,— і гадаєте, я не помічав того, чого решта, очевидно, справді не помічала,— що під час повітряних тривог ті двоє часом зникали на годину й на дві? Я не тільки порушив свій обов'язок як громадянин, я чинив проти власних інтересів як чоловік, бо визнаю відверто — я ж ніколи не приховував своїх захоплень,— що сам накидав оком на Лені — навіть обома очима. Я й досі — можете спокійно сказати їй це,— я й досі не байдужий до неї. Ми, фронтовики й квітникарі, часом буваємо досить вульгарні, і те, що нині описують так делікатно, мудровано та витончено, називали просто "поборюкатись" — це я вертаюсь до тодішньої своєї манери висловлюватися, щоб показати, який я тепер щирий з вами. То з Лені я б вельми радий був "поборюкатися". Отже, я приносив жертву не тільки як громадянин, не тільки як хазяїн, не тільки як член нацистської партії, а ще й як чоловік. Правда, я принципово проти всяких романів, чи інтрижок, чи "борюкання", коли хочете, між хазяїном і робітницями, але як зачепить мене самого, то я відкидав усі принципи, слухався тільки свого серця і, ні хвилини не вагаючись, не одну "поклав на спину" —ми ще й так це діло називали. Кілька разів була в мене морока з дівчатами, і з курдупочками, й зі здоровулями, надто зі здоровулями, як-от з Адель Кретен — вона мене кохала, дитину від мене привела й неодмінно хотіла побратися зі мною, вимагала, щоб я розлучився з дружиною. Але я, знов же, принциповий ворог розлучення, вважаю його хибним розв'язанням складної проблеми, отож я спорядив для Аделі квіткову крамничку на Гогенцоллернському проспекті, подбав і за дитину: Альберт уже в реальній гімназії вчиться, його майбутнє забезпечене, і сама Адель — статечна й заможна жінка. З мрійниці Аделі — вона була така собі квітникарка філософ, як у наших колах кажуть, захоплювалася природою і таке інше — вийшла розумна чесна й ділова комерсантка. А за Бориса й за Лені я з початку сорок четвертого року стільки натрусився зі страху, стільки холодного поту пролив... пошукайте-но, знайдіть-но хоч одну людину, що зможе вам довести, ніби я був нелюд".

Справді, ніхто з причетних до цієї історії людей не міг би з цілковитим переконанням сказати про Пельцера, що він був нелюд. Треба тільки зазначити тут як незаперечний факт, що зі своїм холодним потом Пельцер поведився не дуже економно. Він почав проливати його на півроку раніше, ніж слід, і хай самі читачі вирішують, вірити йому чи ні. Засклена будка Пельцерової контори (вона ще й досі ціла* Грунч використовує її як склад готової продукції, ставлячи там призначені на продаж вазони з квітами та різдвяні намогильні ялинки) містилась у центрі підприємства: теплиці прилягали до неї, якщо вже додержуватись топографічної точності, з півдня, півночі й сходу; в тій конторі Пельцер якнайпедантичніше реєстрував усі вирощені в теплицях квіти (згодом він доручив цю справу Борисові), перше ніж передати частину їх до майстерні вінків, частину Грунчеві, на якому лежав обов'язок прикрашати могилки за

досить нечисленними в той час абонементами, а решту — пустити в більш чи менш вільний продаж. З заходу до бюро й до всіх теплиць прилягала майстерня вінків, що мала безпосередні виходи до двох крайніх теплиць, і Пельцер, звичайно, мав змогу стежити за всім, що там робилося. Він справді міг примічати, що Лені й Борис іноді майже зразу одне за одним виходили до вбиральні (вона в нас була одна, і для чоловіків, і для жінок) або до котроїсь із теплиць по матеріали на вінки. З погляду вимог протиповітряної оборони становище на Пель-церовому підприємстві було, як неодноразово заявляв тодішній уповноважений ППО фон ден Дріш, "злочинне", бо найближче бомбосховище, що хоч трохи відповідало вимогам інструкції, містилося метрів за двісті, в будинку міської цвинтарної управи, і, знов же за інструкцією, до того сховища не мали права заходити євреї, радянські громадяни та поляки. Неважко здогадатися, що на дотриманні цього припису особливо енергійно наполягали Кремп, Ванфт і Шельф; але що ж діяти з радянським полоненим, коли падають англійські чи американські бомби, хоча й не призначені для нього, однак цілком спроможні його вбити? Власне, те, що він міг загинути, не становило проблеми. Кремп висловився про це так: "На одного менше — велике діло!" (Свідок Кремер). Проте виникало ще одне ускладнення: а хто ж стерегтиме радянського полоненого, поки німці рятуватимуть (нехай тільки формально) своє життя в бомбосховищі? Невже залишити його самого, без сторожі, щоб він дістав змогу досягти стану, хоча й не кожному знайомого практично, але теоретично відомого кожному під назвою "воля"? Пельцер розрубав цей гордіїв вузол: він просто відмовився користуватись бомбосховищем, заявивши, що "воно однаково ні від чого не захищає. Це ж домовина, а не сховище", — думка, яку неофіційно поділяли й органи міської влади. Отже, під час бомбардувань він залишався в конторі, поручившись, що радянський полонений не зможе "так легко" вирватися на волю. "Кінець кінцем, я сам був солдатом і свій обов'язок знаю". А Лені, що зроду ні разу не ступила до бомбосховища чи до підвалу (і в цьому ми знов же вбачаємо подібність між нею й Пельцером), сказала, що вона "просто виходитиме на кладовище й чекатиме кінця тривоги там". А згодом зійшло на те, що "всі просто розбігалися хто куди, і протести того йолопа фон ден Дріша не допомагали, а письмові його рапорти Вальтерчик перехоплював через одного знайомого" (Грунч). "Адже то було безглуздя — ховатись у цвинтарній управі, то було не бомбосховище, а душлишня, та й годі, бутафорія, звичайнісінький погріб, перекритий ще кількома сантиметрами бетону, — його б і запалювальна бомба пробила". Як наслідок, під час повітряних тривог наставала анархія, бо працювати не дозволялось, радянського полоненого не можна було спускати з ока, а решта всі розбігалися "хто куди". Пельцер залишався в своїй конторі, стеріг Бориса, поглядав раз у раз на годинника й нарікав на змарнований робочий час, який він мусив оплачувати, не маючи з нього прибутку. А що фон ден Дріш весь час присікувався до Пельцера за погане затемнення вікон, то згодом він "почав вимикати світло — й пітьма витала над водами" (Грунч). Що ж робилося в тій пітьмі?

Чи вже з самого початку 1944 року, коли Пельцер почав труситися зі страху та

обливатись холодним потом, Борис із Лені іноді "борюкалися"?

Зі слів єдиного свідка, перед яким Лені розкривала своє інтимне життя,— Маргрет Шлемер — можна досить точно реконструювати такий розвиток любовних стосунків між Борисом і Лені. Після того першого "накладення руки" Лені часто бувала у Маргрет вечорами, а врешті стала й ночувати в неї і зробилась "напрочуд балакуча" — так само, як Борис перед Богаковим зробився "навдивовижу балакучий". Правда, Борис не розповідав Богакову про свої любовні взаємини так докладно, як Лені розповідала Маргрет, і все ж, коли трохи узагальнити деталі, хронологічна схема в обох розповідях збігається. В усякому разі, Пельцера, очевидно, зрадило безперечно властиве йому почуття реальності, якщо він почав "труситися зі страху" вже на самому початку сорок четвертого року. Бо вирішальне слово було вимовлене аж у лютому, за цілих півтора місяця після "накладення руки"! Лені спромоглась перед убиральнею хутенько шепнути Борисові: "Я тебе люблю", а він шепнув у відповідь: "І я". Мабуть, йому можна пробачити таке граматично неправильне скорочення. Звичайно, йому слід було шепнути "І я тебе", але, мабуть, йому здалося, що це звучатиме, наче "і ти мене". Та хай там як, а Лені зрозуміла, хоча "саме в ту мить ота клята стрілянина розлящалась аж страх" (Лені — за свідченням Маргрет). А перший поцілунок, що вкинув обох у екстаз, стався десь у середині лютого. А перше "поєднання" (вислів Лені, засвідчений Маргрет), чи то "гостювання" (вислів Богакова), відбулось, як доведено, аж 18 березня, під час повітряної тривоги, що тривала від 14.02 до 15.18, хоч було скинуто лише одну бомбу.

Тут треба зняти з Лені одну можливу й досить природну, та все ж цілком безпідставну підозру — підозру в схильності до платонічного кохання. Їй властива незрівнянна прямодушність рейнських дівчат (так, вона справжня рейнландка, її навіть пані Гельтоне так "атестувала", а це чогось таки варте), які, полюбивши когось чи відчувши, що це той, справжній, відразу стають готові на все, навіть на найсміливіші пестоші, й не чекають офіційного дозволу церкви чи держави. А наші двоє були не просто закохані, а "палали коханням" (Богаков), і Борис відчував невтримну жагучість Лені,— про це він так сказав Богакову: "Вона готова, готова на все — просто неймовірно, як вона тягнеться до мене". Можна вважати за певне, що обоє прагнули "поєднатися", чи то "погостювати" одне в одного, якомога скоріше, от тільки обставини вимагали такої обережності, якої мусили б дотримуватися, скажімо, двоє закоханих, що біжать назустріч одне одному через заміноване поле з кілометр завширшки, аби на трьох-чотирьох вільних від мін квадратних метрах полежати разом, "повалятися", чи то "поборюкатися".

Пані Гельтоне сформулювала своє враження так: "Ці двоє молодят просто рвалися одне до одного, притягувалися, мов потужним магнітом, і від необачних учинків їх оберігав тільки інстинкт самозбереження, а ще більше — страх за життя другого. Я в принципі не схвалюю так званих "амур-них зв'язків". Але за тодішніх історичних і політичних умов я визнала б, що їхнє становище виняткове, і, всупереч моїм моральним принципам, нічого не мала б проти, якби вони могли разом піти в готель, чи принаймні

в парк, чи хай навіть у під'їзд будинку... адже у війну навіть не дуже пристойні місця для побачень доводиться використовувати. Правда, мушу додати, що це тоді я негативно ставилася до любовних зв'язків, а тепер я стала куди прогресивніша".

А ось слова Маргрет: "Лені сказала мені: "Ти знаєш, я скрізь, скрізь бачу табличку: "Увага! Небезпечно для життя". А крім того, ви ж самі можете уявити, як важко за тих умов їм було порозумітися. Це просто диво, як швидко Лені збагнула, що на якийсь час повинна взяти ініціативу в свої руки, всупереч усім умовностям, що їх я ще й тоді додержувалась. Я ж нізащо в світі не зачепила б чоловіка перша. А їм же треба було не тільки воркотіти ласкаві слова, вони ж хотіли щось знати одне про одного. І як же важко було навіть на півхвилини лишитись удвох! Згодом Лені додумалась улаштувати таку ширму між убиральнею та стосами торфу — просто почепила мішковину й забила цвях, щоб можна було завісити, й виходила така ніби кабінка, де вони іноді могли сходитись на мить і хоч по щоці одне одного погладити, поцілуватись хапцем, а як їй пощастить шепнути йому: "Любий мій", то це вже бозна-яке щастя було. А скільки вони мали сказати одне одному! І про свої родини, і про те, що на душі, й про умови в таборі, про політику, про війну, про їжу. Звісно, вона й під час роботи з ним стикалася, бо здавала йому оздоблені вінки, і те забирало, може, з півхвилини, а з них якихось десять секунд можна було пошепотітися. А іноді вони, навіть не зумисне, сходились у Пельцеровій конторі — Лені диктувала, а він записував, скільки взято квітів, або ж він мусив розшукати щось для неї в шафі зі стрічками. От і знов викроювали яку хвилину. Щоб більше сказати, доводилось розмовляти скороченнями, та спершу треба ж було домовитися про самі скорочення. Коли Борис казав: "Двоє",— Лені розуміла, що того дня в таборі двоє померло. Ну, звичайно, вони ще гаяли багато часу на нібито зайві, але в коханців неминучі слова, як-от "Ти мене ще любиш?" тощо, отож і це доводилось скорочувати. Наприклад, коли Борис питав: "І досі як я?", то Лені знала, що це означає: "Так, так, так",— на це ж багато часу не треба. І того наці з протезом — не пам'ятаю вже, як його звали,— вона мусила задобрювати, хоч коли-не-коли сигарету йому запропонувати, і то дуже обережно, щоб він не зрозумів цього хибно: не подумав, ніби вона до нього залицяється або хоче його підкупити, щоб це було так просто, по-товариському, як годиться на спільній роботі; а коли разів чотири чи п'ять — це за місяць — дати тому наці закурити, то можна було й Борисові прилюдно простягти сигарету, і Пельцер тоді, бувало, казав: "Вийдіть, дітки, надвір, передихніть та покуріть на свіжому повітрі", то вже й Борис міг вийти закурити надворі, не ховаючись, і вони могли хвилину чи дві перемовлятися прилюдно — звичайно, так, щоб слів ніхто не зрозумів. Ну, і захворіти ж тому наці траплялось, і тій в'їдливій бабезді теж, а то й обом водночас; бували й такі щасливі випадки, коли захворіє троє чи четверо відразу, та ще й Пельцер кудись піде, а що половину обліку провадив Борис, а другу половину Лені, то їм можна було хвилин двадцять чи хоч би десять посидіти разом у конторі цілком легально і вже по-справжньому щось розказати одне одному: про своїх батьків, про все життя, Лені йому про Алоїза — між іншим, вона хтозна-скільки, здається, ще довго після того, як вони "поєдналися" — це її слово — не знала навіть Борисового прізвища.

"А навіщо мені було знати його відразу,— пояснила вона мені,— адже ми стільки мали розповісти важливіших речей, а йому я сказала, що моє справжнє прізвище Груйтен, а не Пфайфер". А як Лені стала війною цікавитися, щоб сповіщати його про становище на фронтах! Відзначала на карті все, що ми чули з англійських радіопередач, і будьте певні, й уві сні пам'ятала, що на початку січня сорок четвертого року фронт проходив біля Кривого Рога, а наприкінці березня росіяни розгромили оточені під Кам'янцем-Подільським частини і в середині квітня вже стояли під Львовом, і знала, що американці після боїв під Авраншем, Сен-Ло і Каном наступають на схід, а в листопаді, коли давно вже була вагітна, як вона кляла їх, що, мовляв, "топчуться на місці" й не можуть за стільки часу дійти від Моншау до Рейну! "Адже це всього вісімдесят — дев'яносто кілометрів,— казала,— чого ж воно так довго тягнеться?" І правда, ми всі сподівалися, що нас визволять найпізніше у грудні чи січні, а воно все відтягувалось і відтягувалось, і Лені не могла того зрозуміти. А яким жахливим ударом був для нас арденнський контрнаступ і бої в Гюртгенському лісі. Я пояснювала, чи то пробувала їй пояснити, в чому річ. Що наші тепер зовсім ошаліли, бо американці вступили на німецьку землю, і що люта зима, звичайно, перешкоджає наступові. Ми про це стільки переговорювали, що те й досі мені в голові сидить. Ну, і ви ж самі розумієте, що Лені була вагітна і ми мусили знайти чоловіка, щоб на нього можна було покластися і записати його батьком дитини. На запис "батько невідомий" вона ладна була погодитися тільки в крайньому разі. А потім ще Борис додав нам зайвої мороки — я це й досі кажу, що зайвої, бо ми мали до біса іншого клопоту. Він одного дня шепнув Лені таке ім'я: "Георг Тракль". Ми обидві розгубились, не могли втямити, що це означає: чи Борис підказує, на кого записати дитину, а коли так, то хто він і де живе? Лені не розчула як слід, чи то Тракль, чи то Тракель, а що вона трохи знала по-англійському, то гадала — може, й Трекл або Трокл. Я й досі не знаю, що той Борис собі думав. Це ж був вересень сорок четвертого року, тоді ми всі ніби на вулкані жили. Я цілий вечір біля телефону просиділа, бо Лені не терпілося відразу дізнатись. Та ніхто з моїх знайомих нічого до ладу не сказав. Урешті вона зовсім пізно поїхала додому й збаламутила всіх Гойзе-рів. Але й ті не знали. І довелось, на превеликий жаль, другого дня марнувати безцінні секунди, питати в Бориса, хто це такий. Він сказав: "Поет, австрійський, уже помер". Тоді Лені, не довго думавши, пішла до найближчої бібліотеки й написала на квиточку-замовленні: "Тракель, Георг". Літня бібліотекарка сердито насупилась, навіть вичитала їй, та все ж видала невелику книжечку віршів. Лені дуже зраділа й ще в трамваї почала її читати. Я кілька віршів і досі пам'ятаю, бо вона їх мені читала вголос щовечора. "Могильний мармур в сивині"—це мені дуже подобалося, просто страшенно, а оце ще дужче: "Біля брам стоять дівчата, у життя зорять барвисте, в них серця несмілі й чисті, і чекають там дівчата". Я тоді просто ревла, слухаючи ці вірші, та й тепер реву, бо вони мені нагадують — і що старіша роблюсь, то дужче — про моє дитинство, про юність, про те, яка я тоді була весела й сповнена надій... яка весела й сповнена надій... а ще в одному вірші просто наче йшлося про Лені, і ми обидві скоро напам'ять його знали: "Часто їх біля криниці у вечірню видно пору, як стоять біля криниці й ходять відра вниз

та вгору". Вона всі ці вірші з тієї книжечки вивчила напам'ять, сама добрала до них мелодію й мугикала потихеньку в майстерні, щоб його потішити, і справді він тішився, але не обійшлося і без мороки — з тим нащ, бо він якось присікався до неї, що це, мовляв, означає, а вона відповіла, що це просто вірші одного німецького поета, і Борис теж устрям здуру, сказав, що знає цього поета, що

він з Остмарку — так і сказав: з Остмарку! — звали його Георг Тракль і таке інше. А наці знову сказився — де ж пак, якийсь більшовик краще за нього знає німецьку поезію, і побіг питати партійне начальство чи ще кого, що це за Тракль, чи не більшовик, але там йому, либонь, сказали, що з Траклем усе гаразд. Він тоді спитав, чи це гаразд, що радянський росіянин, комуніст, "нижча раса" так добре знає того Тракля, і на це йому, либонь, відповіли, що священне надбання німецької культури, звичайно, не для "нижчої раси". Але й на цьому не скінчилось, була ще морока, бо Лені — вона тоді зробилась досить зухвала й самовпевнена, а вродю розцвіла, просто диво, бо ж її кохали так, як мене ніхто, навіть мій Шлемер, не кохав,— ото ж Лені якраз того самого дня проспівала вірш про Соню: "Вечорами в сад вертає Соні втіха, синя тиша" — там чотири рази згадується Соню. Той наці знов розкричався: це, мовляв, зрадницька пісня, бо Соня — російське ім'я. Лені не розгубилась, відрубала йому, що й Соня Гені теж зветься Соня, а крім того, вона лише торік бачила один фільм, "Поштмейстер", то там самі росіяни й дівчина-росіянка. Цій суперечці врешті поклав край Пельцер, він сказав, що все це бридня і що Лені, звичайно, може співати під час роботи, це нікому не вадить, аби тільки не заборонені пісні. Він запропонував проголосувати, а в Лені було хоч і не сильне, проте досить приємне контральто, і всім подобалося, що хоч вона трохи нудьгу розганяла своїм співом, бо більш ніхто не мав охоти співати, ото ж усі проголосували проти того наці — і Лені вже ніхто не боронив мугикати свої імпровізовані пісеньки на слова Тракля".

Гельтоне, Кремер, Грунч, хоча й не в однаковій формі, потверджують, що спів Лені був для них приємний. Гельтоне: "Боже мій, у той смутний час це ж була така втіха, коли вона своїм приємним низьким голоском щось заспіває, сама, з власної охоти, і зразу було помітно, як добре вона знає Шуберта і як вправно добирає мелодії до тих прегарних, зворушливих віршів". Кремер: "Ой, це ж було так, наче сонечко засвітить, коли Лені часом заспіває. Тоді навіть Ванфт і Шельф не мали нічого проти; хіба сліпий би не помітив, що вона кохає і її кохають, але хто той щасливець,

1 Так у гітлерівській Німеччині після окупації в 1938 році називали Австрію.

про це ніхто з нас і не здогадувався, бо росіянин весь час був такий тихий, працює собі та й працює".

Грунч— "Я сміявся до знемоги, і в душі, и у голос, 13 того зануди Кремпа, що він так казиться. Як його розлютила ота Соня! Немовби сотні й тисячі жінок не звалися Сонями. Та й Лені добре йому дала відкоша, згадавши про Соню Гені. Ох, ви знаєте, коли вона співала, це так було, наче раптом серед зими на полі між сухим цурпаллям виріс і розцвів соняшник. Просто чудесно було, і всі, всі відчували, що вона закохана й щаслива — так розквітла тоді вона сама. Але, звісно, крім Вальтерчика, ніхто не

здогадувався, хто її обранець".

Пельцер: "Звичайно, мене тішив її спів, бо я доти й не знав, що в неї таке приємне тихеньке контральто,— але якби ви знали, яку халепу я мав через той спів! Без кінця телефонні дзвінки та допитування, чи справді то були російські пісні, і чи росіянин якось причетний до цього, і таке інше. Правда, зрештою все вгамувалось, однак мороки я мав чимало, і не таке це діло було безпечне. Я ж вам казав, що тоді все було небезпечне".

Авт. не хотів би, щоб у читачів виникло хибне враження, ніби Лені й Борис жили в постійній тривозі або ж ніби Борис будь-що намагався перевірити чи поповнити знання Лені в царині німецької поезії та прози. Як він тоді розповідав Богакову, робота йому подобалася і настрої він мав непоганий, бо знав напевне одне, що побачиться з Лені, та ще й міг, залежно від подій на фронтах, бомбардувань і загального становища, мати надію, що "погостює" в Лені. Йому добряче перепало за те, що співав у трамваї, і відтоді він остерігався, придушуючи мимовільне бажання заспівати. Він знав чимало німецьких народних та дитячих пісень і вмів виконувати їх журливим голосом, та через це він мав халепу вже в таборі, бо ж ні у Віктора Генріховича, ні в решти полонених не дуже лежало серце (з цілком зрозумілих причин.— Авт.) до німецьких пісень. Кінець кінцем погодились ось на чому: оскільки "Лілі Марлен" подобалась усім, і навіть дуже, та й голос Борисів теж, то коли він виконає "Лілі Марлен" (пісню, якої він, за словами Богакова, не любив.— Авт.), йому дозволяли проспівати ще одну німецьку пісню. Його улюблені пісні, за словами Богакова, були "Кри-нпид біля брами", "Шипшина" і "На луках на зелених". Мабуть рано-вранці в трамваї, серед понурих, безнадійних оолич, Борис найохочіше завів би таку пісню, як "Гей, а що До нас іде?". Після тієї першої спроби заспівати, так вороже сприйнятої і так брутально урваної, йому все ж лишилась одна втіха: той німець-робітник, що був шепнув йому кілька слів розради, майже щоранку їздив на роботу в тому самому трамваї, що й Борис. Розмовляти вони, звичайно, не могли, тільки інколи дивилися глибоко й щиро один одному в очі, а лиш той, хто сам бував у такому становищі, знає, як багато може сказати глибокий і щирий погляд. А перше ніж зважитись заспівати на роботі, він (як каже Богаков) досить хитро вбезпечив себе. Оскільки майже всім у майстерні — навіть Кремпові й Ванфту — неминуче доводилось подеколи говорити з ним, нехай тільки "На", або "Ось", або "Йди сюди", а сам Пельцер часом мусив вести з ним і довші розмови про облік стрічок, вінків та квітів або про зміни в розпорядку роботи, одного дня Борис звернувся до Пельцера з проханням: чи не можна йому хоч коли-не-коли "проспівати пісню".

Пельцер: "Я отетерів. Просто отетерів. У такий час йому ще хочеться співати! А ще ж була ота з біса слизька історія в трамваї — на щастя, тоді тільки завважили, що він співав, а що саме співав — не добрали. Коли я запитав, чого це йому так припекло співати, і пояснив, що при такому становищі на фронтах співи російського військовополоненого можуть сприйняти як провокацію — адже, самі знаєте, був уже червень сорок четвертого, Рим у руках американців, і Севастополь росіяни відбили назад,— то він мені відповів: "Це для мене така велика втіха"... Мушу вам сказати, я був

зворушений, глибоко зворушений: співати німецькі пісні для нього велика втіха! Я йому відповів: "Слухайте-но, Борисе, ви ж знаєте, що я не нелюд, і як про мене, то виспівуйте собі, мов Шаляпін, скільки влізе,— але ж ви чули, який гвалт був, коли заспівала пані Пфайфер (при ньому я ніколи не називав її Лені), то уявіть собі, що буде, коли ви..." Та врешті я таки наважився й сам виступив у майстерні з такою передмовою: "Слухайте-но, друзі! Ось наш Борис уже півроку працює з нами. Ми всі знаємо, що він добрий робітник і скромна людина. Він дуже любить співати, зокрема німецькі пісні, й просить, щоб йому дозволили вряди-годи під час роботи виконати яку-небудь німецьку пісню. Проголосуймо: хто "за", хай підніме руку",— і сам перший підняв, а за мною й усі, тільки Кремп не підняв руки, але все ж таки щось буркнув собі під ніс. Я тоді далі: "Це ж усе культурне надбання німецького народу, ті пісні, що їх Борис хоче перед нами виконати, і я не бачу ніякої небезпеки в тому, що й радянську людину так тягне до німецької культури". Борисові, правда, вистачило розуму не заспівати зразу, а почекати ще два-три дні, але потім він так співав нам арії Карла Марії фон Вебера, що я, далебі, й в опері не чув кращого виконання. І "Аделаїду" Бетховена він теж співав — бездоганно правильно й з бездоганною вимовою. Ще він співав багато любовних пісень, як на мене, аж забагато, а тоді нарешті: "Гайда в Махагоні, там добре буде нам, там є дівчата й коні, і п'ють, і грають там". Цю він співав часто, і я лише згодом довідався, що її написав отой Брехт, і признаюся по правді, що мені й тепер мороз поза спиною йде — тобто пісня мені подобається, я потім пластинку собі купив, і нині частенько її слухаю, тільки мороз мене всипає, як подумаю, що цього Брехта співав російський військовополонений восени сорок четвертого року, коли англійці були вже біля Арнгайма, росіяни в передмістях Варшави, а американці трохи не під Болоньєю... та ж від цього й тепер, через стільки років, можна посивіти. Але хто там тоді знав того Брехта, навіть Ільза Кремер його не знала — щодо цього він міг бути певен, що ні Брехта, ні Тракля ніхто не знає. А я сам лише потім збагнув: адже ті пісні були справжньою любовною розмовою між ним і Лені! Справжнісінькою любовною розмовою!"

Маргрет: "Вони обоє чимраз сміливішали, а я тремтіла від страху. Лені кожного дня щось йому носила: сигарети, хліб, цукор, масло, чай, каву, газети, складені малесеньким квадратиком, леза для бритви, одержу — адже надходила зима. Можете бути певні, що з середини березня сорок четвертого не було такого дня, щоб вона нічого йому не принесла. Вона видовбала під стосом торфу таку печерку — від стіни, звичайно,— і затикала її великою грудкою торфу, а він потім забирав звідти покладене, і, звичайно, доводилося й конвоїрів задобрювати, щоб не обшукували його, і це треба було робити дуже обережно, а один із них, отой нахабний хлопець, дуже веселий, тільки занадто нахабний, усе запрошував Лені на танці й так далі, закидав, що хоче з нею "увійти в клінч", як він казав,— такий молодий нахаба, і, мабуть, йому більше було відомо, ніж він показував. То він усе в'язнув до Лені, щоб вона пішла з ним погуляти, і врешті вже не стало як відмагатись, вона мене й попросила, щоб я з ними пішла. Ну, ми разів кілька сходили в оті солдатські кав'ярні з танцями, мені знайомі дуже добре, а їй зовсім не знайомі, і той нахаба сказав відверто, що я йому більше до смаку, ніж

Лені,— вона, мовляв, занадто "делікатна", а я "хвацькіша". Ну, і вийшло з цього те, що мусило вийти, бо Лені страшенно боялася, що ои тип — його звали Больдіг — щось винюхає і накоїть лиха. Я... ну, як би це сказати... ну, не те щоб пожертвувала собою, а просто забрала його в неї, чи то взяла на себе, так, мабуть, краще сказати — великою жертвою це не було; на одного більше, на одного менше, під кінець сорок четвертого це вже для мене небагато важило. Жив він досить розкішно, той молодий нахаба: коли захоче зі мною "прокрутити пластинку", як він іще казав, то вів до найдорожчого готелю, і шампанське замовляв, і все таке, а найголовніше — виявилось, що він не тільки нахаба, а й хвалько: трохи підпивши, вибовкував, що слід і не слід. Він спекулював усім, чим можна: горілкою й сигаретами, певна річ, і кавою, і м'ясом, але найбільше грошей він мав з посвідчень на ордени, довідок про поранення, солдатських книжок — він нагрів їх десь під час відступу, і будьте певні, коли я почула про солдатські книжки, то зразу вуха наставила, згадавши Бориса й Лені. Спершу я дала йому набалакатись, а тоді почала з нього глузувати, нібито не вірю, аж поки він мені все показав — справді, у нього була ціла папка — завбільшки з том енциклопедії — незаповнених бланків з печатками й підписами: там і відпускні посвідки були, й літери на проїзд. Гаразд, думаю. Тепер ти в нас на гачку, а сам про нас ще нічого до пуття не знаєш. Тоді я дуже обережно почала випитувати його про полонених росіян, і він сказав, що то бідолахи і він їм часом яку сигаретку підкидає, а недокурки то й завжди віддає, і взагалі, нащо йому зайвих ворогів наживати. Той Больдіг брав за залізний хрест першого класу три тисячі марок і казав, що це "задурно", а за солдатську книжку п'ять тисяч — адже вона "часом може й життя людині врятувати",— а довідки про поранення він збув усі під час відступу з Франції, коли по руїнах ховалось повно дезертирів і вони стріляли один одному з належної відстані, звичайно,— в ногу чи в руку, а потім, маючи посвідку, цілком законно їхали додому. Я тоді вже третій рік працювала в госпіталі, то добре знала, яка доля чекала "самострілів".

Пельцер: "Якраз тоді в майстерні поменшало роботи. На щастя, Кремпові довелось місяців на два лягти в госпіталь,— так важко було йому звикати до свого протеза. Я б міг і ще дві чи три душі звільнити... Річ не в тому, що менше людей умирати стало, просто влада взялась ретельніше за евакуацію міста. І поранених із фронту везли теж не до нас, а здебільшого відразу за Рейн. Добре, що Шельф і Цефен самі захотіли евакуюватись до Саксонії, й кінець кінцем ми тут лишилися, можна сказати, "в дружньому колі", якщо хочете але й тим, що zostалися, роботи не вистачало. Врешті я перекинув декого до теплиць, та однаково справи йшли кепсько ледве покривались видатки. В сорок третьому році ми по дві зміни працювали, а як коли, то й третю влаштовували, потім настав застій, а тоді раптом знов пожвавлення, бо почастишали бомбардування й знов було кого ховати, і я перевів людей з теплиць назад до майстерні, запровадив знову подвійну зміну, а ще якраз у той час Лені зробила свій, можна сказати, винахід, і посипались замовлення. Їй трапились на очі кілька розбитих вазонів з вересом, і вона придумала робити з них вінки без основи, такі невеликі, туго сплетені, трохи схожі на римські, й це знов могло бути підозріло, але хто там восени

сорок четвертого ще міг думати про такі дурниці,— а Лені згодом так набила руку, що диво; ті вінки були невеликі, зграбні, аж лискучі, наче з металу, а потім ми їх ще й лаком стали покривати, і Лені виплітала на них ініціали небіжчика чи того, від кого вінок, а часом і повні імена, не дуже довгі —"Гайнц" іще вміщалося, і "Марія", і такий гарний контраст кольорів виходив, зелене на пурпуровому. І ні разу, ні разу не порушила вона того закону, що центр оздоблення має бути у верхній лівій третині вінка. Мені подобалось, клієнти були в захваті, а тоді ще було вільно й більш-менш безпечно їздити на той бік Рейну, то вересу можна було навозити скільки завгодно. Вона часом перевершувала сама себе, коли виплітала всякі релігійні символи, якорі, серця, хрести".

Маргрет: "Звичайно, у Лені були свої міркування, коли вона почала плести вінки з вересу. Вона сама їх так висловила: її шлюбне ложе мусить бути з вересу, а що їм не можна вийти з кладовища, то нема іншого способу, як пристосувати для зустрічей котрийсь із фамільних склепів. Вона вибрала велику родинну каплицю Бошанів, тоді вже досить занедбану; там були лавки і маленький вітвар, за ним можна було намостити вересу так, що й не видно, а з самого вівтара неважко було виїняти камінь і влаштувати там схованку для сигарет, вина, хліба та цукерок. Лені тим часом стала хитріша, вона вже не щодня наливала Борисові чашку кави, а хіба раз на чотири-п'ять днів. Вона й готові вінки вже часом не йому здавала, і взагалі майже не стикалася з ним у майстерні, й не перешіптувалась, і схованку в стосі торфу перенесла до каплиці Бошанів. Двадцять восьмого травня оув у неї щасливий день: дві повітряні тривоги майже підряд, Удень, від першої години до пів на п'яту — бомб скинуто небагато, але якраз досить, щоб це вважалося за бомбардування. Одно слово, вона прийшла додому рада-радісінька й сказала мені: "Сьогодні у нас було весілля, бо вісімнадцятого березня то тільки заручини, і знаєш, що Борис мені сказав? "Слухай англійців, ті не брешуть". А потім настав тяжкий час, більш як два місяці жодного нальоту вдень, тільки вночі, кілька разів ще перед північчю, і ми, було, лежимо вдвох у ліжку, й Лені нарікає: "Ну чого вони вдень не прилітають, коли вже вони вдень прилетять, і чого ті американці не наступають, чого вони топчуться, це ж так недалеко!" Тоді вона вже давно була вагітна, і ми сушили собі голову, де знайти батька для дитини. Потім нарешті на вшестя знов прилетіли вдень, великий наліт був, дві з половиною години, здається, і бомб скинуто досить, навіть на кладовищі падали, і в каплицю крізь вікна кілька осколків влетіло, коли вони обоє там були. А потім настав час, що його Лені назвала розкішним, "місяць розкоші" —від другого до двадцять восьмого жовтня дев'ять великих нальотів удень. Лені тоді сказала: "Це я маю дякувати Рахелі й матері божій, вони обидві не забули, як я їх шаную".

Тут треба коротко нагадати, чи то зрезюмувати кілька фактів: Лені було двадцять два роки, і коли з погляду суспільного становища протягом трьох місяців від різдва 1943 до першої "гостини" 18.III 1944 р. її можна б назвати зарученою, то від дня вшестя 1944 р. її й Бориса слід уважати молодим подружжям, уся доля якого залежала від маршала авіації Гарріса, тоді ще не відомого їм. Непохибна статистика послужить нам

тут краще, ніж свідчення Пельцера й Маргрет. Від 12.IX до 31.XI 1944 р. відбулося сімнадцять денних нальотів, під час яких скинуто близько 150 повітряних мін, понад 14 000 фугасних бомб і приблизно 350 000 запалювальних; слід мати на увазі, що неминучий хаос був вигідний для нашої пари, бо ніхто вже не стежив дуже пильно, хто де ховається і хто з ким звідки вилазить після тривоги — хоч би навіть із чийогось фамільного склепу. Занадто церемонні коханці в такий час не дуже натішаються, але ні Борис, ні Лені, очевидно, не були занадто церемонні. Звичайно, вони тепер мали досить часу, щоб розповісти про своїх рідних, батьківщину, виховання, навчання, про становище на фронтах. На підставі статистики бомбардувань можна з майже науковою точністю встановити, що від вересня до грудня 1944 року Борис і Лені пробули разом майже двадцять чотири години, а 17 жовтня аж три години підряд. Отже, якщо комусь спаде на думку жаліти їх обох, то це почуття дуже швидко минеться, коли подумати, як мало коханців, таємних чи навіть цілком легальних, полонених чи вільних, мали тоді змогу пробути стільки часу в такій інтимній близькості, а отже, і з цього погляду їх треба вважати за щасливців — щасливців, які безсоромно ждали денних нальотів англійської авіації, щоб зустрітися в той час у каплиці Бошанів.

Про одне Борис не здогадувався й не дізнався ніколи: Лені заплуталась у серйозних фінансових труднощах. Коли згадати, що її місячної платні ледве вистачало на півфунта кави, а прибутків від будинку — на сотню сигарет, в той час як вона зуживала щомісяця до двох фунтів кави й три-чотири сотні сигарет (разом з тими, які йшли на "підмазування"), то кожному стане очевидно, що тут мав неминуче вступити в дію з катастрофічною швидкістю один з найелементарніших економічних законів: великі видатки при малих прибутках. Коли обчислити видатки точно *чи принаймні з близькою до абсолютної точності ймовірністю, то Лені потребувала на каву, цукор, вино, сигарети й хліб — за ринковим курсом сорок четвертого року — від чотирьох до п'яти тисяч марок. А заробіток і прибутки від будинку становили разом близько тисячі марок. Наслідки очевидні — борги. Якщо ж урахувати ще й те, що в квітні 1944 року вона довідалась, де її батько, і намагалася складними кружними шляхами "підкинути" щось і йому, то виходить, що з червня того року видатки її становили до шести тисяч марок на місяць, а прибутки — та сама тисяча. Заощаджень у неї не було ніколи, і навіть її витрати на саму себе, ще поки Борис і батько не обтяжували її бюджету, набагато перевищували прибутки. Коротше кажучи, можна довести, що у вересні 1944 р. вона вже мала двадцять тисяч марок боргу, і кредитори почали її турбувати. Саме в той час марнотратство її різко зросло: вона почала купувати такі предмети розкоші, як леза для бритви, мило, шоколад — і вино, знов і знов вино.

Лотта Г.: "У мене вона ніколи не позичала, бо знала, що мені самій сутужно з двома дітьми. Навпаки — вона, бувало, ще й підсуне мені чого-небудь: талонів на хліб, цукру, тютюну чи й пачку-другу сигарет. Ні, ні. Вона знала, що можна и чого не можна. З квітня й до жовтня вона майже не була вдома, і по ній видно було, що у неї є хтось, що вона закохана й щаслива. Ми, звичайно, не знали, хто він такий, і думали, що вона бачиться з ним у Маргрет. Я тоді вже з рік як не служила в фірмі, перейшла спершу на

біржу праці, а потім у відділ забезпечення бездомних і заробляла якраз стільки, щоб заплатити за те, що давали на картки. Фірму реорганізували, в червні сорок третього поставили за начальника зовсім нову людину, одного типа з міністерства, і він зразу повівся досить круто. Ми його називали "свіжий вітер", бо прізвище його було Віттер, і він весь час говорив про те, що треба "провітрити як слід це кубло, вигнати геть хатній затишок і весь давній гнилий дух!" "Давній гнилий дух" — це стосувалося й мого свекра та мене. Він сказав мені цілком відверто: "Ви обоє надто довго тут засиділись, надто довго... і я не хотів би морочити собі голову з вами, коли почнемо фортифікаційні роботи на західному кордоні. Там буде не з медом, там працюватимуть росіяни й росіянки, українці та німецькі солдати-штрафники. Це діло не для вас. Краще звільніться самі". Він був такий, знаєте, класичний тип бравого служачки, цинік, проте не дуже лихий — таких можна часто побачити. Ви, каже, ще всі смердите Груйтенном. Отож ми звільнились — я перейшла на біржу праці, свекор на залізницю бухгалтером. І ось тоді старий Гойзер показав свою справжню натуру, а може, то обставини так на нього вплинули — не знаю, але він зробився страшенно нищий і зостався й досі такий. Пекло — це ще дуже скромна назва для того, що робилося тоді в нас удома. Бачте, зразу після того, як Груйтена посадили, ми жили й харчувались однією сім'єю, і навіть Генріха Пфайфера до неї прийняли — він тоді саме чекав призову. Спочатку Марія і моя свекруха ходили купувати харчі, доглядали дітей, Марія вряди-годи й на село їздила, до Тольцема або Лісеміха, привозила бодай картоплі та всякої городини, а інколи і яєчко. І все йшло дуже добре, поки свекор не почав ту юшку, що видавали залізничникам додатково, без карток, приносити додому, ввечері підігрівати й спокійнісінько сьорбати в нас перед очима — звісно, спершу повечерявши разом з нами. А потім свекруха "схибнулась на грамах", як Марія казала, й почала все переважувати; далі всі стали замикати свої харчі в шафку, на великий висячий замок, і, звісно, підозрювати одне одного в крадіжці. Свекруха важила маргарин, замикаючи шафку, а виймаючи його, знов переважувала і щоразу, щоразу казала, що трохи вкрадено. А я викрила, що вона не соромиться навіть молоко в онуків надливати, щоб спекти запіканку для себе або для свого старого. Я тоді перебралась до Марії купівлю та куховарство доручила їй і не прогадала, бо ні Марія, ні Лені не були ніколи дріб'язкові — зате старі Гойзери почали шпигувати, винюхувати, коли у нас що вариться чи на столі стоїть, і мали ми нову розвагу — завидки. Я просто хтозна-як заздрила Лені, що вона має змогу піти з дому та притулитися зі своїм коханцем у Маргрет. А тим часом старий Гойзер, перейшовши на залізницю, почав налагоджувати зв'язки, як він казав. Він нараховував платню паровозним машиністам, а ті ж у сорок третьому ще їздили трохи не в усі кінці Європи і возили всякі дефіцитні товари туди і звідти. З України за мішок солі привозили цілу свинячу тушу, з виголоднілої вкрай Голландії чи Бельгії за лантух білого борошна — сигари, а з Франції, звичайно, всілякі вина, шампанське, коньяк. Одно слово, Гойзер попав на тепле місце, а як згодом йому доручили ще й координацію руху товарних поїздів, то він зробився гуртовим комерсантом: вивчив докладно, де в Європі чого бракує, і відповідно спрямовував

перевезення товарів: голландські сигари ішли за масло до Нормандії — звісно, це ще перед "другим фронтом", — а за те масло в Антверпені, чи де там, вимінювали сигар удвічі більше ніж віддали за нього в Нормандії, і так далі. Ну, а що він-таки й розподіляв рейси, то всі машиністи й кочегари були у нього в руках, і він, звичайно, в найвигідні-ші рейси посилав тих, хто найкраще з ним ладнав. Та й на внутрішньому ринку, в Німеччині, різні товари в різних місцях коштували не однаково. В великих містах усе добре йшло — харчі й усяка бакалія, — а в селах, звичайно, кава була дефіцитніша, ніж масло чи там що, і, міняючи одне на друге, можна було, як він казав, подвоїти капітал. І само собою вийшло так, що Лені він визискував найбільше: для годиться він і остерігав її, але як просила грошей, то позичав. Урешті вона й продукти стала в нього купувати, і знов же він на тому вигадував — щоразу трошки обдурював її, бо хіба ж вона помітить? Вона тільки підписувала розписки. Не хто як Гойзер, кінець кінцем, довідався, куди попав старий Груйтен — спершу до Франції, на будівництво Атлантичного валу, як робітник коло бетономішалки в штрафній команді, а згодом він був у Берліні, розбирав руйновища після бомбардувань, — і ми таки знайшли змогу час від часу підкидати йому пакуночок та одержувати від нього звістку. Здебільшого він повідомляв коротко: "Не турбуйтеся. Скоро вернусь додому". Отже, знов треба було грошей. І вийшло те, Що мусило вийти: до серпня сорок четвертого року Лені заборгувала Гойзерові двадцять тисяч марок, і знаєте, що він зробив? Почав вимагати свої гроші. Каже, як не повернеш боргу, то вся моя комерція захрясне, — і знаєте, чим усе скінчилося? Лені заставила будинок за тридцять тисяч марок, віддала старому двадцять, а десять іще лишилося їй. Я її відраджувала, казала, що це божевілля — під час інфляції заставляти нерухоме майно, але вона тільки сміялась. Дала мені дещо для дітей і пачечку сигарет, а тоді якраз Генріх зазирнув до нас у кімнату, чи не підживиться чим, то вона і йому щось дала перекусити, а тоді вхопила й закрутила в танці — хлопець збентежився так, що страх. Вона тоді так розквітла, така стала безтурботна й весела, просто неймовірно, і я заздрила не тільки їй, а й тому хлопцеві, що з ним вона десь зустрічалася. Невдовзі Марія на якийсь час перебралась на село, Генріха призвали, а я зосталася сама зі свекром та свекрухою, та ще й дітей мусила їм доручати. З Лені сталось те, що мало статися: знов позичка під заставу, а потім... соромно сказати: потім він відкупив у неї будинок, майже цілий будинок, у такому районі, наприкінці сорок четвертого року, коли вже взагалі важко було щось дістати за гроші, — дав їй ще двадцять тисяч, погасив заставні листи, однаково виписані на нього, і став тим, до чого, видно, прагнув весь час: домовласником, та й досі володіє цим будинком, що тепер вартий трохи не півмільйона. А я аж тоді збагнула, що він за людина, коли він зразу, з першого січня сорок п'ятого року, почав збирати квартирну плату. Це, напевне, була його мрія — першого числа кожного місяця обходити квартири й збирати плату, тільки що в січні сорок п'ятого небагато можна було зібрати, бо більшість пожильців евакуювалася, два горішні поверхи вигоріли; але сміх брав, що він і мене до списку пожильців записав, і Пфайфе-рів теж, хоч вони повернулися тільки в п'ятдесят другому, — і аж тоді, коли він здер з мене першу плату, тридцять дві марки

шістдесят пфенігів за дві порожні кімнати, я вперше подумала, що в Лені ми стільки жили задарма. Я часом остерігала Лені, вважаючи, що вона поводитись дуже нерозумно, але тепер гадаю, що вона дуже мудро робила, коли на все чхала зі своїм любчиком,— адже й після війни вона не пропала з голоду".

Маргрет: "І ось Лені провела те, що вона сама назвала своїм другим оглядом війська. Перший, як вона мені розповідала, відбувся тоді, коли в неї почалося з Борисом: вона перебрала всіх родичів і знайомих, навіть кілька разів спускалась удома в бомбосховище, аби й там свої випробування

провадити; вивірила й Гойзерів, і Марію, і Генріха, і всіх V себе на роботі, й хто ж під час того огляду виявився єдиним надійним солдатом? Я. З неї б вийшов великий стратег— я уявляю, як вона перебирала всіх по одному, і в Лоти, звісно, вбачала можливу спільницю, але відкинула через "ревнощі", а старого Гойзера та його жінку як "старомодних і русофобів", а Генріха Пфайфера як занадто "небезстороннього", і як вона була певна, що Ільза Кремер годиться на роль спільниці, навіть сходила до неї, поговорила про се, про те, але побачила, що Ільза "просто боїться, боїться і надто втомлена; вона вже не хоче ні в що встрявати, і я її розумію". І про пані Гельтоне вона теж думала, проте відхилила і її, "тільки через її старомодну мораль", ну, а крім того, "треба ж зважити й на те, хто має досить сили, щоб знати таке і витримувати". Бачте, вона твердо постановила виграти бій, і для неї це була найприродніша в світі річ, що для війни потрібні гроші й опорні пункти, і ось єдиний опорний пункт, що вона знайшла під час першого огляду війська та оцінки становища, була я — дуже велика честь для мене, але й тягар не малий. Отже, я мала досить сили. В бомбосховищі, вдома, з Гойзерами, з Марією — весь час вона послідовно вивіряла, хто чим дише, відкинувши звичайну свою мовчазність і розповідаючи різні історії: спершу про німецьку дівчину, що мала роман із полоненим англійцем; і хоч результати були безнадійні — більшість стояла за те, щоб розстріляти, стерилізувати, затаврувати ганьбою і т. ін.,— вона ще закинула й про француза. Той, правда, "як людина" був сприйнятий прихильніше, як можливий коханець (певно, через те, що французи маю!ть славу донжуанів.— Авт.) викликав усмішечки, проте був відхилений категорично, як "ворог". Однак вона мусила продемонструвати, чи то кинути на поталу, ще й поляка та росіянина, і тоді вже не почула жодного м'якшо-го вироку, ніж "голову відрубати". В тіснішому родинному колі, включно з Гойзерами та Марією, звичайно, висловлювалися думки відвертіші, щиріші, не такі офіційні. Марія, навдивовижу, навіть захищала поляків, бо вбачала в них "бравих офіцерів"; французів вона вважала "зіпсутими", англійців "либонь, нікудишніми коханцями", росіяни були для неї "темні люди". Лотта думала, як і я,—що все це гидь. Це в неї, як і в мене, улюблене слівце. "Чоловік — це чоловік",— пояснила вона й відзначила, що Марія та старі Гойзери хоча и не вільні від націоналістичних упереджень, зате цілком вільні від політичних. Французів визнали за жагучих, але

кровопивців, поляків за чарівних і темпераментних, але зрадливих, росіян за вірних, дуже вірних коханців,— одначе в даній ситуації всі без винятку, і Лотта теж,

вважали, що зв'язуватися з західним європейцем небезпечно, а зі східним— смертельно небезпечно".

Лотта Г.: "Одного разу, коли Лені вернулась була від Маргрет додому, щоб залагодити з моїм свекром якісь грошові справи, я застала її у ванній кімнаті, як вона стояла перед дзеркалом гола й обмацувала себе, чи туге в неї тіло. Я підступила ззаду й накинула на неї простирadlo. Вона вмить зашарілась, мов рожа,— я доти ніколи не бачила, щоб вона червоніла,— а я поклала їй руку на плече й сказала: "Будь рада, що можеш іще кохати, а того недотепу, якщо ти його коли кохала, забудь. Ось я свого Віллі не можу забути. Не бійся нічого, хай навіть він англієць". Я ж не така наївна, щоб не здогадатися ще тоді, в лютому сорок четвертого, що в неї хтось є, і то напевне з чужоземців, коли вона почала оповідати оті наївні історії. Скажу відверто, якби я думала, що то росіянин, поляк чи єврей, то відраджувала б її як могла, бо за таке платили головою, і я й досі рада, що вона не призналась мені. Багато знати тоді було небезпечно".

Маргрет: "Навіть Пельцер як можливий спільник відпав під час "першого огляду". Грунч? Ні, він занадто язикатий. І ось настав — "другий огляд" — цей раз ішлося про вагітність Лені та її наслідки,— і знов єдиною надійною людиною виявилась я. А втім, Пельцера ми вирішили держати в стратегічному резерві; того літнього ландштурміста, що здебільшого приводив Бориса до майстерні, викреслили, бо він був брудний тип і теж базіка, а хвацького Больдіга лишили в запасі: я з ним ще часом зустрічалась, і комерція його процвітала. Щоправда, недовго, бо він занадто знахабнів і в листопаді сорок четвертого попався на гарячому з усією своєю паперовою крамничкою — його застукали за вокзалом, як він щось комусь продавав, і розстріляли на місці. Отже, відпав і він, і надія на його солдатські книжки".

Тут авт. хоче зробити кілька істотних з морального погляду зауважень, що виправдовують поведінку Лені й Маргрет. По суті, Лені навіть не була вдовою: вона лишалась нареченою покійного Ергарда, з яким іноді навіть порівнювала Бориса. "Обидва поети, коли хочеш знати, обидва". Для двадцятидвохрічної жінки, що втратила матір, коханого, брата й чоловіка, що пережила близько двохсот повітряних тривог і понад сотню бомбардувань, що не тільки зустрічалася з коханцем у фамільному склепі, а ще й мусила щоранку вставати о пів на шосту, закутавшись у хустку, поспішати до трамвая і їхати на роботу затемненими вулицями,— для цієї молоді жінки бундючні фрази вояки Алоїза, що, можливо, ще глухо бриніли в вухах у неї, повинні були здаватися дедалі тихішим відлунням модної сентиментальної пісеньки, під мелодію якої вона колись, бозна-як давно, протанцювала ніч. Лені була, як на той час, недоречно, навіть зухвало весела. Всі довкола неї були пригнічені, понурі, сердиті, а ще як згадати, що вона, замість продавати шикарний, дорогий батьків одяг з великим зиском на чорному ринку, роздаровувала його змученим голодом і холодом підданим ворожої держави (кашемірову жилетку її батька носив навіть комісар Червоної Армії!),— то навіть найскептичніший читач буде" змушений визначити, що до неї пристає ще й епітет "щедро".

Тепер кілька слів про Маргрет. Назвати її повією було б несправедливо. Адже за гроші вона тільки вийшла заміж. З сорок другого року мобілізована на роботу в величезному тиловому госпіталі, вона мала куди тяжчий робочий день і тяжчі ночі, ніж Лені, що все ж таки плела собі спокійно вінки, весь час так близько від коханого, під захистом Пель-церової доброзичливості. З цього погляду Лені навряд чи можна назвати героїнею, бо вона лише в сорок вісім років уперше зласкавилась над чоловіком (тим турком на ймення Мехмет, якого прихильний читач, можливо, ще пам'ятає), а Маргрет ніколи нічого іншого не робила і під час служби в госпіталі медсестрою, в денну зміну, могла "зласкавитись над кожним, хто мав більш-менш симпатичне обличчя й сумний погляд", і навіть таким нахабним циніком, як ландштурміст Больдіг, не погидувала, аби, відвернувши його увагу від Лені, захистити її подружнє щастя на ложі з вересу в каплиці Бошанів. Отож, ради справедливості, відзначмо те, що відзначила сама Маргрет після довгого життя, повного милосердя й ласки: "Мене любило багато, але я любила тільки одного. Сама я тільки раз відчула ту несамовиту радість, що так часто бачила на обличчях у інших". Ні, Маргрет аж ніяк не можна назвати щасливицею — їй не пощастило в житті куди більше, ніж Лені, і сердешній Лотті так само — і все ж ми не завважили в жодній з них заздрості до Лені. к

Авт., що вже цілком увійшов у роль слідчого (весь час наражаючись на небезпеку, що його вважатимуть за шпига, хоча він має на меті лише одне: правильно висвітлити життя Лені Пфайфер, цієї мовчазної, потайливої, гордої жінки, такої рельєфної, навіть монументальної постаті!), доклав чимало зусиль, щоб з'ясувати, чи то дослідити по змозі об'єктивно становище всіх причетних до справи осіб під кінець війни.

Як видно, всі більш-менш детально опитані особи були однастайні тільки в тому, що вони не хотіли виїздити з міста. Адже наближались американці (Лені до Маргрет: "Нарешті, нарешті! Як же довго вони повзли сюди...") і гарантували принаймні одну зміну, якої ждали всі, хоча й не могли в неї повірити: кінець війни. Одна проблема розв'язалась сама з 1.1 1945 р.: Борисове, як ми вже звикли називати, "гостювання" у Лені. Бо вона була на сьомому місяці — хоча ще "бравенька" (Марія ван Д.), та все ж мусила зважати на свій стан.

Але де і як можна було пережити ті дні? Воно начебто й легко сказати, коли не думати, хто мусив тоді ховатись і від кого. Маргрет, наприклад, мала евакуюватись з госпіталем на схід, за Рейн — адже вона підлягала наказам і розпорядженням, як солдат. Вона нікуди не поїхала, але не могла залишитись і в себе вдома, бо звідти б її забрали силоміць. З Лоттю Г. було те саме — вона служила в установі, що також евакуювалась на схід. Куди ж мала дітись вона? З огляду на те, що вже в січні 1945 року людей евакуювали майже до самої Сілезії, тобто назустріч Червоній Армії, треба зробити одне невеличке уточнення географічного характеру: згадуваний тут уже не раз німецький райх у середині березня 1945 року простягався ще на 800—900 кілометрів ушир і не набагато більше удовж. Отже, питання "куди?" було дуже актуальне для всіх груп населення. Куди подіти нацистів, а куди солдатів, куди полонених, куди рабів? Звичайно, існували випробувані рецепти: розстріляти і т. ін. Але

й це була справа не така проста, бо й самі розстрілювачі не* всі держались однієї думки: декотрі з них раді були трошки пограти якраз протилежну роль — рятівників. Багато принципових розстрілювачів раптом перетворилися на нерозстрілювачів; але як мали поводитися, приміром, розстрілювані, тобто люди, що підлягали розстрілові? Все це не такі прості речі. Здебільшого люди уявляють, що враз настав кінець війни, такого й такого числа й місяця. А в той час хто міг знати кому він попадеться в руки — навіреному розстрілювачеві чи ненавіреному, чи, може, представникові нововиниклої групи людей, яких можна б назвати, "якраз тепер розстрілювачами", хоч доти дехто з них належав скорше до групи нерозстрілювачів. Були навіть такі органи СС, що відмагалися від своєї слави розстрілювачів! Між СС і славною німецькою армією провадилось листування, в якому кожна сторона намагалася зіпхнути на другу мертвяків, немов гнилу картоплю! В тих листах "усунення" й "ліквідацію" приписувалося шановним особам та організаціям, що прагнули _Ж І їхні партнери по листуванню — хоч із більш-менш

чистими руками вступити в той час, що його можна б назвати мирним, але правильніша буде назва "повоєнний".

Ось, наприклад, авт. читає таке: "Коменданти концентраційних таборів скаржаться, що від 5 до 10 % призначених для ліквідації радянських громадян прибувають до таборів уже мертвими чи напівмертвими. Виникає враження, ніби базові табори в такий спосіб намагаються позбутися цих в'язнів.

Зокрема встановлено, що особливо під час піших переходів, наприклад із залізничної станції до табору, досить значна кількість полонених падає від знесилення мертвими чи непритомними.

Такі випадки помічає німецьке населення, і запобігти цьому неможливо.

І хоч звичайно транспортування в'язнів зі станцій до концтаборів — функція армійських частин, населення однаково пов'язує згадані випадки з СС.

З метою відвернення таких інцидентів у майбутньому, наказую негайно вжити заходів, щоб відібраних для ліквідації в концтаборах радянських полонених, які перебувають у видимо безнадійному стані (напр. голодний тиф) і тому неспроможні витримати навіть короткого пішого переходу, надалі ні в якому разі не включати до етапів.

(За) Підпис: Мюллер".

Лишаємо читачеві самому поміркувати над висловом "досить значна кількість" там, де йдеться про кандидатів на смерть. Отже, такі речі становили проблему вже в 1941 році, коли німецький райх був ще досить великий. Але за чотири роки той німецький райх прикро поменшав, та й усувати, чи то ліквідувати, доводилося вже не тільки радянських полонених, євреїв і т. ін., а й досить численних німців — дезертирів, саботажників, зрадників, а крім того, звільняти концтабори від в'язнів, а міста від жінок, дітей і старих людей, бо ж ворогові можна було віддавати тільки руйновища.

Звичайно, виникали й моральні та гігієнічні проблеми. Наприклад, такі:

"Несумлінні, продажні старости сіл нерідко наказують забирати робітників-

фахівців, що підлягають мобілізації, просто серед ночі, й держати під замком до тієї хвилини, коли їх мають відправляти. А що робітникам і робітницям не дають часу навіть зібратися в дорогу, багато їх прибуває до збірних таборів без належного спорядження (взуття, переміна одягу, миска, ложка, кухоль, ковдра тощо). В найприкріших випадках доводиться відсилати щойно прибулих назад по необхідні речі. З більшості сіл повідомляють, що сільська поліція, як правило, виганяє робітників у дорогу погрозами й побоями. Подеколи жінок били так, що вони після того не могли йти з колоною. Про один особливо прикрий інцидент (у селі Соколинків, округи Дергачі) я подав рапорт комендантові місцевої поліції, панові полковникові Замеку, зажадавши, щоб винуватців суворо покарали. Зловживання владою з боку старост та поліцаїв ще поглиблює той факт, що на своє виправдання вони заявляють, ніби все це робиться в ім'я німецької армії... Ілюструючи сказане вище, можна додати, що якось одну жінку пригнано в самій сорочці".

"З приводу рапортів про такі випадки звертаємо увагу на те, що держати робітників замкненими у вагонах багато годин підряд і навіть не давати їм змоги справити природну потребу — це безвідповідальність. Очевидна річ, що транспортованих треба час від часу випускати з вагонів набрати води, помитися чи до вбиральні. Нам демонстровано вагони, що їх попротамували замкнені в них люди, аби випорожнитися. Звичайно, на великих станціях випускати людей за природною потребою слід по змозі за межами території станції".

"Відомо, що на пунктах санобробки траплялися неподобства, коли, по-перше, чоловіча обслуга або й інші чоловіки перебували серед жінок та дівчат у приміщеннях лазень (чи навіть милили їм спину!) або ж навпаки — жінки серед чоловіків, а по-друге, чоловіки робили фотознімки в приміщеннях жіночих лазень. Оскільки українське сільське населення, що його переважно транспортують останнім часом, у своїй жіночій частині відзначається здоровою й міцною вкоріненою моральністю, таке ставлення неминуче мусить сприйматись як зневага до нації. Скільки нам відомо, останнім часом коменданти ешелонів не допускають вищезгаданих неподобств. Про фотографування рапорт надійшов із Галле, про решту — з Киверців".

Невже теперішня "хвиля сексу" почалася ще тоді, і деякі фотографії, що їх нам кидають сьогодні, "клацнуто", можливо, в пунктах санобробки для східноєвропейських рабів?

Важливо зрозуміти, що завоювання цілих континентів чи світів_це не така проста справа і що навіть ті люди мали

свої труднощі й намагалися владнувати їх суто по-німецькому ретельно та реєструвати суто по-німецькому акуратно. Щоб без жодних імпровізацій! Природна потреба — це природна потреба; та й людей, призначених для страти, не годиться приставляти на місце вже мертвими! Це свинство, за такі речі треба карати; і так само не годиться, щоб під час санобробки чоловіки намілювали жінок, а жінки чоловіків, а тим паче щоб їх фотографували. Так не можна, і край. Бо так ні руки, ні рушник не зостануться чисті. Невже до справи, "по суті" цілком пристойної, примазалися

розпусники й злочинці?

Оскільки для сучасної неядерної війни такі речі, як суперечки за трупи — цілі чи пошматовані,— зробились уже типовими, а розпусники й злочинці — та ще й у мундирах — не криючись, безчестять жінок і навіть фотографуються при тому, то, мабуть, не варто більше набридати читачеві такими подробицями. А все ж таки: як і де мали перебути той час вагітна Лені, й надміру вразливий Борис, і енергійна Лотта, і надміру милосердна Маргрет, і Грунч, цей земляний хробак, і Пельцер, що ніколи не був нелюдом? І що сталося в березні 1945 року з Марією, з Богаковим і Віктором Генріховичем, і зі старим Груйтенном, і з багатьма іншими?

Насамперед, десь близько нового. 1945 року, Борис іще раз завдав своїй коханій цілком зайвого клопоту, про який Лені не розповідає нічого, Маргрет — усе, а Лотта й Марія навіть не знали. Маргрет, над якою тим часом встановлено дуже пильний нагляд, щоб авт. не міг нишком тицьнути їй якогось гостинця (лікар авт.: "Розумієте, їй тепер треба з місяць поголодувати, поки ми трохи налагодимо її внутрішню й зовнішню секрецію: вона в неї так розладнана, що з грудей можуть текти сльози, а з носа — сеча. Отже — розмовляйте скільки завгодно, але не приносьте нічого"),— Маргрет, уже звикнувши до такого аскетизму й навіть сподіваючись від нього зцілення, сказала так: "Але сигаретку можете мені дати (що авт. і зробив!) ...Авжеж, я тоді була злюща на Бориса, як чортяка... аж згодом, коли ми всі зібрались разом та я з ним познайомилась, то побачила, який він розумний і делікатний, але тоді, наприкінці сорок четвертого десь на різдво чи то зразу після нового, сорок п'ятого року, перед водохрещами, ніяк не пізніше, Лені знов одного вечора прийшла додому з другим прізвиськом у голові — правда, тепер вона принаймні знала, що це письменник, і вже померлий, отож не довелось телефонувати в усі кінці. Йшлося знову про книжку, автор звався Франц Кафка, а назва книжки — "У виправній колонії". Я потім питала Бориса, чи він справді не розумів, чого міг накоїти, коли радив Лені наприкінці сорок четвертого року (!) читати письменника-єврея. І він мені відповів: "Тоді в мене стільки всяких думок у голові роїлося, що про це я забув". Отож Лені знов пішла до бібліотеки — в місті знайшлася ще одна відчинена,— та, на щастя, трапила там на більш-менш розумну літню жінку. Та порвала квиточок із замовленням, відвела Лені вбік і сказала їй те самісіньке, що колись ігуменя в монастирі, як вона стала допитуватися про Рахель: "Дитино моя, чи ви вже зовсім схибнулися? Хто це вас прислав по таку книжку?" Та від Лені, як вона чогось хоче, не так легко відкараскатись. І та літня бібліотекарка, видно, збагнула, що це не провокація, й знов відвела Лені вбік і пояснила їй, що цей Кафка був єврей і що всі його книжки заборонено, спалено і так далі. Ну, а Лені, напевне, знов її спантеличила своїм наївним "Ну й що?" — і тоді, мабуть, та жінка хоча й пізно, зате вже все розтлумачила їй про євреїв і наці, й "Штюрмера" показала — таке добро в бібліотеці, звичайно, було; одно слово, Лені вернулась до мене зовсім приголомшена. Нарешті вона щось розшолопала. Однак не здалася — будь-що хотіла добути того Кафку й прочитати, і таки добула! Поїхала аж у Бонн, почала там шукати якихось професорів — для них її батько колись щось будував, і вона знала, що у них є великі

бібліотеки,— і справді знайшла одного сімдесятип'ятирічного дідуса, пенсіонера, що сидів, зарившись у свої книжки. І знаєте, що він їй сказав? Достоту отаке: "Дитино моя, чи ви вже зовсім схибнулися? Чого вам захотілося саме Кафки? Чом тоді не Гейне?" А взагалі, видно, прийняв її дуже ласкаво, бо ще пам'ятав її саму і її батька, але книжки в нього не було, тож довелося йому йти до якогось колеги, потім до другого, третього, аж поки знайшов такого, що мав книжку. То було не таке легке діло, воно забрало цілий день, і Лені вернулась додому аж серед ночі, але з книжкою в сумочці — я ж кажу, це виявилось не таке просте діло, бо вони мусили не тільки знайти когось такого, щоб проо>есор міг йому довіряти і щоб він професорові довіряв,— треба було, щоб та людина ще й Лені повірила і не лише мала книжку, а й не побоялась її дати! Бо спершу вони натрапили на такого, що мав книжку, але не схотів дати їм. Це ж чисте божевілля, чим ото вони з Борисом голову сушили, коли треба було думати, як живому зостатись. Як на лихо, саме тоді принесло звідкись і мого чоловіченька Шлемера — ми ж у його вілlochці жили,— прийшов тільки що живий та теплий, увесь полиск і елегантність із нього мов водою Змило, вдягнений чомусь у солдатську форму, але без жодних документів — десь у Франції партизани трохи його не розстріляли, насилу втік. Сама не знаю, але щось мене в ньому вабило — як-не-як, а він завжди був зі мною ласкавий, і щедрий, і по-своєму любив мене, чи навіть кохав. А тоді прийшов такий мізерний, бідний, нещасний і каже: "Маргрет, я робив таке, що мені тепер скрізь, куди не подамся, шибениця світить: і у французів, і у німців — тих, що за, й тих, що проти,— і в англійців, і в голландців, і в американців, і в бельгійців, а як попадуся в руки росіянам та вони розкусять, хто я такий, то пропав я, мов муха в окропі,— і так само, як попадуся німцям, тим, що тепер іще при владі. Поможі мені, Маргрет". Знали б ви його раніше, як він і в трамваї ніколи не їздив, усе в таксі або службовою машиною, тричі на рік приїздив у відпустку й привозив повні валізи всякого добра, і завжди був такий хвацький, веселий, а тепер прибіг, мов нещасне мокре кошеня, і труситься зі страху й перед гестапо, й перед американцями, перед усіма на світі. І тоді я вперше подумала про те, до чого давно вже могла б додуматися. Адже в госпіталі вмирало багато людей, і їхні солдатські книжки, звичайно, забирали, реєстрували й розсилали по військових частинах, чи що; в кожному разі, я знала, де вони лежать, і знала, що декотрі солдати й не здавали їх зовсім, а в котрого тяжко пораненого то й не знайшли її, як викидали його порвані закривавлені лахи. Отже, що я зробила? Тієї ж таки ночі поцупила три книжки — їх там лежало доволі, і по ©фотокартках я вибрала таких, щоб і виглядом, і віком були більш-менш підхожі: двох білявих, як Борис, у окулярах, років на двадцять чотири — двадцять п'ять, і одного чорнявого, як Шлемер, без окулярів, з тонкими рисами, років під сорок.

Дала йому ту книжку, і всі гроші віддала, скільки мала, і хліба, й масла, й сигарет у пакуночок поклала та й вирядила його в дорогу під новим ім'ям — Ернст Вільгельм Кайпер. Навіть записала те ім'я й адресу з книжки, бо все ж таки хотіла знати, що з ним станеться. Як-не-як, а ми з ним шість років були одружені, хоч бачилися й не часто. Я йому сказала, що найбезпечніше для нього буде піти до армії, на фронтовий

розподільний пункт або що, коли вже так усі на нього чигають. Він так і зробив. Аж заплакав, коли йшов, а як ви не знали його до сорок четвертого року, то й не збагнете, що це за картина, коли Шлемер плаче, просить, дякує й руку мені цілує. Він скиглив, як побите цуценя. Пішов — і більш я його не бачила. Згодом я з цікавості якось їздила до дружини того Кайпера, в Коленпот, під Бюром, бо таки хотіла знати... розумієте? Вона вдруге одружилася, а я сказала їй, що доглядала її чоловіка в госпіталі і він, помираючи, просив мене відвідати її. Там така гостроязика тітуся, що куди. Спитала мене: "А котрого це з моїх чоловіків? Ернста Вільгельма? То він аж двічі вмер: раз у госпіталі, а вдруге — вбитий десь там у вас під якимсь Вюрзеле-ном". Отже, Шлемера не було вже на світі, і я не приховую, що мені зразу полегшало на серці. І для нього так, мабуть, краще було, ніж якби наці або партизани повісили його чи розстріляли. Він таки був справжній воєнний злочинець — набирав у Франції, Бельгії та Голландії людей на примусову роботу, ще з тридцять дев'ятого року, адже він за фахом комерсант. Мене потім не раз допитували через нього, та й будинок конфіскували з усім, що там було, тільки свої л ахи дозволили взяти. Видно, Шлемер гарбав обома руками й хабарі брав... Отак я з сорок дев'ятого року опинилась на вулиці, та так і залишилась на вулиці, можна сказати. Правда, і Лені, й інші пробували мені допомогти, щоб я знайшла якесь місце в житті. Я й жила в Лені півроку, але довше не змогла, бо ж чоловіків до себе водила, а в неї хлоп'я підростало та й спитало мене якось: "А чого він так душить тебе в ліжку?" (Маргрет знову почервоніла.— Авт.).

Де пережив кінець війни Шіртенштайн, нам уже відомо: він бринькав на піаніно "Лілі Марлен" для радянських офіцерів десь між Ленінградом і Вітебськом — це чоловік, якого поважала сама Моніка Ас! "Мною володіло одне жахливе, невідчепне бажання (Ш. авторові): я хотів жерти й лишитися живим. І я б ладен був грати "Лілі Марлен" навіть на губній гармонії".

Доктор Шольсдорф перебув кінець війни так, що його можна назвати трохи не героєм: він вибрався з міста "в одне сільце на правому березі Рейну й дочекався кінця війни там, зі справжніми документами, нічим не заплямований політично, не боячись ні нацистів, ні американців. Задля повнішого маскування я став командиром загону з десятка фольксштур-містів — серед них трьом було більше сімдесяти років, двом менше сімнадцяти, у двох було відрізано ногу вище коліна, в одного нижче, один був без руки, а десятий — недоумок, типовий сільський дурник; озброєння наше складалося з кількох залізьяк, а головнo — з розірваних начетверо білих простирадл. Крім того, нам дали кілька ручних гранат, щоб підірвати міст. Ми виступили всім загonom назустріч ворогові, несучи в руках палиці з поприв'язуваними шматками простирадл, моста й не подумали чіпати — і здали село американцям цілісіньке. Відтоді мене вважали в селі (йдеться про бергішське сільце Ауслермюле.— Авт.) своєю людиною, весь час запрошували на всі свята, але останні два роки помічаю, що почали ставитись не так, часом навіть чую слово "капітулянт" — це через двадцять п'ять років, та ще й після того, як я врятував їм дзвіницю, своїм життям поручившись американському лейтенантові Ерлу Вітні, що на ній нема солдатів і що вона не воєнний об'єкт.

Поправішали, це точно. В кожному разі, я вже не так радо їду туди".

Ганс і Грета Гельцени майже не потребують алібі: Ганс народився тільки в червні 1945 року, і чи виявляв він у материнському лоні схильність стати "вервольфом", авт. невідомо. А Грета і взагалі народилась аж у 1946 році.

Генріх Пфайфер, якому тоді минув двадцять один рік, саме лежав після ампутації лівої ноги (вище коліна) в старовинному монастирі поблизу Бамберга, перетвореному на госпіталь. Він — за його власними словами — "щойно прокинувся після наркозу, і мене нудило, просто страх, коли раптом прийшли американці,— на щастя, мені вони дали спокій".

Старий Пфайфер, що, за його словами, "в день нашої неслави" перебував з дружиною "неподалік Дрездена", на той час уже двадцять сьомий рік (а як на сьогодні, то навіть п'ятдесят другий) тягав свою паралізовану ногу — ту саму ногу, що про неї батько Лені в 1943 році, перед своїм арештом, сказав: "я такої хитруючої ноги ще зроду не бачив".

Ван Дорн: "Я тоді гадала, що я розумніша за всіх, і вже в листопаді сорок четвертого перебралась до Тольцема, де відкупила батьківську садибу, та ще й клопоть земельки придбала — за ті гроші, що колись Губерт цілими жменями роздавав. Я весь час товкла Лені, щоб і вона їхала зі мною та народила свою дитину — від кого вона, ми так усе й не знали — спокійненько, на селі, й доводила їй, що до нас американці напевне прийдуть на два-три тижні раніше, а що ж вийшло насправді? Велике щастя, що Лені була не там. Тольцем, як то кажуть, зрівняли з землею — дали нам півгодини, щоб зібратись і вийти з села, тоді автомашинами вивезли за Рейн і вернутись ніяк не можна було, бо ж по цей бік уже стояли американці, а там, де ми,— ще німецька влада. Ні, це велике щастя, що Лені не послухалась мене. Мовляв, село, спокій, квіточки, повітря... аж воно он як: натомість ми побачили тільки величезну хмару пилюки, ось що стало з Тольцема — тепер його, звісно, відбудували, але тоді, я вам кажу, тільки велика хмара пилюки знялася!"

Кремер: "Коли забрали хлопця, я стала думати: куди ж тепер, на схід, на захід чи zostаватися тут? Вирішила zostатись: на захід нікого не пускали, тільки солдатів та тих, що мали копати окопи, а на схід? Хіба я знала — може, вони гратимуться в ту війну ще кілька місяців, а то й рік. Отож я й zostалась — у своєму помешканні, аж до другого. (Ідеться про 2 березня 1945 р., яке в певних колах, що лишилися в місті, називають просто "друге"—Авт.). А тоді був наліт, що від нього багато людей збожеволіло чи трохи не збожеволіло; я була тоді в підвалі броварні навпроти й думала: "Світ валиться, світ валиться", й скажу відверто: я, що з дванадцяти років, з тисяча дев'ястсот чотирнадцятого, не ходила до церкви й не дбала про попівські брехні, й навіть тоді, коли наці були нібито (підкреслення не авт.) проти попів, навіть тоді я не була за, бо все ж таки набралася досить діалектики й матеріалістичних поглядів на історію, хоча більшість товаришів у партії мали мене за гарненьку дурепу,— то я вам скажу: я тоді молилась... і більш нічого. Знов із мене полізло: "Отче наш", "Радуйся, діво" і навіть "Господи, помилуй нас". Тільки молилась. То був найгірший, найстрашніший з усіх

нальотів, яких ми зазнали, і тривав він рівно шість годин сорок чотири хвилини, а стеля в підвалі броварні часом аж двигтіла. Двигтіла й здригалася, майже як намет під вітром,— і все це сипалось на місто, вже майже безлюдне, сипалось і сипалось: нас у підвалі було всього шестеро — дві жінки я й ще одна, молодша, з трирічним хлопчиком, то вона тільки цокотіла зубами,— отоді я вперше побачила, як це воно буває, хоч пишуть таке часто: ті зуби самі собою цокотіли, вона нічого не могла вдіяти, навіть не помічала, а врешті'прокусила губи до крові, й довелось нам захвати їй між зуби скіпочку, якийсь уламок обструганої дощечки, клепки чи що — там їх багато валялось; я думала, що вона збожеволіє, та й сама теж. Гуркотіло не дуже, тільки двигтіло а стеля прогиналась, як ото гумовий м'яч, коли в ньому дірка і його надавлювати; а хлопчик спав, бо просто втомивсь_Спав і всміхався вві сні. Було там ще четверо чоловіків_один старий складський робітник у штурмовицькій

формі — це другого! — так той наклав повні штани й трусивсь, мов на морозі. В штани намочив і вибіг геть, просто надвір — щось закричав і вибіг. З нього, певне, й гудзика не знайшли, кажу вам. Потім були ще двоє молодших, у цивільному, німці, по-моєму,— дезертири, що ховались у руїнах, а під час нальоту злякались; вони були такі тихі, бліді, і раптом — коли старий вибіг, вони... звісно, мені вже шістдесят вісім, і напевне огидно слухати, коли я вам усе по правді розкажую, тоді мені було сорок три, а та молода жінка... я їх більш ніколи, ніколи не бачила, всіх чотирьох, ні хлопців, ні дитини, нікого... тій молодій жінці було, може, під тридцять... так ото ж, хлопці, щонайбільше років по двадцять два — двадцять три, раптом... ну як би вам сказати... запалилися, хіттю, чи знахабніли... та ні, все воно не так, і я ж, відколи мого чоловіка в концтаборі замучили, три роки й не глянула ні на кого... так ото ж ті двоє не те щоб накинулись на нас, цього не можна сказати, та й ми не опирались, вони не згвалтували нас — одне слово, один підійшов до мене, захопив за груди і стяг з мене трико, а другий — до молодої жінки, вийняв скіпку в неї з зубів, поцілував її, і ми там полягали, а між нами спав хлопчик, і вам, напевне, жахливо слухати, але ви не можете собі уявити, як воно, коли шість з половиною годин підряд летять і летять літаки, падають бомби, повітряні міни, понад шість тисяч фугасок... ми просто зійшлися там усі четверо, і хлопчик між нами, і я й досі відчуваю, що в того хлопця, котрий обрав мене, в роті було повно піску, коли він мене цілував, і відчуваю пісок у своєму роті — воно ж сипалось зі стелі, бо її трясло,— і відчуваю, яка я тоді рада була, як заспокоїлась, почала анов молитись і бачу, як та молода жінка теж раптом стала спокійна, й відкинула волосся з лоба хлопцеві, що лежав на ній, і всміхнулась до нього, а тоді ми поправили на собі одержу й далі сиділи тихо;

не домовляючись, повиймали все з сумок, сигарети, хліб, а молода жінка мала в сумці баночки з маринованими огірками та полуничним джемом, і ми все те з'їли мовчки, разом, наче домовились не питати, як кого звуть,— жодного слова, тільки пісок рипить на зубах, у мене пісок із рота того хлопця, а в нього, певне, мій... а тоді все скінчилось, десь

0 пів на п'яту. Стало тихо. Не зовсім. Десь щось падало, десь щось валилося, десь

щось вибухало — адже близько шести тисяч бомб. Я кажу "тихо", бо літаки вже не гули, і ми всі вийшли, кожне само по собі, ні слова на прощання; опинилися всі ми у велетенській, аж до неба, хмарі пилюки, диму, вогню. Я впала, зомліла й отямилась аж через кілька днів у лікарні, та все молилась, але вже востаннє. Щастя, що мене тоді не загребли попросту,— як ви гадаєте, хіба мало людей тоді попросту загребли? А як ви гадаєте, що сталося з підвалом броварні? Він завалився через два дні після того, як ми вийшли,— мабуть, стеля й далі отак вигиналась та вгиналась, мов гумовий м'яч, а тоді обвалилась. Я подалась туди, бо хотіла все ж таки глянути на своє помешкання, а там нічого, нічогісінько, навіть порядної купи грузу нема, а як виписалася з лікарні, другого дня вже прийшли й американці".

Ми вже знаємо, що Ванфт евакуювалась. Очевидно, вона набралась там лиха (оскільки вона про це мовчить, авт. не зміг установити, якого саме лиха: об'єктивного чи тільки суб'єктивного). Вона сказала тільки одне слово: "Шнайде-мюль". Про Кремпа нам відомо, що він загинув біля шосе

1 захищаючи шосе — можливо, зі словом "Німеччина" на устах.

Доктор Генгес "подався" (Г. про Г.) "з графом, своїм начальником, у одне село, де ми могли бути певні, що селяни нас не викажуть. Перебрані під лісорубів, ми жили в простій рубленій хатці, проте з панськими розкошами; все ми мали, і навіть жінки були — самі набивалися, такі віддані графському роду. Правда, признаюся вам щиро, баварські любові здавались мені занадто грубими, і мені весь час бракувало рейнської витонченості — не тільки в цьому питанні. Дуже тяжкої провини на мені не було, і я вже в п'ятдесят першому зміг вернутись додому, ну, а граф мусив зачекати до п'ятдесят третього, тоді добровільно з'явився до суду, але вже в такий час, коли переслідування воєнних злочинців почали потихеньку згортати. Три місяці він посидів у Верлі, та незабаром після того вже зміг піти на дипломатичну службу. А я вирішив більше в політику не пхатися, тільки служити відповідним установам своїми точними філологічними знаннями".

Гойзер-старший: "Я не міг покинути своїх будинків — адже я придбав не тільки Груйтенів, у січні й у лютому сорок п'ятого року мені пощастило купити ще два, у людей, що опинилися в дуже непевному політичному становищі. Можете, якщо хочете, назвати це "антиарізацією" чи "ре-ан-тиарізацією",— ті будинки колись належали євреям, а мені їх продали двоє старих нацистів, цілком законно, у нотаря і з оплатою через банк. Цілком легальна й законна передача майна — будинків же не було заборонено продавати й купувати, адже так? Другого числа мені не довелося пережити, бо я тоді саме був на селі,— але хмару пилюки я бачив, за цілих сорок кілометрів,— величезну хмару,— а як вернувся другого дня, то знайшов собі квартиру, як лялечку, на західному кінці міста, й мусив з неї вибратись аж тоді, як прийшли англійці. Бо вони навмисне не бомбардували того району, де збиралися розміститись самі. А ті... Лені, й Лотта, і решта — кинули мене напризволяще, не сказали й слова про той свій маленький радянський рай, що вони там улаштували під землею, в склепах. Авжеж, нащо я їм був здався, такий старий — мені ж тоді вже шістдесят

минуло.

Лотта взагалі показала себе досить паскудною людиною — після того, як моя дружина в жовтні померла. Почала волочитися з дітьми по місту — спершу до своїх родичів, потім до тієї повії Маргрет, а далі до знайомих, аби тільки не евакуюватись. А чому? Бо знала добре, де військові склади містяться, й не хотіла прогавити, коли їх грабуватимуть. Дідуся, звичайно, не покликали, коли грабували склад біля колишнього монастиря кармеліток. Де там! Звідти носили мішками, возили візками, й на старих велосипедах, і на покинутих, згорілих автомашинах, якщо тільки їх хоч руками можна було котити, все тягли звідти — яйця й масло, сало й сигарети, каву й одіж, і так розперезалися, що просто на вулиці смажили собі яєшню в покришках від протигазів, і горілка там лилась, і що хочете, справдешня оргія, як у французьку революцію, і жінки теж, а наша Лотта, мов фурія, поперед усіх! І справжні бої там точились — адже в місті ще були наші солдати. Я про все це дізнався аж згодом і радий був, що завчасу вибрався з тієї квартири, бо там незабаром справжній бордель завівся, коли вони вже покинули той свій підземний рай та вернувся Губерт і почав жити з Лоттою. Ви б тоді Лотти не впізнали: то весь час була така сувора, холодна жінка, в'їдлива й гостроязика, а тоді наче змінилася враз. Під час війни ми терпіли її соціалістичний буркіт, хоч воно часом і небезпечне для нас було, те, що вона тоді інколи патякала, і що вона нашого сина Вільгельм а втягла в ті червоні авантюри, нам теж не подобалося, але ми її пробачили, бо вона все ж таки була порядна, свідомо свого обов'язку жінка й мати, а потім вона, мабуть, відразу, п'ятого березня, вирішила, що вже настав соціалізм і все будуть ділити — рухоме й нерухоме майно, все на світі. Вона й справді якийсь час керувала житловою управою, спершу сама захопила ту посаду, бо решта службовців була евакуйована, а потім її й офіційно затвердили, бо ж вона таки була не фашистка, але цього, бачте, ще замало, що ти не фашист. Та один рік вона все ж таки поряdkувала там і, не довго думавши, вселяла людей у покинуті вілли, таких людей, що не знали до ладу, як і воду спускати в убиральні, а у ваннах прали білизну, розводили коропів та бурякову гичку квасили. Справді, там потім знаходили по півванни гички. На щастя, соціалізм із демократією плутали недовго, і вона стала знову тим, чим була раніше: дрібною службовкою. Але тоді, в ті дні великого грабунку, вона ж сиділа разом з іншими, і з дітьми, в тому їхньому підземному раю, і хоч знала, де я живу, чудово знала, але й слівця мені не переказала. Ні, ні, про якусь дяку годі й казати, а як подумати добре, то вона ж нам навіть своє життя завдячує. Досить було нам хоч словом прохопитися, що вона ото плескала про війну та мету цієї війни, хоч одне оте її слівце "бридня", і вона б уклепалась по вуха, у в'язницю пішла б, у концтабір, а то й на шибеницю,— і от маєте".

Можливо, комусь іще цікаво дізнатися, що Б. Г. Т. не провалився на своїх маніпуляціях із сечею, підказаних Рахел-лю, вони були успішні до останку, тільки... 'вже не допомагали: його наприкінці вересня 44 року взяли до "шлункового батальйону", не зваживши на те, що виразка шлунка потребує не такої дієти, як діабет, і Б. Г. Т. ще взяв участь у боях — наступ у Арденнах, під Гуртенським лісом, де поблизу

селища Вюрзелена попав у полон до американців, і не виключено, що він "боровся пліч-о-пліч" із перетвореним у Кайпера Шлемером. Хай там як, а Б. Г. Т. пережив кінець війни в американському таборі для полонених поблизу Реймса, в "товаристві близько 200 000 німецьких вояків усіх рангів, і я можу вам сказати, що приємного там було мало — як товариство, так і харчі, а насамперед, коли дозволите так висловитись, брак моясливості спілкування з жінками... одне слово, кепсько". (Зауваження, що здивувало авт. Він не вважав Б. Г. Т. за сексуально заклопотаного).

Питати Марію ван Д. про долю Груйтена, щоправда, здавалось авторові трохи нетактовним, і все ж, задля повноти інформації, він зважився на дві чи три обережні спроби, внаслідок яких почув лайку на адресу Лотти, бо та, очевидно, свого часу збудила в Марії ван Д. ревності. "Я просто ще не приїхала тоді з села, коли він вернувся, а то, я певна, він би шукав тієї втіхи не в неї, а в мене, і таки знайшов би, хоч я й старша за неї на тринадцять років. Але ж я попала за Рейн — навіть, можна сказати, за Вуппер — і сиділа в тій вестфальській норі, де вони нас, рейнландців, не дуже ласкаво вітали, бо вважали за розбещених, розпещених, зіпсутих ласунів — а американці до нас туди прийшли аж у середині квітня, і, думаєте, легко було тоді добутися на захід, за Рейн? Просто неможливо! Отож я мусила лишатись там до середини травня, а Губерт вернувся додому вже на початку травня і, певне, зразу заліз у ліжко до Лотти. І коли я приїхала, вже нічого не можна було вдіяти. Було вже запізно".

Лотта: "Мені вже все перемішалось у голові, що робилось у лютому й березні сорок п'ятого і потім, аж до початку травня. Так багато всього сталося, що годі охопити оком, навіть тоді, коли ми в самій гущі були. Звичайно, я нагарбала, чого могла, коли грабували склад у Шнюрергасе, тому завулку біля колишнього монастиря кармеліток, і вже тоді воліла вдатись по допомогу до Пельцера, а не до мого вельмишановного свекра. Скільки всяких проблем довелось нам тоді розв'язувати! Я мусила подаватися кудись із квартири, zostаватись там могла сама тільки Лені, але ж їй лишилося кілька днів до пологів, і ми не могли покинути її саму, отож і перебрались усі до того "підземного радянського раю", як він каже. Тоді вже виявилось, що батько дитини росіянин, але так по-дурному склалося, що записати її довелось на іншого, бо Лені ще з вересня чи жовтня сорок четвертого одержувала материнську картку — це Маргрет напоумила, просто підказала їй прізвище одного солдата, що вмер у госпіталі, якийсь Єндріцкі. Вони занадто поквапилися з цим ділом, навіть не з'ясували спершу, чи не був той небіжчик Єндріцкі жонатий,— і міг би з цього вийти великий скандал із його дружиною, ще й дуже гидкий скандал, як на мене, бо як собі хочете, а не годиться накидати покійникові таке. Ну, це діло я змогла залагодити, коли мене військова адміністрація з середини березня поставила завідувати житловою управою. Тоді я мала й бланки, й печатки, й доступ до всіх інших установ і змогла вернути дитині справжнього батька — Бориса Львовича Колтовського: адже всі міські установи тулились тоді в трьох кімнатах, і ви самі розумієте, що це було неважке діло — забрати батьківство в того сердешного Єндріцкі й уладнати все як слід. Та все це робилось вже

після другого, коли наші німецькі ідіоти нарешті всі забралися геть — вони ще й шостого числа вішали в місті дезертирів, перше ніж відступили й висадили за собою міст. Аж тоді прийшли американські війська, і ми нарешті змогли вернутися додому з того "підземного радянського раю", але й американці не могли нічого добрати в розгاردіяші, вони, мабуть, і самі перелякались, побачивши зруйноване місто — декотрі навіть плакали, надто кілька жінок, перед готелем, що біля собору. А скільки тоді всякого люду висипало зі схованок: німці-дезертири, і росіяни, і югослави, поляки, робітниці з Радянського Союзу, втікачі з концтаборів, навіть кілька євреїв — добери там, хто з них був проти фашизму, а хто за, і кого в який табір укинути. Ті американці, певне, уявляли, що їм буде дуже просто з'ясувати, хто був нацист, а хто ні, але насправді не так воно було просто, як вони по-дитячому наївно гадали. Все треба було розібрати, розсортувати,— та коли нарешті прийшов Губерт, десь так на початку травня, то вже більш-менш видно було, що і як,— більш-менш, кажу я, і не приховую, що тоді я багатьом досить щедро помагала довідками та печатками, бо інакше навіщо ж ті печатки та довідки? Губерт, наприклад, прийшов у італійській солдатській формі, йому добули її в Берліні товариші, що з ними він копав окопи та розчищав тунелі метрополітену,— вони правильно вирішили, що йти на захід німцеві з ув'язнення надто небезпечно, адже між Берліном і Рейном ще чимало було нацистських гнізд, де б його враз повісили, а щоб іти в цивільній одежі, він був занадто молодий, і в свої сорок п'ять років він би неодмінно попав до когось у полон — до росіян, англійців чи американців. Отож він вирушив як італієць, хоча й це, звісно, не бозна-яку безпеку гарантувало, та все ж досить мудро придумано: італійців наці тоді зневажали, та й годі, не хапались відразу вішати їх, а про це ж бо й ішлося, щоб не попасти зразу на шибеницю чи до стінки, це ж бо й була вся проблема, і таки справді йому пощастило добитись додому в тій італійській формі та зі своїм "не розумій німецьки" — хоча, звісно, знов же невелика радість була б, якби його через ту італійську форму поперли до Італії, а там викрили! Це теж могло йому голови коштувати. Ну, якось-таки він пробився, прийшов додому, веселий, бадьорий, бадьрішого чоловіка годі було й уявити, повірте мені. Він так і казав нам: "Дітки, я твердо наважився дожити свій вік з усмішкою на устах". Обняв нас усіх, Лені й Бориса, онукові зрадів просто до нестями, і Маргрет обняв, і моїх дітей, і мене, звичайно, а мені сказав: "Лотто, ти ж знаєш, що ти мені до вподоби, та й я тобі, здається, подобаюсь. Чом би нам не жити разом?" Отож ми зайняли три кімнати, Лені з Борисом та дитиною теж три, Маргрет одну, а кухня була спільна, і ніяких проблем у нас не виникало, ми ж таки були розважні люди й мали все, що треба, всю спадщину славного німецького райху зі Шнюрергасе, а Маргрет зі свого госпіталю ще й медикаментів натягала; ми вирішили, що Губертові краще й далі ходити в тій італійській формі, тільки, на жаль, я не змогла добути йому італійського посвідчення особи, що він сам узяв собі у військовій адміністрації довідку на італійське прізвище, яке вже йому Борис підказав,— Мандзоні, єдине італійське прізвище, відоме йому: напевне, він читав якусь книжку цього Мандзоні. Об'явитись Губертові як відпущеному в'язневі не випадало, бо він же, власне, вважався не політичним, а карним, а

американці в таких речах були досить прискіпливі. Вони теж не хотіли, щоб справжні карні злочинці бігали на волі, а як ти їм утлумачиш, що він, по суті, все-таки був політичний! Отже, ми й вирішили: нехай краще він буде Луїджі Мандзоні, італієць, що пристав до мене в прийми. О, тоді доводилося з біса пильно стерегтися, щоб не потрапити до якогось табору, нехай навіть для репатріантів. Бо ніхто не знав, куди, кінець кінцем, вивозили людей з тих таборів. Ну, і якось ми перекрутились до початку сорок шостого, а далі американці вже не так намагалися засадити кожного німця в якийсь табір, а незабаром прийшли англійці, та й, власне, я і з тими, й з тими вміла поладнати. Звичайно, багато хто дивувався, чом ми з Губертом не одружилися — адже я була вдова й він удівець,— і дехто казав, ніби я через пенсію не хотіла, та це неправда. Просто... як би це вам пояснити., просто ми побоювались назавжди зав'язати світ одне одному, як воно буває в шлюбі. Тепер я шкодую, бо потім діти мої зовсім підпали під свекрів вплив. А от Лені була б радісінька одружитися з Борисом, та й він з нею, але ж їм не можна було, бо він не мав ніяких документів, а об'являється як росіянин зразу не хотів, бо хоч дехто з них зразу влаштувався непогано, але більшість, не питаючи згоди й не кажучи, що їх там чекає, загребли й повезли додому, до рідного Сталіна. У нього, правда, була німецька солдатська книжка, добута Маргрет, на ім'я Альфреда Бульгорста, але знаєте, що чекало тоді молодого, двадцятичотирьохрічного здорового німця, хоча й трохи дистрофічного? Зінціг або Вікрат — а такого ми нізащо не хотіли. Бо там, самі розумієте, життя теж не гарантувалося. Тому він здебільшого сидів удома, і побачили б ви їх обох із їхнім синочком: чисте тобі святе сімейство. Він був певен, що жінки за три місяці після пологів ще не можна чіпати й за шість місяців так само, отож вони півроку жили, як Марія з Йосифом, хіба, звичайно, поцілуються коли-не-коли, а то тільки й знали, що на дитя милуватися! Вже так його пестили та панькали, і пісеньок йому обоє співали: а тоді почали трохи зарано, ще в червні сорок п'ятого, вечорами виходити на Рейн гуляти — до комендантської години, звичайно. Ми всі їх остерігали, і Губерт, і я, і Маргрет, але вони не хотіли й слухати: щовечора на Рейн. Та й справді там гарно було, і ми з Губертом теж часто ходили з ними, сиділи всі над річкою й тішились тим, чого, власне, не знали вже дванадцять років: миром. На Рейні жодного судна не побачиш, тільки затоплені, мости зруйновані, лиш кілька перевозів та американський військовий міст — знаєте, іноді думається, що краще було б ніяких мостів і не будувати, а лишити наш зарейнський край відокремленим від Німеччини. Та не вийшло так... і з Борисом не вийшло нічого: одного вечора в червні його схопив американський патруль, а він, як на лихо, мав у кишені ту свою солдатську книжку, і вже не можна було нічого зробити: не допомогли ні мої знайомі американські офіцери, ні американські приятелі Маргрет, не допомогло навіть те, що я пішла до військового коменданта міста й розказала йому все про Бориса, всю ту заплутану історію; Бориса не відпустили. Спершу здавалося, що воно не так і страшно: мовляв, вернеться з американського полону як Альфред Бульгорст, коли вже не хоче додому, до Радянського Союзу. Звичайно, в американському таборі не рай був... Але ми не знали ще одного: що американці влітку почали передавати полонених німців французам — чи, може, краще буде сказати

"продавати", бо вони брали компенсацію в доларах за утримання в таборі,— і що Борис таким чином попав на роботу до шахти, в Лотарінгію, а він же ще був досить кволий: хоча завдяки Лені чи то завдяки її заставленому будинкові й не зовсім охлялий, але ж іще не дуже міцний... і побачили б ви тоді Лені! Сіла на старий велосипед і подалася його шукати. Через усі кордони між зонами й навіть країнами перебиралася, й у французькій зоні побувала, і в Саарській області, і в Бельгії, звідти знов до Саарської області, далі до Лотарінгії, все їздила від табору до табору, питала в комендантів про свого Альфреда Бульгорста і благала за нього, мужньо, вперто, немовби не знала чи не хотіла знати, що в Європі військовополонених німців було, може, п'ятнадцять чи двадцять мільйонів: аж до листопада все їздила велосипедом, вернеться додому по харчі й знов їде. Я досі не знаю, як вона примудрялась переходити всі ті кордони й вертатись назад зі своїм німецьким посвідченням, бо вона нам нічого не розповідала. Тільки співала нам іноді — синачкові своєму вона весь час співала: "Святий вечір, боже, нині, а в малій нашій хатині і убогство, й холодище, та й надворі хуга свище, зійди до нас, боже, з неба, бо нам тебе справді треба",— і всяких таких пісень, аж сльози, було, навернуться, коли слухаєш. Вона разів кілька отак переїхала через увесь Ейфель, і на той бік, в Арденни, і знов назад, від Зінціга до Намюра, від Намюра до Реймса, звідти до Меца, тоді до Саарбрюкена, й ще раз до Саарбрюкена. Це було теж не таке вже й безпечне діло з німецьким посвідченням вештатися в тому куточку Європи... І що ж ви думаєте? Знайшла вона свого Бориса, свого Єндрі-цкі, чи Колтовського, чи Бульгорста — вибирайте яке хочете прізвище. Знайшла його, на кладовищі знайшла,— задавило його в залізному руднику десь у Лотарінгії, між Мецом і Саарбрюкеном. Отак вона в двадцять три роки, по суті кажучи, втретє повдовіла. Відтоді вона мов закам'яніла, наче статуя зробилась, і нас то жаром, то холодом усипало, коли вона, бувало, ввечері заспіває над синачком ті слова, що так любив його батько:

Могильний мармур в сивині,
Ми сидимо сьогодні тут,
Немов поган похмурий гурт,
На кості наші пада сніг,
Як вий сюди влетіти зміг?
Ну що ж, влітай до нас, дарма:
Тобі на небі місця теж нема...

А тоді раптом таким хвацьким голосом: "Гайда в Махагоні, там добре буде нам, там є дівчата й коні, і п'ють, і грають там, махагонський місяцю зелений, ясно нам світи, певне, знаєш ти, що у нас сьогодні є чим заплатити..." — а потім нараз так урочисто, що аж моторошно ставало, піднесеним голосом: "Ще як хлопцем я був, часто мене рятував якийсь бог від людського крику та різки, і я грався спокійно й щасливо з квітками в гаю, і легіт небесний пестив мене, і як тішиш ти серце рослин, що здійсмають до тебе тонкі свої руки, так тішив ти серце моє". Я всі ці рядки й за п'ятдесят років пам'ятатиму, так часто, трохи не щовечора, чули ми їх, і уявіть собі, що коли Лені їх співала, то переходила на сувору літературну мову, хоч звичайно вона говорить нашою

прегарною, чіткою рейнською говіркою. Просто в душу запало, просто в душу, і хлопцеві воно теж западало, і всім нам, навіть Маргрет, та й дехто з її англійських чи американських приятелів не міг надивитись і наслухатись, коли Лені декламувала чи співала, а надто як вона проказувала своєму малому синкові вірш про Рейн... та що там, чудова дівчина була, і тепер з неї чудова жінка, а по-моєму, й мати чудова, а що з хлопцем така халепа вийшла, то це не вона винна, а оте шахрайське кодло, що до нього я мушу залічити й своїх невдалих синів, одно слово, "об'єднані Гойзери" —які ж бо вони кровопивці, надто старий, мій свекор... Губерт його до нестями доводив, коли Гойзер приходив по квартирну плату, по свої сорок шість марок п'ятнадцять пфенігів за наші три кімнати — Губерт тоді сміявся щоразу, реготав, як чортяка, і врешті Гойзер перестав носа до нас потикати, тільки нагадування присилав, бо вигадав якісь дурні докази, що квартирну плату повинен приносити наймач — ну що ж, Губерт почав кожного першого числа відносити йому гроші до його вілли на західному кінці міста, але й там реготав йому в вічі, мов диявол, аж поки старий Гойзер не зміг більше терпіти й став вимагати, щоб гроші йому прислали поштою. Тоді Губерт звернувся до суду: чи, мовляв, квартирну плату слід збирати, чи приносити, чи надсилати — адже не можна з нього вимагати, щоб він витрачав десять або навіть двадцять пфенігів на поштовий переказ, бо він тільки підсобний робітник і заробляє небагато — і це була правда. Вони й справді стали обидва перед судом, і Губерт виграв справу — отже, Гойзер мусив вибирати, де він має слухати диявольський сміх: у нас чи в себе дома. І він слухав той сміх сорок місяців, кожного першого числа, аж поки нарешті додумався найняти управителя,— але я вас запевняю, Гойзер того диявольського реготу ще й досі не забув, і тепер мусить розплачуватись Лені: він їй допікає, чим тільки може, і вижене її з помешкання, якщо ми чого не придумаємо. (Зітхання, кава, сигарети — див. раніше,— тоді рух рукою по коротко підстриженій сивуватій зачісці). То були щасливі часи для нас — до сорок восьмого року, поки не сталось те жахливе нещастя з Губертом. Таке страшне безглуздя, і я відтоді не можу бачити отого Пельцера, не хочу й чути про нього, не хочу... яке це було страхіття, а незабаром і дітей у мене відібрали, старий як заповзвся, то вже не спинявся ні перед чим, чіпляв мені в полюбовники кожного чоловіка, що в нас жив чи бодай заходив до нас, аби тільки відняти в мене дітей, спершу здати під державну опіку, а потім забрати до себе. Навіть сердешного Генріха Пфайфера він мені закидав, того бідолаху, що тоді ще шкутильгав без протеза й ночував у нас, коли, бувало, приїде до лікаря чи до відділу соціального забезпечення. Адже ми мусили брати пожильців, мусили, бо він весь час підвищував квартирну плату, мов той кліщ уп'явся,— ну, й інспекторка з опіки декілька разів... та де там декілька, вона часто приходила, і щоразу несподівано, і хай йому чорт, думайте що хочете, але, хай йому чорт, таки тричі застукала мене з одним чоловіком: двічі, як вона висловилась, у "недвозначно двозначній ситуації", тобто я, просто кажучи, лежала в ліжку з отим Богаковим, Борисовим товаришем, він тоді часом навідував нас. А втретє вона застала мене в двозначній ситуації, коли Богаков стояв у спідній сорочці біля вікна й голився перед моїм кишеньковим дзеркальцем, поставивши миску з водою на

підвіконня. "Згадані ситуації,— написала вона в своєму рапорті,— змушують зробити висновок, що моральні умови в родині несприятливі для виховання дітей такого віку". Звісно, Куртові було дев'ять, а Вернерові чотирнадцять, і воно, мабуть, справді не годилося, тим більше, що я того Богакова й не любила зовсім, він мені навіть не дуже подобався, просто життя нас докупи зіпхнуло; і дітей, звичайно, допитували, а потім таки відняли їх у мене, зовсім відняли. Спершу вони плакали за мною, коли їх відводили, але потім, як уже дід забрав їх від черниць до себе, то й чути про мене не хотіли — адже я була не тільки повія, а ще й комуністка і таке інше; але одне треба визнати, ніде правди діти, старий вивчив їх, до вищої школи віддав, і ділянкою тією, що пані Груйтен Куртові Гойзеру подарувала, він дуже добре розпорядився — тепер, через тридцять років, на ній стоїть чотири будинки з магазинами в підвальному поверсі, і вона варта добрих три мільйони, а за прибуток з неї ми всі, й Лені теж, могли б у достатку жити, а тоді їй Куртові подаровано просто так, мов чашку з позолотою... звісно, це інша річ, ніж нидіти зі старою, підтоптанною ма-ТФ ю, що мусить день у день на службу ходити за тисячу сто дванадцять марок — та ще податки відрахують. І треба сказати правду, що я б ніколи в світі не зуміла так розпорядитись нею. А тим часом оте, що з Богаковим,— то була дурниця, просто дурниця,— я була така втомлена й сумна, бо Губерт загинув так жахливо, а сердега Богаков уже тоді весь час скиглив і не знав, вертатись йому до "матушки Росії" чи ні, й усе співав сумних пісень, як Борис, отож ми й злізлись докупи раз чи двічі. Згодом я ще довідалася, що то більш ніхто як старий Гойзер капнув на нас німецькій допоміжній поліції, нібито у нас спекулянтський склад. Він ніяк не міг забути того, що йому нічого не перепало в Шнюрерга-се, і ось одного дня, на початку сорок шостого, приперлися до нас ті зануди, ті нишпорки і, звичайно, знайшли наші запаси в підвалі: засолене масло, копчене сало, сигарети, каву, цілі купи шкарпеток та білизни — все, все конфіскували, а нам би його ще років на два — на три вистачило, і не поглядай. От тільки довести, що ми спекулянти, вони ніяк не змогли, бо ми ні грама нічого не продали, хіба що міняли і навіть роздавали чимало — особливо Лені з її натурою. Всі наші англо-американські зв'язки нам тоді не допомогли, бо то була цілком парафія тих німецьких нишпорок: вони навіть квартиру обшукали і знайшли у Лені отой ідіотський диплом найчистокровнішої німецької дівчини в школі. І один з тих лобурів хотів на неї заявити, ніби вона нацистка, за той смердючий диплом, що вона одержала в десять чи дванадцять років, та, на щастя, я пригадала, що колись бачила його в формі штурмовика, й сказала йому про те, він і припнув язика, а то могла б вийти неабияка халепа для Лені: спробуйте-но, втовкмайте англійцеві чи американцеві, що такий диплом — то дурниця. А Пельцер тоді вчинив справді по-людському: він свою пайку зі Шнюрергасе заховав добре, і ніхто його не виказав, то як він почув, що в нас усе конфіковано, зразу сам з нами поділився, без грошей, без ніякої плати — певне, щоб підлеститись до Лені. Все ж таки цей гангстер виявився порядніший за Гойзера. Але про те, що нас виказав мій власний свекор, я аж пізніше дізналася, набагато пізніше, здається, аж у п'ятдесят четвертому: мені один з тих поліцаїв розповів".

Гельтоне, з якою авт. цього разу домовився зустрітись у дуже фешенебельній, дорогій кав'яреньці — не тільки щоб показати себе джентльменом, а й щоб курити скільки завгодно, без ніяких обмежень внутрішнього чи зовнішнього характеру,— перебула кінець війни якраз у тому колишньому монастирі кармеліток, у підвалі колишньої монастирської церкви, "в такому підземеллі, де, мабуть, колись був карцер для провинних черниць. Про те, що склади грабують, я й не знала, а другого чула тільки далекий жахливий, невпинний глухий грім — страшний, звичайно, але дуже далекий,— і нізащо не хотіла вийти з того підземелля, поки не дізналась напевне, що в місті вже американці. Я боялася. Тоді стільки людей вішали й розстрілювали, і хоч я мала цілком справні, законні документи, та однаково боялася, що який-небудь патруль може щось запідозрити й розстріляти мене. Отож я й сиділа там, під кінець уже зовсім сама, поки нагорі всі грабували склад та бенкетували. Аж коли почула, що справді вже прийшли американці, тоді вийшла й заплакала з радості й з жалю: з радості, що прийшло визволення, й з жалю за безглуздо знівеченим, зруйнованим містом,— а тоді знов з радості, коли побачила, що всі мости, всі до одного розбито: нарешті Рейн знову став кордоном Німеччини, нарешті! То була така нагода, що гріх не скористатися: просто не будувати більше мостів, нехай кілька поромів ходить через річку, під суворим контролем. Ну, я негайно пішла до американського командування, там зателефонували туди-сюди й розшукали мені мого знайомого французького полковника, я виклопотала собі перепустку до англійської та французької зон і мала щастя двічі чи тричі визволяти Лені Груйтен із скрутного становища, коли вона ото їздила так по-дитячому, розшукуючи свого Бориса. А вже в листопаді одержала дозвіл на квітникарство, заорендувала ділянку, якось зліпила теплиці, відкрила крамничку й відразу взяла Лені до себе. То була для мене дуже важлива хвилина, коли я одержала дозвіл і нове посвідчення особи: стати мені знов Еллі Маркс із Саарлуї а чи залишитись Ліаною Гельтоне? Я вирішила лишитись Ліаною Гельтоне. У паспорті моєму тепер записано: "Еллі Маркс, прозвана Гельтоне". Ну, а чай у мене ви пили кращий, ніж у цьому нібито шикарному закладі. (Що авт. гречно й цілком щиро потвердив). Але що тут справді добре, так це печиво — треба запам'ятати. Що ж до того "радянського підземного раю", як вам сказав дехто, то мене й Грунча теж туди запрошували, але ми побоюлися — не мертвяків, ні, а живих, та ще того, що кладовище лежало якраз у фокусі бомбардувань, посередині між старим містом і передмістями. Мертвяки в тому раю мені б нітрохи не вадили: адже люди споконвіку сходились у катакомбах і навіть справляли там свята. Підвал під церквою в монастирі кармеліток здався мені надійніший — нехай навіть туди зайшов би патруль і перевірів мої документи, а на кладовищі, та ще в склепах,— це місце підозріле, та й, кінець кінцем, тоді сам чорт не добрав би, ким безпечніше бути: замаскованою єврейкою чи замаскованою сепаратисткою, солдатом-не-дезертиром чи солдатом-дезертиром, в'язнем чи втікачем, а дезертирів у місті аж кишіло, і біля них було не дуже затишно, бо стрілянина там не вщухала. Того ж таки побоювся й Грунч, хоч він, так би мовити, не залишав кладовища вже років сорок чи п'ятдесят, а тоді, десь у середині лютого сорок п'ятого року, він таки втік тимчасово на село, навіть

зголосився до фольксштурму, і то правильно: тоді будь-яка форма легальності була найкращим захистом. Мій тодішній девіз — ніяких витівок! Десь припишкнуту з більш-менш справними документами, втягти голову в плечі й чекати. Я цілком свідомо — хоча й через силу, повірте, бо там були речі, про які ми не сміли й мріяти,— цілком свідомо, кажу, не пішла грабувати склад, бо то, звичайно, річ незаконна, за це карали смертю, адже в місті тоді офіційно ще панували німці. Я хотіла жити, жити — мені був тільки сорок один рік, я любила життя й не хотіла ризикувати ним у ті останні дні. Отож я припишкла, мов миша, і навіть за три дні перед приходом американців не наважилась хоч би писнути, що війні кінець або що її програно. Адже з самого жовтня скрізь плакати й листівки кричали, що весь німецький народ жадає невблаганної суворої кари панікерам, поразникам, скигліям і ворожим полигачам — а кара та мала тільки одну назву: смерть. Ті кати шаленіли чимраз дужче: вони десь розстріляли одну жінку тільки за те, що вона повісила випрані простирадла сушитися. Вирішили, ніби то вона вивішує білий прапор,— і вбили її на місці, просто у вікно з кулемета. Ні, краще трохи поголодувати й перечекати, таке було моє гасло, а той дикий грабунок після нальоту другого числа видався мені занадто небезпечним, і таки справді смертельно небезпечно було тягти здобич іще й на кладовище, бо ж місто ще лишалося в руках німців і його мали обороняти. Та коли німці нарешті забралися геть, я не вагалася більше ні хвилини. Зразу до американців, розшукала своїх французьких знайомих, виклопотала собі невеличке гарненьке помешкання і дозвіл на квітникарство. Поки не вернувся старий Грунч, я користувалась його теплицею й акуратно переказувала орендну плату на його рахунок, а як він у сорок шостому вернувся, зразу передала йому все господарство в найкращому вигляді й відкрила своє власне, а коли ще в серпні сорок п'ятого приїхав наш добряга Пельцер та йому, хоч як хитро він свої справи влаштовував, усе ж треба було "вибілитись", як тоді казали, то хто його "вибілів"? Хто посвідчив на його користь перед комісією? Лені та я. Так, ми його порятували, і я зробила це, по-перше, всупереч власному сумлінню, бо, незважаючи ні на що, мала його за негідника, а по-друге — всупереч власним діловим інтересам, бо ж він, природна річ, став моїм конкурентом і лишався ним до середини п'ятдесятих років". Свідок Ліана Гельтоне раптом здалась авт. дуже старою, і шкіра на обличчі в неї, доти гладенька, враз наче вкрилася зморшками, і рука, що крутила ложечку, затрусилась, і голос затремтів по-старечому. "Я й донині ще не певна, чи це правильно було — вибілювати його, виправдовувати перед комісією, але я, розумієте, з дев'ятнадцяти й до сорока двох років зазнавала переслідувань чи ховалась від них — від того бою під Егидієнбергом і аж до вступу американців, двадцять два роки я належала до переслідуваних, чи то з расових, чи то з політичних причин, як хочете,— і сама, свідомо вибрала собі того Пельцера, бо думала, що в нациста мені буде найбезпечніше, а в нациста-злodingи й поготів. Я знала все, що про нього балакали, і Грунч мені чимало розповідав про нього, і ось він раптом став переді мною, зі страху білий, мов стіна, підступив до мене з дружиною, справді неповинною жінкою,— вона ж і не знала нічого про те, що він робив до тридцять третього,— і двома втішними дітками, хлопчиком і

дівчинкою, років так одному з десяти, другому з дванадцяти, чарівні діти... і жінки, блідої, трохи істеричної, ні в чому не винної, мені було шкода... і він тоді спитав мене, чи за ті десять років, що я в нього прослужила, він хоч раз, один-єдиний раз повівся не по-людському зі мною або з ким іншим, на роботі або й деінде — чи знаю я за ним щось таке, чи можу його звинуватити? І хіба, мовляв, не повинен настати такий час, коли людині можна вже пробачити юнацькі гріхи, забути про них? Так і сказав: "юнацькі гріхи". Він мав досить розуму, щоб не пробувати мене підкупити, тільки тиснув на мене злегенька, нагадуючи про те, що взяв мене в майстерню до "ревізійної групи", тобто зробив своєю довіреною — і цим, звичайно, натякав ще й на те, що й сама я не така вже чистенька, бо ж таки справді не дуже гарно було підновлювати крадені вінки й навіть використовувати стрічки по кілька разів... ну, і я, кінець кінцем, поступилась, вибілила його, а поручниками за себе назвала своїх французьких знайомих і так далі. Того самого він домігся і від Лені, що тоді політично котирувалась досить високо, як і її приятелька Лотта,— вони обидві могли б зробити кар'єру, але так уже в Лені завжди виходить, що вона ні з чого не вміє скористатись. Пельцер їй пропонував пай у своєму квітникарстві — так само, як я пізніше,— але вона не захотіла; потім її батькові теж пай пропонував — і той не схотів, він зовсім перекинувся на пролетаря, ні про які справи не хотів і слухати, тільки сміявся, а Лені порадив "вибілити" Пельцера, посвідчити на його користь, і вона так і зробила — задарма, звичайно. Це вже було після смерті Бориса, коли вона зробилася мов кам'яна статуя. Отже, ми обидві, вона і я, посвідчили за нього — і він був урятований, бо ми тоді щось таки важили. А якщо ви мене спитаєте, чи я шкодую, що так зробила, то я вам не скажу ні "так", ані "ні", ані "сама не знаю", скажу тільки, що мене й тепер аж млість бере, коли я подумаю, що ми держали його в руках,— розумієте, держали в руках, могли вирішити його долю — аркушиком паперу, авторучкою, кількома телефонними розмовами з Баден-Баденом і Майнцом, і це ж саме в той навісний час Лені причетна була до компартії, а в комісії, звичайно, теж сидів один комуніст і так далі. Ну, одно слово, ми його вибілили, вирятували,— і мушу вам сказати: хоч який він був заjera й спекулянт, хоч на які викрути пускався зі своїм хижацьким інстинктом у справах, але фашистом він не був, не був більше ніколи, навіть тоді, коли вже... коли вже знов стало досить вигідно мати змогу похвалитися й цим. Ні, ні. Що ні, то ні. Це треба визнати, цього йому не відбереш, і нечесним конкурентом для мене він не був, і для Грунча також ні — це треба визнати. Та однаково, мені аж млосно робиться, коли я подумаю, що ми держали його в руках. Але, врешті, навіть Ільза Кремер зробила так само, як ми,— і до неї він зумів підлізти, а вона ж була переслідувана за нацизму, це всі знали, і її голос важив не менше, ніж голос Лені чи мій, і хоча з нього вистачило б і наших двох свідчень, але він хотів мати ще свідчення й від неї, і таки домігся його. І вона, Ільза Кремер, так само не зуміла ні з чого скористатися, ні з Пельцерових пропозицій, ні з моїх, ні з того, що тоді виринули наверх її давні товариші з компартії. Вона вже тоді лише одне мала в голові: "Я більше не хочу, я більше не хочу..." А до давніх колег по партії вона й поготів не хотіла вертатись — вона їх називала "тельманівцями"; вони ж, мовляв, у Франції віддали її

чоловіка на поталу нацистам, бо він із самого початку виступав проти пакту між Гітлером і Сталіним. І що ж із неї вийшло, з Ільзи Кремер? Знов підсобна робітниця, спершу в Грунча, потім таки знов у Пельцера, аж поки я забрала її до себе, і у мене вона разом з Лені робила те саме, що ми всі під час війни: плела вінки, оздоблювала, нав'язувала стрічки, в'язала букети, поки дістала інвалідну пенсію. І я чомусь, хоч вони ніколи нічого такого не думали, не казали їй навіть не натякали, сприймала їх обох як живий докір: нічого вони не виграли, нічого не досягли, і знов усе було достоту як під час війни — Кремер уранці заварювала для всіх каву, і та кава ще довго-довго була навіть нужденніша, ніж тоді. І так само, як тоді, приходили вони щодня на роботу, закутані в хустки, з бутербродами, з меленою кавою в папірці. Кремер до шістдесят шостого, Лені до шістдесят дев'ятого, на щастя, вона понад тридцять років платила внески, але одного вона не знає і не повинна знати: я взяла її пенсійну справу в свої руки й потихеньку приплачувала за неї, щоб вона хоч тепер щось таки одержувала. Вона, звісно, здоровісінька... але як справді пощастить із тією пенсією, чи багато вона матиме? Заледве чотириста марок, ну, може, трохи більше чи менше. Тепер ви розумієте, чому я — хоч це й пусте — сприймаю її як живий докір? Звичайно, вона мені й словом ніколи не дорікнула, тільки час від часу приходить і так несміливо пробує позичити грошей, коли судові виконавці хочуть щось забрати з дорогих їй речей. Я жінка ділова, вмію організувати справу, навіть удосконалювати її, і мене тішить життя, мені подобається міцно держати в руках свою фірму та розширювати її... і все ж дещо в житті дуже смутить мене. Так, так. Зокрема те, що я не змогла допомогти Борисові, врятувати його від такої безглуздої долі, бо це таки безглуздзя, що його схопили на вулиці як німецького солдата, і чому неодмінно саме він мусив загинути в тій копальні? Чому? І чому я не змогла зарадити? Адже ж я мала серед французів таких добрих знайомих, що вони б для мене визволили звідти не те що Бориса, а й справжнього німецького наці, якби я їх попросила, та коли нарешті з'ясувалося, що він уже не в американців, а у французів, було запізно, він уже не жив на світі; і навіть його фіктивного німецького прізвища вони як слід не знали: чи він Бельгорст, чи Больгорст, чи Бульгорст, чи Бальгорст, ні сама Лені, ні Маргрет, ні Лотта до ладу не пам'ятали. Для неї він був Борис, і тієї солдатської книжки вона, звичайно, не роздивлялась як слід, а щоб прізвище записати, їй це й на думку не спадало".

Щоб добути точні вірогідні відомості про "радянський підземний рай", довелося провести кілька розмов і досить детальні дослідження. Принаймні тривалість того періоду пощастило встановити цілком точно: від 20 лютого до 7 березня 1945 року Лені, Борис, Лотта, Маргрет, Пельцер і Лоттині сини — Курт (тоді п'ятирічний) і Вернер (тоді десятирічний)— жили, ніби в катакомбах, у цілій "системі склепів" (Пельцер) на центральному кладовищі. Борис і Лені почали "гостювати" одне в одного ще на поверхні, в каплиці Бошанів, але тепер довелося "сховатись під землю" (Лотта). Ідея належала Пельцерові, й виникла вона в нього, так би мовити, на психологічній основі. Він ще раз, так само гостинно, прийняв авт. в своєму музеї вінків, біля вбудованого в стіну буфета з відкидним столиком, на якому налив віскі у високі келихи

й поставив для авт. здоровезну попільничку, завбільшки з середніх розмірів лавровий вінок. Меланхолійний настрій у людини, що зуміла так щасливо пережити кілька надзвичайно складних історичних періодів, украй здивував авт. Адже цей сімдесятирічний чоловік, нітрохи не боячись інфаркту, двічі на тиждень грає в теніс і щоранку, таки щоранку, трохи бігає по лісі і "вже в п'ятдесят п'ять років" (П. сам про себе) навчився їздити верхи, і, "між нами, чоловіками, кажучи" (П. авторові), про неприємності з потенцією чув тільки від інших; а тим часом, як здавалося авт., його меланхолія від візиту до візиту все зростає, і — якщо авт. дозволять такий психологічний висновок — у Пельцера справді є причина для цієї меланхолії, і причина зовсім несподівана: закоханість. Він ще й досі палко жадає Лені, радий був би "неба їй прихилити, а вона, бач, воліє лігатися з якимись невмиваними турками, аніж би мене хоч разочок приголубити, і все через те давнє діло, що в ньому я абсолютно не винен. Що ж я їй зробив? Я ж, коли добре подумати, врятував життя її Борисові. Дуже допомгла б йому та німецька форма й солдатська книжка, якби він не мав де сховатись! А хто ж, скажіть, хто, коли не я, знав, як бояться американці мерців, кладовищ і всього пов'язаного зі смертю? Адже я в цих справах маю досвід, я його набрався ще під час першої світової війни та інфляції, коли відкопував для них трупи, і добре знав, що вони шукатимуть де завгодно, тільки не в склепах, та й наші жандарми і вся ота банда теж не дуже полізли б шукати когось під землю на кладовищі. Та й Лені не можна було самій zostаватися, бо вона ось-ось мала розродитись, а Лотта й ота Маргрет теж мусили десь ховатись то як же їй було лишатись у себе вдома, самій? І що ж я зробив тоді? Я ж був єдиний працездатний чоловік серед усіх нас, а свою родину давно відіслав до Баварії,— і самому мені нітрохи не хотілось ні до 4>ольксштурму, ні в полон до американців. Що ж я зробив? Я з'єднав склепи Герігерів та Бошанів і велику родову гробницю о>он дер Цеке підземними ходами, просто як у шахті: прокопаю трохи й закріплю, ще прокопаю і закріплю. Там були чотири сухісінькі, добротно обмуровані комірчини, не дуже великі, але все ж два на два з половиною — справжня тобі чотирикімнатна квартира. Потім я провів електрику зі своїх теплих,— це ж недалечко, метрів п'ятдесят-шістдесят. І пічку добув, заради дітей та вагітної Лені, і ще — чом я маю це замовчувати?— там були вже вимурувані, але ще порожні ніші для трун, так би мовити, абоновані місця для ще живих Бошанів, Герігерів і фон дер Цеке. Це ж були готовісінькі погребі для припасів. Наносив соломи, матраців, про всяк випадок ще одну маленьку залізну пічку; топити, звісно, можна було тільки вночі, а вдень її розпалити — це тільки ота Маргрет якось раз додумалась: вона, певне, зроду не чула про маскування. Звісно, в тій кротячій роботі мені ще Грунч допомагав — адже всі ті фамільні склепи ми з ним обслуговували за абонементом,— але ховатись там він не хотів нізащо, його ще в першу світову війну було привалило землею, і відтоді він панічно боїться таких місць, де людину може засипати, він ніколи в світі не зайде ні до погребя, ні навіть до підвальної пивнички, тому я міг тільки подавати йому кошики з землею, а в склеп він би нізащо не спустився, не те що оселитися там з нами. Нагорі, на землі його ніякі мертвяки не лякали, але під землею він боявся власної смерті.

Отож, як запахло смаленим, він подався додому, в своє рідне село на заході, деś між Моншау й Кроненбургом, і це в січні сорок п'ятого року! Не диво, що він ускочив у пастку, мусив стати фольксштурмістом і ще — в такому віці! — скуштував американського полону. Докінчив я ту чотирикімнатну підземну квартиру в середині лютого, а лютий був спокійний місяць — лише один наліт, на яких півгодини, кілька бомб скинули, майже й не чуто було. Тоді вночі перебрався туди з отією Лоттою та її дітьми, а потім прийшла й Маргрет, і як вам хто розкаже, ніби я силував її до гріха, то я на це відповім: і так, і ні. Ми з нею розмістилися у двох комірчинах склепу фон дер Цеке, Лотта з дітьми поряд, у Герігерів, а для Лені з Борисом ми лишили їхнє давнє кубельце, у

Бошанів, з матрацами, соломою, електричним каміном; і хліб, і вода, й молоко в порошку, і трохи курива, і сухий спирт, й пиво — ніби в бліндажі. Часом у нас було вже чуто канонаду з фронту на Ерфті — полонених ще повезли туди копати окопи, і Борис поїхав з німецькою формою в торбині, з усіма орденами й відзнаками, що мали в нього бути згідно з тією чортячою солдатською книжкою... отож полонені ще копали там окопи для піхоти та артилерійські позиції, жили в клунях, стерегли їх не дуже пильно, і одного дня Лені привезла його перед собою на рамі свого краденого велосипеда; німецька форма личила йому, а фальшива перев'язка й ще краще. І навіть довідку про поранення він мав, усе як слід, за підписом і печаткою — це їх рятувало від жандармських патрулів, і двадцятого лютого вони вселилися в свою новеньку квартирку на кладовищі, і я таки вгадав: жоден патруль, ні німецький, ні американський, не поткнувся в склепи, і ми багато днів там прожили мов у ідилії: нічого не чули, нічого не бачили, я для годиться вдень працював у майстерні, бо ж люди не переставали вмирати, і треба було їх ховати, хоча вже й не так урочисто, без салютів і без справжніх вінків, але бодай з ялиноюю гілочкою чи квіткою... здуріти можна було. Ввечері я спершу йшов додому чи то їхав тим краденим велосипедом Лені, а трохи пізніше вертався на кладовище. Звичайно, ми мали мороку з тими клятими гойзеренятами — такі були шибеники, що ви не повірите, пронозливі, безсоромні; єдине, чим їх можна було вгамувати, це навчання, а чого вони хотіли навчитися, зрозуміло: як закріпати гроші. Вони чіплялися до мене, як п'явки, щоб навчив їх рахунків, бухгалтерії тощо. Вони просто на голові ходили, ніякого послуху, і якби ми тоді знали таку гру, як оцей новітній "монополь", то хіба нею могли б утихомирити тих урвиголів на весь час. Що не можна надвір потикатися й дуже галасувати, це вони, звичайно, розуміли, бо в примусову евакуацію їхати і їм не хотілось, на це в них розуму вистачало, але що вони витівали в склепах! По-моєму, все ж таки повинні бути якісь межі, якась пошана до покійників, це всі визнають, навіть я — але ті шибеники думали тільки про скарби, заховані в могилах, і часом ладні були повідгвинчувати плити на нішах з домовинами й обнишпорити їх, чи нема там скарбу. Коли про мене кажуть, що я розбагатів на золотих зубах мертвяків, то я про них скажу, що вони б і в живих людей золоті зуби з рота видирали. А якщо Лотта тепер каже, що дітей забрали їй з рук, то я скажу, що вона їх ніколи й не держала в руках. їхня небіжчиця бабуса та ще й досі

живий дідусь утовкмачували їм тільки одне: ніде не прогавити свого, будь-що розбагатіти. Я ніколи в житті не робив однієї речі, хоч усі інші те робили — і Маргрет, і Лені, й Лотта, і навіть Борис,— я ніколи не збирав власних недокурків, а чужих і поготів — я просто гидував. Я завжди любив порядок і охайність, і кожен вам потвердить, що я й тоді ночами, в лютневий холод, виходив надвір, розбивав кригу на великому басейні, що з нього поливали могили — тобто квіти на могилах,— і обмивався весь, із голови до ніг, а коли можна, то й пробігався ранком, чи точніше вночі, а збирати недокурки — це ж гидота. Та наприкінці лютого, перед тим як ми змогли закинути неводи в Шнюрергасе, нам у тому підземному радянському раю стало сутоужно з припасами: ми прорахувалися, бо гадали, що американці прийдуть на добрий тиждень раніше, і в нас уже не стало сухарів, і масла, й навіть сурогатної кави, не кажучи вже про куриво. І ось ті шибеники принесли мені гарненьких рівненьких сигареток, скрутили материною машинкою, а паперу випросили у добросердої Маргрет, та й продали мені, як згодом виявилось, мої ж таки недокурки як нові сигарети! І здерли з мене по десять марок за штуку. Жінки тоді всі реготали й хвалили хлопців за практичність, але мені аж мороз поза спиною йшов, поки я торгувався з тими гарненькими чортенятами. Мені не грошей було шкода, грошей я мав досить і заплатив би й по п'ятдесят марок за сигарету — але самий принцип! Самий принцип хибний: сміятися, коли малі діти вже такі зажерливі! Я не бачу тут нічого смішного. Тільки Борис тоді хитав головою, а згодом і Лені, коли хлопці вже після другого березня почали створювати власний запас і називали його своїм капіталом: то бляшанку смальцю, то пачку сигарет — а ми тоді були занадто стурбовані, щоб посправжньому звернути на те увагу. Адже у Лені другого ввечері почались пологи, і вона нізащо не хотіла — та й я її добре розумію,— щоб її дитина з'явилась на світ у могильному склепі, і її "святий Йосиф" теж цього не хотів.

Отож вони через розбомблене кладовище перейшли до теплиць — у Лені вже й перейми почалися,— Маргрет прихопила аптечку, а в теплиці намостили торфу, старих попон, солом'яних мат, і Лені народила свою дитину, мабуть, там саме, де й завагітніла. Хлопчик був цілком нормальний, важив сім фунтів, і якщо народився він другого березня, то за всіма правилами арифметики виходить, що зачато його десь близько другого червня, а в той час не було жодного нальоту вдень, жоднісінького! І нічної зміни тоді в майстерні не було ні разу, це можна встановити точно, у мене зберігається весь облік, а Борис то й взагалі не міг там бути вночі; отже, вони якось і серед білого дня знайшли нагоду й скористалися нею. Ну, дарма вже, все це минулось — але що там балакати про "радянський рай"! Побачили б ви кладовище після другого! Янголи та святі з повідбиваними головами, розвернені могили, з трунами й без, як вам завгодно, і ми, геть знеможені, бо цілий день, ризикуючи життям, тягали свою здобич із Шнюрергасе,— а ввечері ще й ті пологи*— щоправда, пройшли вони швидко й легко. Який там рай! А ви знаєте, хто тоді навчив нас молитись — бо ми самі вже все позабували? Отой росіянин! Так, так. Він нагадав нам, як молитись. Золотий хлопець був, я вам кажу, і якби послухався мене, то жив би й досі. Бо це ж таки було божевілля

— відразу, сьомого числа, перебратися з жінками й дітьми в місто, без ніяких документів, тільки з отією з ас...ною солдатською книжкою в кишені*. Йому слід було сидіти тут у склепах ще кілька місяців — читав би свого Клейста, й Гельдерліна, й кого схотів, я б йому навіть Пушкіна дістав,— поки ми добудемо йому справжню чи й фальшиву посвідку про звільнення з полону. Адже селян американці вже влітку відпускали, і йому тільки й треба було доброї англійської чи американської посвідки про звільнення. Але жінота про це й не подумала, вони всі мов очманіли, сп'яніли від радості, що мир настав, а на це ще не час був, трохи зарано. А надто ще день у день сидіти над Рейном вечорами й навіть у пообідню пору, з дитиною, з отими гойзеренятами та весь час усміхненим щасливим дідусем — Груйтенем. А міг би ж хлопець ще й тепер сидіти над Рейном чи над Волгою, аби тільки схотів. Ось я, перше ніж на початку червня легально об'явитись на люди, роздобув собі довідку про звільнення, на своє-таки прізвище, все як годиться, з особовим номером і з печаткою табору — адже наше ремесло теж, власне, належить до сільського господарства, отже, все зроблено чисто й законно, та й роботи для нас було справді чимало, хоч би навіть і не вмирав більш ніхто, бо й так повмирало доволі, треба ж було якось усіх поховати. А от ні Лотта, ні Маргрет із їхніми зв'язками й не подумали про те, щоб добути Борисові таку довідку — адже для цього Маргрет досить було один раз крутнути задом, а Лотті лише згадати — з усіма її бланками, печатками та знайомствами. Це ж була жахлива легковажність — не легалізувати Бориса в червні чи липні, хоч би навіть для цього він мусив назватися Фрідріхом Круппом. Я б і сам труснув капшуком, бо я не просто симпатизував хлопцеві, я його любив, хоч ви, може, й сміятиметеся з цих слів: це ж він, він показав мені, що "нижча раса", "недолюдки" тощо — то все бридня. Недолюдки сиділи якраз у нас".

Чи Пельцерові сльози справді були щирі? Він ще й віскі свого не допив, коли вони виступили на очах у нього, і він соромливо змахнув їх рукою. "І хіба це я винен, що батько Лені вбився? Хіба це моя вина? І треба мене за це уникати, мов зачумленого? Що ж я, кінець кінцем, зробив такого? Дав йому змогу добре заробляти. Адже ж не те що фахівець, а й мала дитина бачила, що тинькар з нього нікудишній, він навіть з найкращим матеріалом нічого путнього не вмів зробити, і його бригаду наймали тільки через те, що інших не було, а потім у всіх квартирах, де він працював, стелі й стіни пообсипалися — він же ніколи й не вчився тинькувати, не вмів ні кельми у руках держати, ні розчин на стіну кидати, а що не хотів більше стати підприємцем, навмисне пролетаря з себе корчив, то це йому у в'язниці чи таборі щось у голову шибнуло або ж комуністи натуркали, що сиділи там разом з ним. Я вам кажу, аж мені соромно було, що цей великий чоловік із таким гучним скандалом за плечима виявився нікчемним партачем, незугарним навіть цеглини як слід покласти. І що він раптом почав ходити від будинку до будинку зі старим візком, двома цинковими цебрами, лопатою, кельмою й затирачкою та пропонувати свої послуги як тинькар, за картоплю, хліб та часом за сигару,— це ж був на свій лад снобізм. Або ото сидіти вечорами над Рейном із дочкою, онуком та зятем, співати пісеньок та дивитись на судна — ну що це за діло для чоловіка

з таким величезним організаторським хистом і енергією! Я кілька разів робив йому дуже вигідні пропозиції, казав: "Слухайте, Груйтене, я маю триста-чотириста тисяч марок зайвих і не можу вкласти їх ні в які хоч більш-менш певні цінності. Візьміть у мене ці гроші, розпочніть якесь діло, а коли минеться інфляція — вернете їх мені, не марку за марку й навіть не марку за дві, ні, марку за три й без відсотків. Ви ж не дурний, ви добре знаєте, що теперішня сигаретна валюта — це іграшки, це годиться тільки для отих нігілістів з полону, зголоднілих за куривом, для малих дітей та знавіснілих під бомбами істеричок чи солдатських удів, що не можуть жити без нікотину. Ви ж знаєте незгірше за мене, що колись сигарети знову коштуватимуть п'ять пфенігів чи нехай десять, і якщо ви сьогодні платите за одну сигарету п'ять п'ятдесят, а на другому розі перепродуєте її за шість п'ятдесят, то це дитячі іграшки, а коли захочете зберегти ті сигарети, поки гроші стануть надійні, то я вам кажу, що ви за свої п'ять п'ятдесят одержите десять пфенігів, якщо тільки ваші сигарети доти не зіпсують". Він лише засміявся — вирішив, що я пропоную йому почати торгівлю сигаретами, а я ж тільки для прикладу про них згадав. Я, звичайно, мав на думці, щоб він відкрив будівельну контору, і якби він був трошки хитріший, то міг би виставляти себе за жертву нацистського режиму. Так де там, він не хотів. Однак мені ж таки треба було кудись укласти свої гроші, а землі продажної тоді не густо було. Якби Лені свого часу продала мені будинок за півмільйона, я б офіційно, письмовою угодою забезпечив їй безплатну квартиру довіку. А що дав їй Гойзер? Тільки в чотири рази проти державної оцінки, шістдесят тисяч як льоду, і це в грудні сорок четвертого року — просто в голові не вкладається! А я не знав, куди подіти свої гроші. Скуповував, що міг: меблі, картини, килими, навіть книжки купував, і все ж лишалось у мене тисяч триста-чотириста, готівкою, вдома, і я не знав, куди їх приткнути. І тоді в мене виникла та ідея, що з неї всі тоді сміялися: "Ну, нарешті й Пельцер показав себе людиною: вперше в житті встряв у безглузде діло". Що ж я надумав? Я заходився скуповувати залізний брухт, не якийсь там, а балки найвищої якості, цілком законно, спершу забезпечивши собі, де тільки міг, право на розбирання звалищ — більшість власників ще й раді були, що я так хоч трохи приберу їхні ділянки. Скласти балки у мене було де, їсти вони не просять, ось я й розпочав те діло. Знаєте, скільки тоді заробляла за годину квітникарка, як Лені чи Ільза Кремер? Щонайбільше п'ятдесят пфенігів. А підсобний робітник на будівництві заробляв одну марку, ну, марку двадцять; правда, там була одна вигода — додаткові картки за важку фізичну працю; на них давали хліб, жир, цукор тощо, і щоб мої робітники одержували такі картки, мені довелося заснувати фірму, я назвав її "Акційне товариство "Демонтаж", і все місто з мене сміялось, коли я почав збирати залізні балки, адже їх цілі кілометри валялись, а за підбитий танк вам би ніхто не дав і двох пачок сигарет. Та я собі думав: смійтеся, смійтеся! Залізо — це залізо. Найняв чотири бригади робітників, забезпечив інструментами, дістав дозвіл на розбирання зруйнованих будівель і заходився звозити балки. В ті часи старі військові судна, танки, літаки задурно віддавали, тільки заберіть, звільніть місце. Я й це робив: забирав та звозив до себе танки; землі, щоб складати

те залізо, у мене було досить, тоді ще не забудованої. В такий спосіб я встиг за три роки, до сорок восьмого, примістити весь свій капітал і мав сто тисяч метрів залізних балок найкращої якості, акуратно складених. Робітникам я з самого початку платив не погодинно й не примушував людей працювати робочий день за вісім чи десять марок. Ні, я призначив добру відрядну платню, три марки за погонний метр, і бувало, що люди, як недалеко везти, виганяли за день до ста п'ятдесяти марок, чи й більше, та ще й одержували продовольчі картки за найважчу фізичну працю. Це знов же додаткова вигода була. Почавши з околиці, ми просувалися до центру міста, де були великі будинки, магазини та контори фірм. Там уже стало важче — на балках багато налиплого бетону, й арматура попереплутувана, її доводилося зрізати автогеном. У таких випадках я, звичайно, платив дорожче, п'ять і шість, а часом і десять марок за метр балки, адже треба людям компенсувати витрачену силу, он і в шахтах теж неоднаково платять за тонну вугілля — залежно від умов видобутку. Батько Лені був у мене бригадиром однієї бригади, і своїх рук, звичайно, не гребував докласти, і щовечора, коли здавали мені звезені за день балки, я платив готівкою, в руки; то дехто ніс додому й по триста марок — ну, звичайно, бувало й по вісімнадцять, але щоб менше, то ні. І це в ті часи, коли в теплицях у мене люди заробляли ледве шістдесят марок на тиждень. А місто все сміялося з колекції балок, що іржавіла на моїх ділянках по Шенштетерштрассе, в такий час, коли скрізь демонтували домни! Але я стояв на своєму, хоч би навіть з упертості. Робота, звичайно, була не зовсім безпечна, я не заперечую, але ж я нікого не силував: хочете — працюйте, не хочете — не треба, все по-чесному й по-доброму, і те, що вони там іще в руйновищах знаходили, мене не цікавило: меблі, одяг, книжки, хатнє начиння і таке інше. То вже був їхній приробіток. А люди сміялись, аж боки рвали, і щоразу, проходячи повз мої ділянки, казали: "Он іржавіють Пельцерові гроші". І серед моїх товаришів у карнавальній спілці "Вічнозелений букет" були такі дотепники, будівельні техніки тощо — вони вираховували, скільки грошей там справді з'їдає іржа, за формулами для мостобудування, і, щиро кажучи, я сам уже не був зовсім певен, чи таки добре примістив ті гроші. А потім, у тисяча дев'ятсот п'ятдесят третьому році, коли те залізо вже пролежало від п'яти до восьми років і мені треба було його позбутися, щоб забудувати ділянки,— адже в місті було сутужно з житлом,— і я закріпив за нього півтора мільйона марок, усі почали кричати, що я негідник, спекулянт, нажився на війні, й ще бозна-що. Ну, сміх, та й годі! Тоді раптом набрали ціни й старі танки, й автомобілі, і все, що я так, між іншим, постягав до себе — цілком законно, певна річ,— бо тоді обидві мої великі ділянки лежали порожні і гроші в мене зайві валялися. І ось якраз тоді сталося те страшне нещастя — те, чого жінки й досі не хочуть мені пробачити. Батько Лені вбився на смерть, коли розбирали руїни колишньої санітарної управи. Я ніколи не заперечував, що робота ця може бути небезпечна, часом навіть смертельно небезпечна, зате ж я доплачував за небезпечність; і не раз остерігав старого Груйтена, коли він сам почав працювати з автогенним різакон. І як, я вас питаю, могло мені спасти на думку, що йому настільки забракне глузду й обережності і він сам з-під себе виріже опору й полетить униз у

руїни з восьмиметрової височини? Господи, таж він мав диплом інженера-будівельника, і через його фірму перейшло в десять разів більше залізних балок, ніж я скупив на брухт за ті три роки — звідки ж я мав знати, що він сам себе, так би мовити, зріже автогеном у прірву? Чи міг я те передбачити, чи то моя провина? Хіба не було відомо кожному, що це ризиковане діло — вирізати залізні балки зі зруйнованих бетонних ящиків у розбомбленому місті, і хіба я не платив добрі гроші за ризик? Та відверто кажучи, навіть на тій роботі, на виколупуванні балок із руйновищ, великий, майже легендарний будівельник Груйтен не показав себе дуже тямущим чи хоч би теоретично підкованим у техніці — я йому весь час трохи приплачував заради Лені, бо дуже близько брав до серця її та Борисову долю".

Пельцерові сльози лилися вже так рясно, що брати під сумнів їхню фізичну непідробність було б блюзнірством, ну, а судити про щирість його емоцій — виходить за межі авторової компетенції. Зовсім тихим голосом, стискаючи високий келих з віскі, оглядаючись довкола себе так, немов і кімната, й буфет, і музей вінків раптом видались йому якоюсь марою, він провадив далі: "Це був жах! Він просто-таки настрикнувся на кінці покаліченої арматури, що стирчали з бетонної плити, й був простромлений, не роздертий, а саме простромлений, у чотирьох місцях: крізь шию, груди, живіт і праву руку, а на обличчі — і це було найжахливіше — застигла усмішка. Уявіть собі — він ще усміхався, мов юродивий, розіп'ятий на хресті. Божевілля, та й годі. І оце я винен? А різак... (Пельцер трохи затнувся, в очах у нього засвітилась мука, руки йому затремтіли.— Авт.) ...а автогенний різак іще висів угорі, на кінці балки, що Груйтен перерізував, і сичав, і чмихав, і клекотів. Так безглуздо вийшло, просто жах, за якийсь місяць перед грошовою реформою, коли я вже збирався заокруглити свою колекцію балок — бо й старі гроші майже витратив. Звичайно, після того нещастя я згорнув усю справу, і якщо ті жінки кажуть, ніби я однаково збирався кінчати, це диявольська несправедливість: запевняю вас, що я б і в сорок шостому те саме зробив, якби щось таке сталось. Але спробуй-но доведи: "Якби... зробив би..." — спробуй тепер доведи. А фактично вийшло воно за місяць перед грошовою реформою, і заробив я собі ненависть тих жінок та глум у вічі через мою гору старого заліза, що мало ще п'ять років іржавіти. Старий Груйтен не був застрахований, бо я не наймав його на постійну роботу, він був скорше компаньйоном чи контрагентом, то я вже сам, своєю охотою запропонував виплачувати Лені й Лотті невеличку пенсію, але вони нічого не схотіли, вигнали мене, а Лотта аж плюнула мені вслід. "Кровопивця! — кричала.— Катюга!" — і ще гірші речі. А я ж їй колись життя врятував у тому "підземному радянському раю", я власними руками рота їй затулив, коли вона під час грабунку в Шнюрергасе раптом почала, мов шалена, вигукувати соціалістичні гасла. І з її двома шибениками голову собі морочив, купував у тих малих проноз сигарети, зроблені з моїх власних недокурків, коли ми наприкінці лютого в своїх склепах без припасів zostались — а другого ми ж усі трохи не сім годин поспіль сиділи купкою, тулячись одне до одного та цокочучи зубами, і я вам кажу, навіть безвірниця Лотта мурмотіла "отче наш" услід за Борисом, що проказував ту молитву, і навіть малі гойзерів-ські пройдисвіти притихли, зробились

боязкі й сумирні, а Маргрет плакала, і ми всі сиділи обнявшись, мов брати й сестри, перед видимою смертю. Адже тоді таке діялось, наче кінець світу настав. Тоді вже було начхати, що хтось там нацист, а хтось комуніст, а ще хтось радянський солдат, а Маргрет — занадто жаліслива сестра-жалібниця. Тоді пам'яталося тільки одне: ясиття й смерть. Хоча ми й не дуже вчашали до церкви, та все ж таки іноді там бували, і якось нам життя без церкви й не уявлялося, а тоді раптом, за один день, церкви обернулись на порошок, і той порошок ще цілі дні рипів у нас на зубах, липнув у роті. А після нальоту ми негайно, всі разом, разом, кажу, побігли ділити спадщину по славній німецькій армії — і того ж таки дня, щойно почало смеркати, помогли синові Бориса та Лені народитись на світ божий". З Пельцерових очей усе лилися сльози, а голос його ще полагіднішав: "Єдиний, хто мене розумів, хто мене любив, кого б я прийняв, як рідного сина, в своє серце, в свою родину, в свою фірму й куди хочете, хто був мені ближчий, ніж дружина, ближчий навіть, ніж тепер мої діти — знаєте, хто це був? Борис Львович! Я його любив, хоча він перехопив у мене дівчину, що до неї моє серце прикуте й досі — і, може, тільки він мене по-справжньому знав і розумів. Він навіть наполіг, щоб я охрестив йому сина. Так. Оцими ось руками і ви знаєте, мене самого на мить немов смертельний страх пройняв, коли я згадав, що виробляли колись ці руки з живими й мертвими, з вінками й стрічками,— а тепер я саме оцими руками мав хрестити його синочка. Тоді навіть Лотта припнула язика: хоч вона вже ладна була бовкнути оте своє "гидь!", але їй заціпило, коли Борис сказав мені: "Вальтере,— адже після другого ми всі якось самі собою перейшли на "ти",— Вальтере,— сказав,— прошу тебе, охрести нашого сина про всяк випадок". І я вволив його волю: вийшов до конторки, відкрутив кран, почекав, поки стече іржава вода, тоді виполоскав свою склянку, набрав води й охрестив хлоп'я, бо ж я, будиши служкою, не раз бачив, як воно робиться,— а що я не міг бути одночасно й хрещеним батьком — це мені було відомо,— то держали його малий Вернер і Лотта, а я його охрестив зі словами: "В ім'я отця, і сина, і святого духа нарікаю тебе Лев",— і в ту хвилину навіть малий проноза Курт заплакав, та й в усіх, і в гостроязикові Лотти, і в Бориса, й у Маргрет, в усіх сльози потекли, тільки Лені не плакала, вона лежала з розплющеними очима, аж червоними від пилуки, і сяяла зі щастя — тоді зразу дала синові грудь. Еге ж, отак воно було... а тепер, будь ласка, лишіть мене самого — я занадто розхвилювався".

Авт. щиро признається, що і його все це дуже розхвилювало і він насилу стримав дві-три сльозини, коли сідав за кермо свого автомобіля. Щоб не розчулитись надміру, він поїхав простісінько до Богакова й застав його досить бадьорого: росіянин сидів на веранді зі скляним дахом, у кріслі-колясці, вкутаний у пледи, й замислено дивився через ціле селище дачок на перехрестя двох залізничних колій, між які втиснулись піщаний кар'єр, теплиці й склад брухту. А поміж тим усім — зовсім несподівано тенісний корт; на блякло-червонястій землі ще не просохлі калюжі, і "старфайтери" в небі, й гудіння автомобілів з об'їзного шосе, і дітлахи, що ганяють порожні молочні бляшанки на доріжках між дачними садочками. Богаков, теж у сентиментальному настрої, без своєї курильної "шибенички", сам-один на веранді, відмовився від

запропонованої сигарети й ухопив авт. за руку, ніби хотів помацати йому, авт., пульс.

"У мене ж там залишилися дружина й син, тепер йому стільки років, як вам, якщо він досі живий, а не наклав десь головою, що дуже й дуже можливо. Моему Лаврикові в сорок четвертому році було вже дев'ятнадцять, і його, напевне, взяли до армії, а може, й ще куди... Мені часом хочеться вернутись додому й умерти там — байдуже де... Чи жива ж то ще моя Лариса? Я її зраджував з іншими жінками, де тільки траплялась нагода, вже з лютого сорок п'ятого року, коли ото нас повезли на Ерфт копати окопи. Тоді я вперше за чотири роки допався до жінки — потемки, в якійсь клуні, де ми всі лежали впереміш: росіяни й німці, солдати, полонені, жінки — і я навіть не знаю, молода вона була чи стара... вона й не опиралась мені, тільки потім трохи поплакала, бо ми, либонь, обоє не звикли зраджувати, якщо це можна назвати зрадою — в тій темряві, в тому божевільному безладі, коли вже ніхто не знав, де він, хто він і чий він... ми лежали на соломі й на буряках у клуні, в такому багатому, куркульському селі, Гросбюлесгайм називалося, і обоє плакали, їй-богу, я теж. Адже ми просто знехоча обіймались в тій темряві, страху та грязюці, і вона, мабуть, вважала мене за німця або американця, бо між нами валялось і кілька напівза-мерзлих молодих американців, поранених — їх мали допровадити до якогось госпіталю чи збірного пункту, але їхній конвоїр дезертирував, і вони лежали собі в клуні та одно лаялися: "fucking war" та ер, чи Груйтен, вийшла така історія, що навіть мене мучив сором, хоч я тоді був ще таким догматиком, як весь римський капітул разом. Ми тоді саме довідалися, що вона за смертельно небезпечних обставин мала роман з одним солдатом Червоної Армії, постачала йому харч, карти, газети, переказувала звістки про становище на фронті, навіть народила від нього дитину й дала їй російське ім'я. Ми хотіли зробити з неї героїню Опору. І знаєте, чого той солдат Червоної Армії навчив її? Молитися! Здуріти можна! Але вона була гарна молодичка, просто краля, і ставала нам у пригоді, коли ми влаштовували свої жалюгідні демонстрації, де мали ж якось підняти голос проти того божевілья, яке творила в Східній Пруссії, та й не тільки в ній, так звана соціалістична армія. Якби я був послухався Ільзи! Вона казала мені: "Фріце, ти ж сам бачиш, усе це вже не те, що було, не те, чого ми хотіли двадцять восьмого, коли ще, може, повинні були підтримувати Тедді Тельмана з тактичних міркувань. Сам бачиш, що Гінденбург переміг, і сорок п'ятого теж переміг. Дай їй спокій, вона гарна дівчина, але вам нічим не допоможе, тільки їй буде клопіт". Так, але ж то була робітниця, справжня робітниця, хоч і з гнилої буржуазії. Ну, і ми кілька разів таки домоглися, що вона, з червоним прапором у руках, пройшла з нами по місту, хоч для цього їй довелося мало не впоїти, бо вона була хворобливо несмілива. І кілька разів сиділа на трибуні, коли я виступав. Дуже гарна була з неї декорація. Мені ще й досі соромно, як згадаю про це. (Фріцове обличчя, й так не біле, ще дужче потемніло — невже він почервонів? Треба буде ще спитати його. Між іншим, "Фріц"—вигадане ім'я: авт. відомо, як його звати насправді). Вона мала таку щиро пролетарську натуру, що буржуазна зажерливість чи взагалі корисливість просто не могла до неї прищепитися. Проте Ільза правду казала: ми їй тільки зашкодили, а самі не мали з неї ніякої користі. Бо коли репортери обсіли її з

запитаннями про Бориса і про те, чого вона "в підпіллі" від нього навчилася, вона спромоглася лише раз чи двічі на відповідь і сказала одне-єдине слово: "Молитися". Звичайно, це була знахідка для реакційної преси, яка не втрималась, щоб не дати під знімком одного з наших виступів такий підпис: "Учіться молитися в КПН. Блондинка в стилі Делакруа виявилась троянським конем". Вона справді колись хтось й чого вступила в партію, а потім забула вийти з неї. А коли нас заборонили, до неї зразу ж з'явилася поліція. Тоді вона вперлася і вже "зумисне", як вона казала, не схотіла виходити з партії. Коли я спитав її якось, чого вона, власне, прилучилася до нас, вона відповіла: "Тому що з Радянського Союзу виходили такі люди, як Борис". Здуріти можна, як подумаєш, що вона, хоча це дуже важко пояснити, справді була з нами, але ми не були з нею... так, подумаєш про це, і аж голова йде обертом, бо на прикладі цієї жінки бачиш, чому міжнародний пролетарський рух у Західній Європі зазнав краху. Ох, що про це говорити. Я їду в Італію, і мені дуже прикро чути, що вона опинилася в такій скруті. Їй про мене навряд чи буде приємно згадувати, а то б я попросив вас передати їй вітання. Мені треба було б послухатись Ільзи і старого Груйтена, батька дівчини,— він тільки сміявся й хитав головою, коли його Лені йшла з червоним прапором".

Може, треба додати, що під час цієї розмови Фріц і авт пригощали один одного сигаретами й що Фріц майже з веселою погордою продавав буржуазні газети, які він так зневажав. Жести в нього були такі, що чутливий покупець сприйняв би їх як образу. Фріців коментар: "Бачите, беруть і читають цю брехню, цю феодальну базгранину — якби ви переглянули її, то побачили б, що навіть самі автори статей не вельми шанують своїх читачів. А ті ковтають секс і гашиш, як колись ковтали церковну каламуть, і носять міні й максі так слухняно, як колись носили скромне черниче вбрання. Я даю вам добру пораду: голосуйте за Барцеля й Кеплера, тоді принаймні отримуватимете це ліберальне пійло з перших рук. А я... я вивчаю мову справжніх людей, італійську, й поширюю гасло: "Гашиш — опіум для народу".

Авт. наче камінь з душі скинув, коли хоч більш-менш з'ясував цю прикру подію в житті Лені. Проте в інших потенційних свідків він зазнавав цілковитої невдачі вже перед дверима до будинку чи, відлов., перед дверима до помешкання, де його зустрічали питанням: "Ви за чи проти шістдесят восьмого?" Оскільки авт., якого долали найсуперечливіші почуття, хитався між протилежними мотиваціями й не зразу, принаймні не першої миті, втямлював, чому треба бути неодмінно за або проти цілого року двадцятого сторіччя, то він надто довго розмірковував про цей рік і врешті, як він щиро признається, з майже непереможної потреби казати й робити навпаки, відповідав: "Проти",—і тоді двері зачинялися для нього остаточно. Але йому все-таки пощастило добути в архіві ту газету, яку Фріц цитував у розмові про Лені. То був орган ХДС, число за 1946 рік; фріцову цитату треба визнати за "дослівну" (авт.). Цікаві, а через те, може, й варті, щоб про них згадати, дві речі: самий зміст статті і фотографія трибуни з прапорами та емблемами КПН, на якій можна розгледіти Фріца в завченій ораторській позі — на диво молодого, десь двадцяти п'яти — тридцяти років, ще без окулярів. Ззаду видно Лені, що тримає навскіс над Фріцовою головою прапорець з радянськими

емблемами,— той прапорець дуже нагадує авт. церковні хоругви, які належить схилити в певних, найурочистіших місцях святкової літургії. Лені на цій фотографії справила на авт. подвійне враження: вона симпатична, але не на своєму місці, щоб не сказати більше (що так і проситься на язик) — у фальшивому становищі. Авт. радий був би зосередити всю свою гіпнотичну силу і спрямувати її через не винайдену ще лінзу на ту фотографію, щоб випалити з неї Лені. На щастя, фотографія віддрукована погано, і впізнати на ній Лені можна тільки втаємниченим, а навряд щоб у якомусь архіві зберігся ще й негатив знімка. Статтю тут треба, мабуть, навести дослівно. За цитованим уже підписом під фотографією іде текст: "Молода жінка, що отримала християнське виховання, навчилася молитись від червоних орд. Щось майже незбагненне, а проте це не вигадка: молода жінка — не знаю, як її правильніше назвати, панна Г. чи пані П.— запевняє, що її наново навчив молитися солдат Червоної Армії. Ця жінка — мати позашлюбної дитини, батьком якої вона гордо називає того радянського солдата, що з ним мала нелегальні й незаконні любовні стосунки через два роки після того, як її законний чоловік поліг на батьківщині коханця. Вона безсоромно пропагує Сталіна. Наших читачів не треба застерігати від такого божевілья, але напрошується запитання: чи деякі форми псевдонаївності не слід зараховувати до категорії політичного злочину? Ми знаємо, де нас самих учили молитися: на уроках релігії і в церкві. І знаємо, за що ми молимося: за християнський Захід. А може, котрийсь із наших читачів, задумавшись, часом прокаже тиху молитву й за панну Г., чи пані П.? Вона цього потребує. В кожному разі, для нас переконливіша молитва обер-бургомістра доктора Аденауера, ніж цієї збитої з панте-лику або й психічно хворої жінки, яка начебто походить з доброї, але з усіх поглядів занепало! родини".

Авт. має тверду надію, що Лені тоді так само рідко читала газети, як і тепер. Бо йому — авт.— дуже неприємно уявляти її відданою на поталу цьому християнському стилеві.

Тим часом пощастило перевірити ще одну важливу деталь: Грета Гельцен виявила на дверях рисочки, які свого часу робила Марія ван Дорн, коли Пфайфери сватали Лені за Алоїза; справді, тоді шістдесят разів прозвучало слово "честь". Цим доведено дві речі: що М. в. Д.— надійний свідок і що двері в Лені тридцять років не фарбовано.

Після деяких заходів (треба визнати — марних) вдалося також з'ясувати чудне слово "вручення". Авт. кілька разів (також марно) звертався по допомогу до молодих кліриків, бо хоч це слово більше скидається на якийсь поштовий термін, бабуся Комериха, особа, варта якнайбільшої довіри, вжила його в дуже побожній розмові. Наслідки: жодних. Авт. кілька разів телефонував до різних церковних установ (працівники яких — цілком безпідставно! — вважали, що з них глузують), нерішуче, страшенно обережно пояснював їм, у якому зв'язку вжито слово, та вони не виявляли ніякого зацікавлення контекстом і врешті просто вішали або клали трубку. Авт. тільки дарма морочився і гаяв час, аж поки нарешті йому спала ідея, яка могла б спасти й раніше, оскільки це слово було сказане в географічному трикутнику Верпен — Тольцем

— Лісеміх: він звернувся до М. в. Д., і та, ні на мить не завагавшись, пояснила, що так, по-їхньому, називають "віровчення", лекції на релігійні теми, "задумані, власне, як поширені уроки закону божого для дітей, але й ми, дорослі, часом ходили на них, щоб пригадати те, що забулося; вони звичайно відбувалися в той час, коли ми вдома після доброго обіду лягаємо поспати: о третій годині в неділю" (М. в. Д.). Мабуть, ідеться, про якийсь католицький варіант євангелістської недільної школи.

Авт. (він уже й так відклав свої пошуки через боксерський матч Клей-Фрейзер) опосіли тяжкі сумніви щодо фінансування його заходів і пов'язаних із цим витрат фінансового управління: чи має він право зважитись на подорож до Рима, щоб пошукати якихось матеріалів" про Гаруспіку в центральному архіві її ордену? Зустрічі з двома єзуїтами, у Фрейбур-зі і в Римі, хоч по-людському й дуже цікаві, не виправдали себе; разом із витратами на телефон, на телеграми й на дорогу їх, безперечно, слід розцінити як марнування коштів; ці зустрічі дали авт. хіба що образок святого. Натомість Маргрет з розладнаною до кінця екзокринною та ендокринною системами, відвідини якої коштували йому кількох квіток, невеличкої пляшечки джину та ще часом пачки сигарет,— не доводилося навіть витрачатись на таксі, бо авт., хоча б задля моціону, здебільшого ходив до неї пішки,— повідомила йому чимало прецікавих, дивовижних подробиць про Генріха Груйтена. Крім того, в авт. були сумніви не тільки з погляду податкової політики, а й чисто людського плану: чи не завдасть він клопоту ласкавій сестрі Цецілії, не збентежить сестри Сапієнції і не викличе нового переміщення на службі Альфреда Шойкенса, хоч той і не вельми симпатичний чоловік?

Щоб спокійно обміркувати всі ці проблеми, авт. поки що сів у поїзд без ресторану, навіть без буфету з напоями, та ще й у вагон другого класу, і вирушив у пониззя Рейну: поминув прочанський центр Кевелар, потім батьківщину Зігфріда, невдовзі після того прибув до міста, де Лоенгрін утратив самовладання, а звідти проїхав ще кілометрів п'ять на таксі, повз батьківщину Йозефа Бойса, до села, на вигляд чисто вже голландського. Стомлений незручною, мало не тригодинною їздою, майже роздратований, авт. вирішив найперше трохи підкріпитися, що він і зробив у невеличкій омлетній, де приємна білява жінка якнайласкавіше подала йому омлет, майонез і котлети (теплі), а напитися кави порадила в заїзді навпроти: Стояв густий туман, наче пара в пральні, і авт. зрозумів, що Зігфрід свого часу, простуючи до Вормса, не тільки проїхав через Ніфельгайм, а й походив із нього. В заїзді було тепло й тихо. Сонний господар частував двох сонних гостей горілкою і авт. також підсунув велику чарку, сказавши: "В таку погоду це найкращий напій, зразу зігріє; та й корисний після омлету з майонезом". І спокійно заговорив знову з гістьми горловим, тріскучим, чисто батавським Діалектом. Хоч авт. їхав сюди якихось сотню кілометрів, а почував себе тут, наче прибулець з далекого півдня. Йому приємно було, що сонні гості й сонний господар, який уже підсовував йому другу чарку горілки, не дуже цікавилися ним. Розмова в основному точилася навколо церкви — і в конкретному, структурному й організаційному розумінні, і в абстрактному, майже метафізичному. Вони хитали головами, щось мурмотіли, потім завели мову про якихось Паапе-нів,— це зовсім не

означало, що вони мали на увазі недоброї слави канцлера: певне, тим шановним людям він би здався взагалі не вартим згадки. Чи хто з цих чоловіків, що — аж дивно! — не говорили про війну, як звичайно німці за чаркою, міг знати Альфреда Бульгорста? Мабуть, знали всі троє. Можливо, чи майже напевне, сиділи з ним разом на шкільній лаві, ходили в суботу, вимиті й гладенько зачесані, до сповіді, а в неділю — зранку на службу божу, а після обіду на ті лекції, що трохи далі на південь звалися "врученням", ковзалися в дерев'яних черевиках на кризі, час від часу ходили на прощу до Кевелара й діставали контрабандою з Голландії сигарети. Вони були якраз такого віку, що могли знати того, хто наприкінці 1944 року помер у госпіталі Маргрет після ампутації обох ніг і чия солдатська книжка — принаймні тимчасово — стала посвідкою радянському солдатові. Від третьої чарки горілки авт. відмовився й попросив кави, бо його посіла така приємна дрімота, що він боявся заснути. Чи не такого самого туманного дня Лоенгрін тут, у Ніфельгаймі, втратив самовладання, коли почув Ельзине запитання? І чи не тут десь він знявся на лебеді, який нащадкам придався хіба на те, щоб назвати ним марку маргарину? Кава була дуже добра, її подала якась жінка — авт. побачив тільки її тугі, рожевуваті руки. Господар щедро насипав на блюдечко цукру й подав до кави в традиційному кухлику не молоко, а вершки. Церква й Паапен, легеньке невдоволення в приглушених голосах. Чому, чому Альфред Бульгорст не народився за три кілометри далі на захід? А якби він народився там, то чию солдатську книжку Маргрет змогла б поцупити для Бориса того дня?

Сяк-так підкріпившись, авт. найперше подався до церкви, де проглянув таблицю з іменами полеглих, як адресну книгу; там було чотири Бульгорсти, але тільки один Альфред, і проти його прізвища значилося, що він загинув, маючи двадцять два роки, не 1944, а 1945 року. То було щось незрозуміле. Може, з Бульгорстом вийшло те саме, що з Кайпером, за якого вдруге загинув Шлемер, і родичам аж двічі послали повідомлення про його смерть? Допоміг авт. паламар, що, безцеремонно попахкуючи люлькою, саме вийшов з ризниці щось готувати до літургії,— які були ті обруси, що їх десь там стелили: зелені, червоні чи темно-сині? Оскільки авт. зовсім нездатний брехати чи щось вигадувати (мабуть, усі вже помітили його прикру відданість фактам), то, вкрай збентежений, почав щось невиразно мурмотіти про Альфреда Бульгорста, якого начебто зустрічав колись на війні, на що паламар, не те щоб недовіжливо, але досить скептично зразу ж розповів, що "їхній" Альфред загинув у полоні під час нещасного випадку на французькій шахті й похований у Лотарингії; що квітникарство в Сант-Аво має угоду на догляд за його могилою, що його наречена — "гарна, ніжна дівчина, білява, мила й розумна" — пішла в монастир, що Альфредові батьки й досі ще побиваються за ним, бо вони втратили його якраз тоді, коли війна вже скінчилася. Так, він працював робітником на маргариновій фабриці і був порядним, тихим хлопцем, не любив солдатчини. А де саме авт. зустрічав його? В голосі лисого паламаря й досі не було недовіри, тільки цікавість. Він так пильно глянув на авт., що той поспіхом приклякнув на одне коліно і якнайшвидше попрощався. Йому не хотілося спростовувати дату Альфредової смерті, не хотілося розповідати його батькам, що

квітникарство доглядає могилу, де лежать кістки й тлін радянського солдата,— не тому, що він, авт., скривдив би той тлін, ні; але ж якось легше на серці, коли знаєш, що в могилі лежить той, про кого й думаєш, а тут, видно, сталося інакше; і найбільше турбує в цій історії одне: невже тут німецька похоронна бюрократія виявила свою цілковиту неспроможність? Ця думка сіяла в душі надто велике збентеження. А паламар, мабуть, і так уже був досить збентежений.

Авт. не розповідатиме про своє подальше перебування в Клеве, про те, як важко було знайти таксі, не змальовуватиме своєї майже тригодинної їзди назад у вкрай незручному поїзді, знов через Ксантен і Кевелар.

Маргрет, до якої авт. пішов того ж таки вечора, клялася й божилася, що Альфред Бульгорст помер у неї на руках: білявий, сумний, без обох ніг. І все просив покликати священника. Але вона не зразу повідомила про його смерть, а швиденько побігла до канцелярії, де вже нікого не було, ключем чергової відімкнула шафу, забрала його солдатську книжку, сховала в торбинку і аж тоді сказала, що Альфред помер. Так, він розповідав їй про свою наречену, гарну, тиху, біляву дівчину, згадував про своє село — саме те, яке авт. в ім'я правди з такими труднощами відвідав.

Але можливо, що начальство в поспіху — госпіталь саме перевозили в інше місце — забуло виконати "формальність": Маргрет мала на увазі не похорон, а офіційне повідомлення родичів про смерть.

Лишилося поставити тільки одне питання: якщо німецька бюрократія справді виявила свою неспроможність, то чи не повинен був авт. піти до старих Бульгорстів, відкрити їм правду, розповісти, чию могилу квітникарство в день усіх святих обсаджує вересом і братками, і спитати їх, чи їм ніколи не впадало в око, що часом там лежить великий букет яскраво-червоних троянд, який кладуть під час випадкових відвідин Лені та її син Лев? Може, авт. знайшов би в старих Бульгорстів той червоний друкований формуляр, який Борис заповнював, повідомляючи ним, що він здоровий, попав у американський полон? Доведеться ці питання лишити без відповіді. Не можна всього з'ясувати. Авт. щиро признається, що під пильним, недовірливим поглядом нижньорейнського, вже майже голландського паламаря він недалеко від Неймеге-на так само, як Ельза Брабантська чи Лоенгрін, утратив самовладання.

Несподівано пощастило з'ясувати, хоч і не до кінця, дещо про Гару епіку: не обставини її смерті, але бодай частину її минулого; не її власні плани на майбутнє, а те, що інші планували зробити з нею в майбутньому. Подорож до Рима, на яку авт. все ж таки зважився, дала напрочуд добрі наслідки. Що стосується Рима як міста, то авт. відсилає своїх читачів до відповідних проспектів і путівників, до французьких, англійських, італійських, американських та німецьких фільмів, а також до багатой німецької літератури про Італію, до якої він нічого не збирається додавати; він тільки може признатися, що — навіть у Римі — розумів Фріцове бажання; що він мав змогу побачити відмінність між езуїтським і звичайним монастирями; що його прийняла надзвичайно гарна черниця, яка мала щонайбільше сорок один рік і на обличчі в якій заграла не зверхня, а справді добра й розумна усмішка, коли вона почула від авт. теплі

слова про сестер Колумбанус, Пруденцію, Цецілію і Сапієнцію. Згадали навіть про Лені, і виявилося, що про неї знають у центральному управлінні ордену, чудове приміщення якого міститься на пагорбі в північно-західній частині Рима. Уявіть собі: там знають про Лені! Під пініями й пальмами, серед мармуру і бронзи, в прохолодній, досить елегантній кімнаті чарівної вроди черниця, яка захистила дисертацію про Фонтане і має ось-ось захищати другу, правда, не в університеті, а у вищій школі ордену, про Готфріда Бенна (!!), вельми освічена германістка в скромному черничому вбранні (що надзвичайно личить їй), яка навіть добре знає Гайсенбютеля, черниця, що сидить у чорному шкіряному моррісівському кріслі і не вдавано, не з доброго серця, а справді не помічає, що склянка з чаєм, якому авт. віддає належне, стоїть на столі, а на краю блюдця чадить сигарета,— вона знає про Лені!

Уявіть собі: Рим! Затінок піній. Цикади, вентилятори, чай, мигдалеве печиво, сигарети, приблизно шоста година вечора, знадлива, гарна й розумна водночас жінка, що нітрохи не збентежилась, коли авт. згадав про "Маркізу д'О....", а як він закурив другу сигарету, після того як першу, не довго думаючи, погасив об блюдце (підробка під мейсенську порцеляну, але підробка добра), раптом прошепотіла захриплим голосом: "А хай йому біс, дайте й мені одну, цей віргінський тютюн... не можу встояти перед його запахом"— і затяглася так смачно, що ту затяжку можна назвати тільки словом "гріховна", а тоді знов по-змовницькому прошепотіла: "Якщо зайде сестра Софія, скажете, що це ваша". І ця особа, тут, у центрі світу, в самому серці католицизму, знала Лені, навіть як Пфайфер, не тільки як Груйтен. І вона, ця неземна жінка, по-вченому діловито розгорнула зелену теку німецького промислового стандарту А-4, сантиметрів з десять завтовшки, і, побіжно переглядаючи папери, окремі і зшиті по кілька разом, щоб дещо поновити в пам'яті, почала оповідати: "Сестра Рахель Марія Гінцбург з Прибалтики, народилася 1891 року поблизу Риги, школу скінчила 1908 року в Кенігсберзі, навчалася в Берліні, Геттінгені, Гейдельберзі. Там же захистила дисертацію з біології 1914 року. Під час першої світової війни її кілька разів арештовували як пацифістку і соціалістку єврейського походження. 1918 року написала ще одну дисертацію про початки ендокринології в Клода Бернара, яку важко було класифікувати, оскільки в ній порушувались медичні, теологічні, філософські й моральні проблеми, аж поки нарешті один терапевт визнав її за медичну працю. Працювала лікаркою в робітничих кварталах Рурської області. Прийняла католицизм 1922 року. Виступала з лекціями в молодіжних організаціях. До монастиря прийнята з великими труднощами, не так через своє псевдо-матеріалістичне вчення, як з огляду на вік. Все ж таки тридцять другого року їй минув сорок один рік, і вона, делікатно кажучи, провадила не зовсім платонічне життя. Клопотання через одного кардинала. Вступ до монастиря.

Через півроку — позбавлення права викладання. Ну,— тут сестра Клементина безцеремонно взяла з авт. пачки ще одну сигарету і "встромила в рот" (авт.) — а що було далі, ви й самі трохи знаєте. Тільки не подумайте, що її тероризували в Герзеленському монастирі. Навпаки: її переховували. Заявили, що вона "втекла", і

милосердні, можливо, й трохи гомоеротичні почуття панни Груйтен, чи пані Пфайфер, її турботи були справді смертельно небезпечні для сестри Гінц-бург, для монастиря і для самої панни Груйтен. І садівник Шойкенс також легковажив понад міру, впускаючи до монастиря пані Пфайфер. Ну гаразд, усе це минулося, пережилося, хоч і не легко, досить прикро для всіх. А що ви напевне маєте хоч якесь уявлення про діалектичну мотивацію всякого вчинку, то мені не треба вам пояснювати, чому людину, щоб урятувати її від концентраційного табору, доводилося переховувати в умовах, мабуть, не кращих, ніж у концентраційному таборі. Це було жорстоко, але хіба не було б ще жорстокіше виказати її? В монастирі її не вельми полюбляли, і не обходилося без якоїсь зачіпки, ущипливого слова,— з обох боків, бо вона була вперта особа. Але це ще не все, далі починається найстрашніше. Чи повірите мені, коли я скажу, що орден не мав ані найменшого бажання робити з неї блаженну або святу, але на підставі певних... ну, скажімо, феноменів, які він найрадше приховав би, він був майже змушений піти шляхом далеко не популярним? Повірите?" Форма майбутнього часу від дієслова "вірити" в устах германістки такого класу, черниці, яка "гріховно" затягалася віргінською сигаретою, яка, дивлячись у дзеркало, напевне з задоволенням відзначає класичну лінію своїх тоненьких, виразних чорних брів, елегантну форму свого черничого каптура, надзвичайно звабливий обрис вольових, відверто-чуттєвих губ, яка добре знає, що її надзвичайно гарні руки нікого не залишать байдужим, і в якої, хоч і під скромним черничим убранням, можна було вгадати груди бездоганної форми, в цих устах уживання майбутньої форми від дієслова "вірити" видалось авт. дуже нечесним засобом! Якесь інше просте запитання в майбутньому часі, скажімо: "Чи ви підете зі мною прогулятися?" або "Чи ви візьмете мене під руку"? було б у такій ситуації цілком припустиме, але питати, чи хтось повірить тому, чого він ще й не чув! Авт. був досить легкодухий і ствердно кивнув головою; навіть більше: під пильним, наполегливим поглядом співрозмовниці, який вимагав від нього ще й усного потвердження, він тихенько вимовив "так", як вимовляють тільки перед вітварем. А що йому авт.— лишалось робити? Тієї миті вже годі було сумніватися, що подорож до Рима виявилась марною, бо це вимушене, ледь чутно вимовлене "так" відкрило перед авт. високі якості витонченої цілібатно-платонічної еротики, про яку сестра Цецілія змогла йому дати тільки невиразне уявлення.

Навіть сестра Клементина, видно, відчула, що зайшла трохи задалеко; вона враз пригасила променистий чар своїх очей, кисло скривила свої — треба визнати — вишневі уста, і те, що вона далі сказала, авт. сприйняв як зумисний психологічний душ. Не скажемо, що й оком не змигнувши — навпаки, Гї на диво прозаїчні, короткі, на вигляд майже цупкі, як щітка, її дуже затремтіли,— вона промовила: "А втім, якби ми тепер обговорювали проблематику "Маркізи д'О...", учениці нам холодно відповіли б: "Хай би ковтнула таблетку, дарма що вдова" — і після цього навіть поезія такого майстра, як Клейст, була б зведена до рівня дешевих ілюстрованих журнальчиків. Але я не ухиляюся від теми. Найгірше у випадку з сестрою Гінцбург не те, що їй приписують чудо, як ви собі, мабуть, уявляєте! Навпаки: ми не можемо того чуда спекатись! Не

можемо спекатись троянд, що ростуть узимку на тому місці, де поховано сестру Рахель! Не заперечую, ми не підпускали вас до сестри Цецілії і Шойкенса — між іншим, він дуже добре забезпечений, можете про нього не турбуватися,— але не тому, що ми порядкуємо чудом, а що чудо порядкує нами. Ми не підпускаємо до себе газетярів не тому, що хочемо влаштувати канонізацію праведниці, а тому, що не хочемо цього! Тепер ви вірите мені, як обіцяли?" Цього разу авт., перше ніж відповісти, глянув на неї задумливо й "допитливо": сестра Клементина раптом ніби змарніла — інакше ніяк не скажеш,— нервово зсунула з голови каптур, через що її темно-руде — на жаль, це теж правда — волосся стало видно у всій його пишноті, знову взяла з пачки сигарету, цього разу стомленим рухом звиклої до куріння студентки, яка о четвертій годині ранку, охоплена розпачем, бачить, що її реферат про Кафку, який вона має виголосити через шість годин, нікуди не годиться. Вона налила чаю, додала молока й цукру якраз стільки, як авт. любить, навіть поколотила ложечкою, підсунула чашку і благально — так, саме благально — глянула на нього. Ще раз уявімо собі ситуацію: сонячне весняне надвечір'я. Рим. Пахощі піній. Помалу затихає сюрчання цикад. Церковні дзвони, мармур, моррісівське шкіряне крісло, в дерев'яній діжечці розцвітають півонії, все навколо просто випромінює католицтво, про яке часом так захоплено мріють протестанти; Клементина, ще кілька хвилин тому така квітучо-вродлива, а тепер стомлена й змарніла, її тверезе зауваження про "Маркізу д'О..." Вона, зітхаючи, дістає з ясно-зеленої теки стосики паперів, скріплені канцелярськими скріпками або гумками; п'ять, шість, десять, вісімнадцять — разом двадцять шість. "Щороку звіт і завжди те саме: троянди, що в грудні раптом проростають із землі. Троянди, що відцвітають аж тоді, коли звичайні троянди ще тільки розцвітають! Ми вдавалися до найвідчайдушніших заходів, що, може, здадуться вам моторошними,— викопали її... ну, те, що залишилося від неї після стількох років, і перенесли на інший монастирський цвинтар, а як і там почали рости ті жахливі троянди, знову відкопали й перенесли назад, потім ще раз, зробили кремацію, а урну поставили в каплиці, де вже справді не було поблизу ані жмені землі: однаково троянди! Вони погналися з урни, розрослися на всю каплицю. Ми закопали її попіл у землю — і знов троянди. Я певна, що якби ми навіть скинули ту урну з літака, то й в океані, в пустелі забуяли б троянди! Ось який у нас клопіт. Ми прагнемо не розголошувати, а приховати все це. І тому, саме тому ми змушені були не пускати вас до сестри Цецілії, а Шойкенса влаштувати управителем у монастирському маєтку під Вюрцбургом; тому нас хвилює і пані Пфайфер. Ми не боїмося, що вона заперечуватиме це... ну, скажімо, цей феномен, навпаки: з того, що я про неї знаю, а тепер ще й почула від вас, можна припустити одне — вона, мабуть, вважатиме за звичайну річ, що з попелу її Гаруспіки щороку десь серед грудня виростають троянди, густий, колючий трояндовий живопліт, наче в казці. Ось що нас лякає. Якби це все було в Італії, то ми б нікого не боялися, навіть комуністів, але в Німеччині! Це ж було б повернення хтозна в яке сторіччя. Що тоді сталося б з реформою літургії і з фізико-біологічним поясненням так званих чудес! А крім того: хто може гарантувати, що троянди й далі ростимуть, коли справа набуде розголосу? І в

якому ми опинимося становищі, коли вони раптом перестануть рости? Навіть досить реакційні римські кола ввічливо радять нам зам'яти справу. Ми попросили ботаніків, біологів і теологів поглянути на той феномен з умовою, що вони триматимуть усе в цілковитій таємниці. І знаєте, хто був схвилюваний, хто добачив у цьому надприродне? Ботаніки й біологи, а не теологи. А подумайте про політичний бік події: з попелу єврейки, яка прийняла католицтво, пішла в монастир, відразу ж після того була усунена від викладання, а потім — скажемо відверто — за досить сумних обставин померла, з її попелу від 1943 року виростають троянди! Просто якесь чаклунство. Магія. Містика. І мені, якраз мені, що критично висловлювалась про біологізм Бенна, мені передали цю справу! Знаєте, що вчора, хихочучи, сказав мені по телефону один високий прелат? "Святий Павло явив нам досить чудес, не являйте їх ще й ви. Нам вистачає little flowers ¹, тож ми квітками вже забезпечені". Ви нікому про це не скажете?" Тут уже авт. похитав не тільки головою, а й усім тілом, та ще й підкріпив свою обіцянку чітким "ні". Тоді Клементина стомлено всміхнулася, порожньою пачкою з-під сигарет згорнула недокурки зі свого блюдця в блюдце авт., потім, так само стомлено всміхаючись, висипала їх у блакитний пластмасовий кошик на сміття і більше не сіла, тим самим натякаючи, що пора прощатися. Авт. дивився на її усмішку й не знав, чи не творять тут усе-таки чуда, заперечуючи його.

Невимушено розмовляючи з авт. про літературу, Клементина провела його до брами. Йти було далеченько, метрів чотириста розлогим парком. Звичайно ж, кипариси, пінії, олеандри. Біля виходу на вулицю, де відкривався краєвид на жовтаво-червонясте вічне місто, авт. простяг Клементині другу, не почату ще пачку сигарет, і вона, всміхаючись, засунула її в широкий, туго стягнений гумкою рукав чернечої ряс, куди можна було б сховати не тільки сигарети. Тут, чекаючи на автобус, що їхав у бік Ватикану, авт. вирішив, що цілком доречно буде розвіяти платонічні чари, — він затяг Клементину між два молоді кипариси і безцеремонно поцілував спершу в чоло, далі в праву щоку, а потім у губи. Вона не тільки не пручалася, а навіть сказала, зітхнувши: "Ох, так", — тоді хвилинку помовчала, усміхаючись, і сама поцілувала авт. в щоку, а коли вже надходив автобус, мовила: "Приходьте ще, тільки прошу вас, без троянд".

Легко зрозуміти, що цю подорож авт. уже не вважав даремною, і так само неважко збагнути, що він не хотів баритися з від'їздом, щоб не створити надто швидко коно>ліктної ситуації для декого. А що він не визнає приказки: "пішов навпростець — не скоро прийде", то вибрав літак. Душу його краями — та й досі крають — сумніви, пов'язані

1 Квіточок (англ.). "Квіточки" або "Діти-квітки" — групи молоді, часто з заможних родин, що відкидали офіційну мораль буржуазного суспільства, проповідували вільну, братерську любов. Були поширені в Європі наприкінці 60-х рр. XX ст.

з оплатою подорожі: чи в ній до службової мети не домішалася ще й приватна зацікавленість, а якщо домішалася, то наскільки? А ще його мучило, хоч набагато менше, питання, такою ж мірою службове, як і приватне: чи Клементина хитро домогалася publicity для герзеленського чуда з трояндами, чи так само хитро хотіла

перешкодити йому? І якщо йому пощастить прочитати на губах К., тепер своєї коханої, її бажання, то як він має повестися: безсторонньо, як велить йому обов'язок, чи виходячи зі своїх уподобань і з прагнення догодити їй?

Обтяжений цією чотириповерховою проблемою, знервований, навіть роздратований, він попав із римської весни у вітчизняну зиму: сніг у Ніфельгаймі, слизькі вулиці, сердитий шофер таксі, що весь час хотів послати когось до газової камери, розстріляти, вбити чи принаймні набити, і — гірке розчарування! — невдача біля монастирської брами в Герзе-лені, де літня сестра, насуплена й неговірка, зустріла його незрозумілою відмовою: "Ми вже маємо журналістів по саму зав'язку!" А все-таки він знайшов якусь розраду: пройшовся стежкою навколо монастирського муру (загальна довжина близько півкілометра), помилювався краєвидом на Рейн, на сільську церкву (це в ній колись прислужували священикові ті хлопці, що так захоплювалися шкірою Маргрет). Тут жила Лені, тут поховано Гаруспіку, викопано, знов поховано, ще раз викопано, піддано кремації — і ніде, ніде жодної дірки в мурі! Лишилося тільки податися до сільського заїзду. Виявилося, що він зовсім не такий мирний, сонний і тихий, як на батьківщині Альфреда Бульгорста. Ні, тут стояв гамір, авт. зустріли недовірливими поглядами, в заїзді було повно нетутешніх тилів, фах яких можна визначити з першого погляду: справді журналісти, що відповіли авт. глузливым хором, коли він біля прилавка спитав у господаря, чи б вільна кімната. "Кімната в Герзелені, та ще й сьогодні!—І ще глузливіше: — Може, навіть кімната з вікнами у монастирський сад, га?" І коли авт. наївно кивнув головою, знявся несамовитий регіт. Коли ж він знову впіймався на їхню удавану люб'язність і сказав, що неодмінно хоче дивитися в засніжений монастирський сад, модно вбране товариство, остаточно зарахувавши його до категорії дурнів, поласкавішало і — поки господар наливав і брав гроші, брав гроші й наливав — пояснило, в чім річ. Невже він не знає того, про що гуде весь світ? У монастирському саду відкрито гаряче джерело, біля якого взимку розквітає старий трояндовий кущ;

сестри, посилаючись на те, що це їхня територія, власноручно обгородили місце з трояндами щитовим парканом; доступ до церковної дзвіниці закрито; до сусіднього університетського містечка (саме до того, де Б. Г. Т. віч-на-віч зустрічався з Гаруспікою! — Авт.) послано гінців з дорученням позичити у фірми, яка зносить старі будівлі, розсувну двадцятип'яти-метрову драбину, щоб можна було "заглянути в чернечу кухню". Тепер усі ті журналісти оточили авт., що й сам уже не знав, чи він справді наївний, а якщо наївний, то до якої міри,— кореспонденти "Юнайтед-прес інтернейшнл", "Дойче нрессеагентур", агентства "Франс Прес", підійшов навіть представник АПН, що разом із представником Чеського агентства новин твердо намірився "зірвати машкару з обличчя клерикального фашизму і викрити виборчі махінації ХДС". "Знаєте,— частуючи авт. пивом, говорив представник АПН, загалом досить люб'язний чоловік,— в Італії, коли наближаються вибори, плачуть мадонни, а тепер у ФРН у монастирських садах течуть теплі джерела й ростуть троянди на тому місці, де поховані черниці, згвалтовані під час захоплення Східної Пруссії, як нам

намагаються втовкмачити. В кожному разі, запевняють, що все це мав якийсь зв'язок із комуністами, а що ж комуністи ще роблять з черницями, як не гвалтують їх?" Авт., поіно ормований краще, ніж більшість присутніх,— він лише п'ять годин тому на тлі римського краєвиду цілував черницю, що була яка завгодно, тільки не з пергаментною шкірою,— вирішив капітулювати й дочекатися газетних повідомлень. Тут не було ніякої надії дошукатися правди. Невже Лені дійсно якимось химерним способом приплутали до цієї story 1 ? І неville Гаруспіка перетворилася в тепло? Виходячи з заїзду, авт. ще встиг почути, як один із журналістів глузливо завів пісню: "Троянда лист пустила..."

Другого ж таки дня у ранковому випуску тієї газети, яку авт. раз уже цитував, він знайшов "кінцеве повідомлення": "Виявилось, що те дивне явище, яке тільки в східній пресі глузливо називали "Герзеленським термо-трояндовим чудом", можна пояснити природними причинами. Як уже свідчить сама назва місцевості, в основі якої лежить давньогерманське слово "гейзір", себто "гаряче джерело" ("Гейзіренгайм", себто "Дім гарячих джерел", міг пізніше обернутися на "Герзелен"/, у Герзелені вже в четвертому сторіччі нашої

1 Історії (англ.).

ери були теплі джерела, через що у восьмому сторіччі там побудовано невеличкий королівський палац, який стояв, аж поки джерела не висохли. Сестри наголошують, як повідомила нас у спеціальному інтерв'ю ігуменя, сестра Сапієнція, що вони ніколи не вірили в чудо й не розпускали таких чуток. Це слово кинула, мабуть, одна колишня учениця, що мала досить далеке відношення до ліцею, який віддавна існував у Герзелені, а потім близько стояла до КПН, і вже згодом воно потрапило в газети. Насправді ж, як підтвердили й фахівці, сталося несподіване відродження теплих джерел, через що дійсно зацвіло кілька трояндових кущів. Немає ніякої, аніякісінької причини вбачати в цьому явищі дію надприродних сил, заявила тверезо, як і годиться сучасній, освіченій, не замкненій у своїх теологічних уявленнях черниці, сестра Сапієнція".

Авт., нітрохи не вагаючись, розповів Маргрет про термо-трояндове чудо та його підґрунтя (вона аж засяяла, в усе повірила й наполегливо радила йому не забувати про Клемен-тину), навіть не побоявся дошкульних клинів Лотти Гойзер, яка, звичайно, заявила, що то все брехня, а самого авт. зарахувала до неприємної категорії "черничих лизунів" ("і в буквальному, і в переносному розумінні цього слова" — Лотта), але не зважився повідомити Лені про дивні події в Герзеленському монастирі і бодай натякнути їй про наслідки своїх пошуків у Римі. Б. Г. Т., оскільки він, безперечно, шанував Рахель, теж мав право — так здавалося авт.— довідатись, яку дію ще й через двадцять сім років приписують її попелові. Тим часом відомі геологи, яких підтримали декілька їхніх колег з нафтової компанії, що безцеремонно використала випадок з трояндами для своєї реклами, авторитетними відгуками підтвердили "виключно природні причини" події в монастирі, і тільки частина східноєвропейської преси вперто дотримувалася версії про "виборчі махінації герзеленських реакційних сил", що "зазнали краху тільки завдяки невтомному тискові соціалістичних сил і тепер шукають

підтримки в псевдонаукових кіл, які ревно служать капіталізму. Цим самим буржуазна наука ще раз довела своє вміння маніпулювати фактами".

Цілком можливо, що авт. виявився в цьому випадку надто легкодухим; мабуть, йому треба було втрутитись, перелізти через мур, у крайньому разі, попросити лисого Б. Г. Т., щоб той його підсадив, треба було мобілізувати Лені чи хоча б зірвати для неї кілька троянд і віддати їй під дверима; либонь, то була б дуже гарна й доречна прикраса до її широко задуманої картини "Частина сітківки лівого ока діви Марії, на ім'я Рахель". Але саме тепер навалилося стільки подій і таких переплутаних, що в авт. не лишилося часу віддаватися своїй приватній тузі, яка тягла його до Рима. Його кликав обов'язок в особі Гервега Шіртенштайна, що заснував своєрідний комітет: "Лені в скруті — рятуйте Лені" і хотів зібрати по тривозі всіх людей, що могли б морально й фінансово підтримати Лені з огляду на дедалі більший гніт Гойзерів, а можливо, навіть удатися до якихось політичних заходів. Шіртенштайн сам подзвонив авт. Він був схвилюваний, але рішучий. Його трохи хрипкий голос, що раніше бринів у трубці тоненько, як фанера, набрав тепер металевого відтінку. Він попросив адреси всіх, "хто не байдужий до цієї незвичайної особи", дістав ті адреси і призначив на вечір засідання комітету, тож у авт. лишилося ще якраз стільки часу, щоб нарешті в ім'я об'єктивності і справедливості, в ім'я істини, а також щоб якомога уникнути чисто емоційного погляду на справу, а ще в ім'я свого кореспондентського обов'язку добутися у штаб-квартиру супротивника. Гойзери, бажаючи висловити й свій погляд на цю злочасну історію, а також, мабуть, побоюючись запланованих дій, зразу ж погодилися "відкласти навіть найтерміновіші справи". Нелегко було домовитись тільки про місце зустрічі. Вибір був такий: апартаменти старого Гойзера в змалюваному раніше розкішному притулку для старих готельно-санаторного типу; канцелярія або квартира власника бюро спортивних парі Вернера; канцелярія або квартира "менеджера будівельного управління" (його власне визначення своєї посади.— Авт.) Курта Гойзера, а ще конференц-зала гойзерівського ТЗОВ ЗНД (Товариства з обмеженою відповідальністю, заснованою на довір'ї), де "ми спільно представлятимемо наші різні інтереси і вклади" (всі цитати з телефонних висловлювань Курта Гойзера).

Авт., не без задньої думки, вибрав конференц-залу Гойзерівського ТЗОВ ЗНД, що була на дванадцятому поверсі висотного будинку над Рейном, звідки, як знали всі втаємничені, відкривався казковий краєвид на місто й на передмістя; авт. хотів сам переконатися в цьому. Серце в нього схвилювано калатало, коли він їхав на місце зустрічі, бо його дрібнобуржуазна натура завжди сприймає з острахом усе імпозантне; через своє вкрай простацьке походження він почуває себе там хоч і добре, але не на своєму місці. В нього серце було в п'ятах, коли він заходив до lobby цього виняткового будинку з модними помешканнями, схожими на penthouse 2. Порт'є (він не мав ні уніформи, ні лівреї, а все ж здавалося, що він і в уніформі, і в лівреї) зміряв його не те щоб зневажливим, але допитливим поглядом, і авт. відчув, що його взуття не витримало цієї перевірки. Звичайно ж, безшумний ліфт. У ліфті мідна табличка з написом: "Покажчик поверхів". Глянувши на неї — придивитись краще не було часу, бо

ліфт підіймався хоч і нечутно, але навдивовижу швидко,— авт. пересвідчився, що в цьому будинку працюють самі творчі сили: архітектори, редакції, агентства мод; один напис особливо впав йому в око, бо був найдовший: "Ервін Кельф, контакти з людьми творчої праці".

Усе ще міркуючи, про які тут контакти йдеться — психічні, духовні чи, може, тільки товариські, що ні до чого не зобов'язують, чи навіть про замаскований клуб з call-men або call-girls 3,— авт. помітив, що опинився вже на дванадцятому поверсі. Двері нечутно розчинилися, і його зустрів симпатичний чоловік, що просто сказав: "Я Курт Гойзер". Не виявляючи ніякої заповадливості, зверхності чи зневаги, з якоюсь приємно нейтральною привітністю, що зовсім не виключала щирості, швидше навіть мала її на увазі, Курт Гойзер провів авт. до конференц-зали, яка дуже нагадувала те приміщення, де він два дні тому сидів з Клементиною: мармур, металеві двері й віконні рами, моррісівські шкіряні крісла і краєвид — щоправда, не на жовтаво-червонястий Рим, а лише на Рейн та на кілька селищ на його берегах, саме на той географічний пункт, у якому ця річка, все ще велична, переходить у свою найбруднішу фазу, приблизно за сімдесят чи вісімдесят кілометрів за течією від того місця, де вона виносить усі німецькі нечистоти, зібрані докупі, до невинних голландських міст Арнема й Неймегена.

Приміщення мало форму сектора великого круга і все, аж до меблів включно, справляло надзвичайно гарне враження. Тут було лише кілька столів і вже згадувані моррісівські крісла, близькі родичі тих, що стояли в управлінні єзуїтського ордену в Римі. Мабуть, кожен зрозуміє, що туга авт. дістала тут нову поживу, і він аж спинився на мить, такий був схвилюваний. Йому запропонували найкраще місце: звідти було видно Рейн десь із п'ятьма мостами. На примхливо

1 Вестибюля (англ.).

2 Помешкання у вигляді вілли на даху висотного будинку (англ.).

3 Хлопцями або дівчатами на виклик (англ.).

заокругленому столі, що дуже пасував до вигнутої форми вікна, стояли різні алкогольні напої, фруктові соки, чай у термосі і лежали сигари й сигарети, не цілою горою, як у скоробагатьків, ні — всього до міри і в розумному виборі. Сказати б, усе пильно продумане — це слово буде тут якраз на місці. І старий Гойзер, і його онук Вернер справляли враження людей набагато симпатичніших, ніж авт. здавалося раніше, тому він поспішив відкинути всякі упередження й до Курта Гойзера, якого вперше бачив і, попри всю його лиху славу, намагався сприймати як приємного, спокійного, скромного чоловіка. Куртів загалом вишуканий костюм мав легенький відтінок неохайності, що пасував до його рівного баритону. Сам Курт був страшенно схожий на свою матір Лотту: та сама лінія чола, ті самі круглі очі. Невже це той Курт, який народився за таких драматичних обставин у тій кімнаті, де тепер живе португальське подружжя з трьома дітьми, і якого мати не захотіла охрестити? Невже він справді разом з тридцятип'ятирічним тепер Вернером, що здається куди суворішим за нього, продавав колись Пельцерові, який і досі не може їм цього пробачити, його

власні недокурки, зробивши з них нові цигарки?

На мить виникло непорозуміння, бо авт. явно сприйняли як своєрідного парламентаря, і йому довелося пояснити, чого він прийшов: щоб дістати інформацію, об'єктивну інформацію. Йдеться, сказав авт. у своєму короткому вступному слові, не про симпатії, наміри, пропозиції, контрпропозиції. Тут треба тільки з'ясувати ситуацію, а не ідеологічні суперечності; він — авт.— нікого не боронить, ні на що не уповноважений і не хоче ніяких повноважень; його ще навіть жодного разу не звели з особою, навколо якої точиться суперечка, він лише двічі або тричі бачив її на вулиці й не перемовився з нею жодним словом; він намагається хоча б фрагментарно, але якомога повніше, дослідити її життя; цього завдання йому — авт.— ніхто не накидав, ні якась земна, ні потойбічна інстанція, воно випливає з реальності. Досі Гойзери на превелику силу, тільки з увічливості, слухали його промову, і аж тепер на їхніх обличчях з'явилося сяке-та-ке зацікавлення, бо, видно, тільки в слові "реальність" вони добачили бодай якийсь матеріальний зміст. Тому авт. змушений був викласти всі аспекти реальності. Коли Курт Гойзер спитав його, чи він, бува, не ідеаліст, авт. жваво заперечив; на запитання, хто ж він тоді: матеріаліст, реаліст — він заперечив так само жваво; несподівано авт. влаштували своєрідний допит: старий Гойзер, Курт і Вернер почали один поперед одного закидати його запитаннями, чи він має університетську освіту, чи походить з-над Рейну, чи він католик, протестант, соціаліст, марксист, ліберал, чи він за чи проти хвилі сексу, пігулок, папи, Барцеля, вільного ринку, планового господарства; авт., як той пеленгатор, не встигав повертати голову від одного Гойзера до другого, що обсідали його з запитаннями, але непохитно й твердо відповідав на всі ті запитання одним словом: "ні". Нарешті з дверей, яких він досі не помічав, несподівано з'явилася секретарка, налила йому чаю, підсунула печиво з сиру, відкрила пачку сигарет, натиснула кнопку, і в рівній, без жодної щілини стіні відчинилися дверцята шафи. Секретарка — білява, бездушно-вродлива особа з середнього розміру грудьми, що нагадала авт. спокійну діловитість, з якою в певних фільмах обслуговують у борделях чоловіків,— дістала звідти три папки, записник, папір і люльку, поклала все те перед Куртом Гойзером і зникла. Перший узяв слово старий Гойзер. Він легенько постукав об папку ковінкою, яку поклав на столі й час від часу відбивав нею паузу між словами. "На цьому,— сказав він, і в голосі його навіть забринів сум,— на цьому мої стосунки з Груйтенами кінчаються. Сімдесят п'ять років я був тісно зв'язаний з ними, а тепер край. Як вам відомо, я в п'ятнадцять років став хрещеним батьком Губерта Груйтена — а тепер, разом зі своїми онуками, рву всі нитки, що єднали мене з цією родиною". Тут доведеться скористатися тільки дечим із промови старого Гойзера, бо він сягнув задалеко — почав іще з яблук, які шестирічним хлопцем — дець 1890 року — рвав у садку батька Губерта Груйтена, досить докладно змалював дві світові війни, наголошуючи на своїй демократичній позиції, перелічив різні помилки й хибні вчинки Лені (політичні, моральні й економічні), розповів життєписи майже всіх названих уже в цій книжці осіб,— одне слово, виголосив цілу доповідь на півтори години, що досить стомила авт., бо він мало не про все це, хоч і в інший спосіб, був уже

поінформований. Мати Лені, батько Лені, молодий архітектор, з яким вона колись їздила в кінці тижня за місто, її брат, двоюрідний брат, мертві душі,— все, геть усе, і авт. здалося, що онуки також слухали його не дуже, уважно. Розповів він і про "одну цілком легальну операцію", не зовсім агресивно, а швидше наполовину обороняючись, майже в стилі високопоставленого добродія,— про земельну ділянку, що її Куртові подарували замість крижма. Це вже зацікавило авт., і він почав слухати уважніше. "Колись,— сказав Гойзер,— як дід пані Груйтен купив її 1870 року в одного селянина, що виселявся звідти, ця земля коштувала десять пфенігів за квадратний метр, і це ще було по-божому, він міг би дістати її і за чотири пфеніги, але вони завжди вдавали з себе великодушних, а дід пані Груйтен був ще й схибнутий, тому заокруглив ціну й замість п'яти тисяч марок виклав дві тисячі талерів, тож земля йому обійшлася по дванадцять пфенігів за квадратний метр. Це наша заслуга, що сьогодні кожен квадратний метр коштує триста п'ятдесят марок, а коли взяти до уваги певні, як я вважаю, скоромину-щі інфляційні тенденції, то навіть п'ятсот, і це без вартості будівель, які напевне коштують не менше, ніж сама ділянка. І я вам скажу, що навіть якби завтра ви прислали до мене покупця, який виклав би на стіл п'ять мільйонів, я... ми відмовилися б. А тепер гляньте у вікно". Тут він скористався своєю ковінкою як гаком, зачепив нею авт. за полу куртки — гудзики на ній і так ледь трималися, і авт. давно за них побоювався,— безцеремонно підтягнув його до себе (задля справедливості треба відзначити, що онуки скрушно похитали головами), і авт. хоч-не-хоч мусив подивитися на шести— семи— і восьмиповерхові будинки, розташовані навколо цього дванадцятиповерхового. "Знаєте,— спитав старий грізно притишеним голосом,— знаєте, як зветься цей район міста?" Авт., що не дуже пильно стежив за топографічними змінами в місті, похитав головою. "Цей район зветься Гойзе-рінген, і він виріс на тій ділянці, яку сімдесят років тому кинули перелогом, аж поки з ласки не подарували цьому молодому добродієві (помах ковінкою в бік Курта, голос уже глузливий). Це я, я подбав, щоб вона не лежала пустою, зробив те, що заповідали ще наші батьки: "Скоряйте землю, хай вам служить".

Тепер стало видно, який він уже все-таки старий і здитинілий. Сам відверто агресивний, він сприйняв як агресію авт. спробу звільнитися від його ковінки, хоч авт., дбаючи про свої гудзики, відчіплявся дуже обережно й делікатно. Гойзер-старший раптом почервонів як рак, справді відірвав гудзика, а з ним і чималий клопоть блаженного сукна, й замахнувся ковінкою на авт. Хоч авт. завжди готовий підставити ще й ліву щоку, як його вдарять у праву, але тут йому здалося, що треба боронитися. Він пригнув голову, відхилився й насилу зумів гідно вийти з прикрої ситуації. Курт і Вернер втрутилися, почали заспокоювати старого і, мабуть, натиснули на невидиму кнопку, бо в дію вступила жива машина з середнього розміру грудьми, білява, невимовно холодна, і незворушно вивела старого з зали, щось нашіптуючи йому на вухо. Онуки хором прокоментували цю подію: "О, Трудо, ви наша найкраща секретарка, майстер на всі руки". Перше ніж вийти з приміщення (авт. не зважується вжити слова "кімната", щоб його не звинуватили в намірі образити Гойзе-рів), старий ще вигукнув:

"Твій сміх, Губерте, тобі дорого коштуватиме, і сміється той, хто сміється останній!"

Ця сцена, здавалося, справила враження на Вернера й Курта Гойзерів тільки з погляду відшкодування потерпілому. Почалася неприємна розмова про подерту куртку. Стихійне бажання Вернера негайно заплатити за куртку більше, ніж вона коштувала, було, так би мовити, задушене в зародку Куртовим поглядом; усе-таки Вернер недвозначно сягнув рукою до гаманця, але потім здивовано відвів її назад. Авт. довелося вислухати такі слова як: "Звичайно, ми сплатимо вартість нової куртки, хоч не зобов'язані до цього", "Грошове відшкодування за заподіяну моральну шкоду", "Доплата за нервовий шок", а також назви страхових фірм, номери їхніх полісів; нарешті викликано зловісну Трудю, яка попросила в авт. його візитну картку; коли ж виявилось, що такої картки в нього немає, вона занотувала його адресу в записнику з такою гидливою міною, наче хтось примусив її торкнутися чогось страшенно смердючого.

Тепер авт. хотів би сказати дещо й про себе: йому не треба нової куртки, хай навіть і вдвічі дорожчої, він воліє носити свою стару куртку; може, це звучатиме майже плаксиво, а він справді любить її, тому й наполягав на тому, щоб йому лише залатали дірку. Обидва Гойзери заходилися відмовляти його, посилаючись на кравецькі фабрики, яким, мовляв, нічого буде робити. У відповідь авт. послався на свою церувальницю, що не раз уже успішно лагодила йому куртку. Є люди, які, хоч їм ніхто не забороняє чи не заборонив би говорити, раптом кажуть: "Я хотів би щось сказати" або "Можна мені щось сказати",— в такому становищі опинився й авт., що в цій стадії переговорів насилу зберіг свою об'єктивність. Він утримався, не сказав про те, яка стара його куртка, скільки він у ній відбув подорожей, скільки ховав у її кишенях і витягав звідти всяких записок, не згадав про дрібні гроші, що провалювалися за підкладку, про крихти хліба, про вистріпані нитки. А хіба він міг признатися, що рівно сорок вісім годин тому до правої вилогі цієї куртки, хай і на коротку мить, торкнулася щогою Клементина? Щоб його запідозрили в сентиментальності, коли йшлося тільки про чисто європейське бажання, яке Вергілій визначив словами: "Іасгітае гегшт М

Настрій давно вже був не такий гармонійний, як спершу, не такий, як міг би бути, коли б Гойзери хоч трохи розуміли, що комусь стара річ миліша за нову й що не на все в цьому світі можна дивитися з погляду його матеріальної вартості. "Якби хтось вам розтовк ваш старий "фольксваген",— сказав нарешті Вернер Гойзер,— а потім, хоч мав би вернути тільки його ціну, запропонував вам нову машину, а ви б відмовилися, то я б назвав такий вчинок просто ненормальним, не інакше". Вже згадка про те, що авт. їздить старим "фольксвагеном", була образою, хай навіть несвідомою, натяком на його майновий стан і смак, натяком, який принижував авт., хоч, правда, тільки суб'єктивно, а не об'єктивно. То хіба він — авт.— вчинив такий великий гріх, коли забув про всяку коректність і сердито сказав, що він с... хотів на старі й нові "фольксвагени", бо йому тільки треба полагодити куртку, яку порвав старий крутії? Звичайно, така розмова ні до чого доброго не могла довести. Як їм пояснити, що хтось просто любить стару куртку і навіть не може її скинути, а від нього вимагали саме цього, щоб визначити, якої їй справді завдали шкоди, бо сталося ж так раз у житті, хай йому чорт, що сорочка

під курткою теж була драна, чи пак розпорота, її зачепив вудкою в автобусі якийсь римський хлопчак, а крім того, й не дуже чиста — де вона в біса буде чиста, коли чоловікові в ім'я правди доводиться весь час бути в дорозі, весь час щось записувати олівцем чи ручкою, а додому він вертається такий стомлений, що падає ввечері на ліжко, навіть не роздягнувшись? Хіба так важко зрозуміти просте слово "полагодити"? Може, людей, чийм ім'ям називають міські квартали, побудовані ними на своїх ділянках, охоплює якесь майже метафізичне роздратування, коли їм випадає пересвідчитись, що є речі, навіть куртки, які власникові не можна відшкодувати грошима? Хай навіть це буде прикрий виклик — але хто досі вважав авт. сувору об'єктивність більш-менш вартою довіри, той повірить і в те, що здається майже неймовірним: у цій суперечці він був об'єктивний, спокійний, ввічливий і, звичайно, непохитний, а Гойзери необ'єктивні, в їхніх голосах бриніла роздратованість, знервування, образа, їхні — наприкінці цієї неприємної сцени навіть Куртові — руки весь час смикалися до кишень, де, видно, лежали їхні гаманці, наче могли витягти звідти курт-

1 "Сльози речей" (латин.).

ку, стару куртку, яку авт. устиг полюбити за дванадцять років, яка стала йому дорожча за власну шкіру і навіть незамінніша, бо шкіру можна пересадити, а куртку ні; куртку, яку авт. любить без сентиментальності, а тільки тому, що, кінець кінцем, він європеець і йому втовкмачили в голову Іасгітае гегит.

Як ВИКЛИК було сприйняте й те, що авт. опустився на паркет і почав лазити по ньому, шукаючи клаптик сукна, що був вирваний разом з гудзиком; та латочка була б йому потрібна, якби він звернувся до церувальниці. Коли ж він нарешті відмовився від усякого відшкодування, сказав, що залатає куртку своїм коштом, натякнувши, що, може, йому якось пощастить дорахувати ці гроші до службових видатків, бо, врешті, він же прийшов сюди не з власної примхи,— це також сприйнято як зневагу: вони, мовляв, не дозволять так ображати себе і т. д. О, скільки непорозумінь! Хіба не можна повірити людині, що вона хоче тільки лишитися у своїй куртці і більше нічого? Невже треба зразу робити висновок, що вона сентиментальна й фетишизує речі? Адже існує якась вища економія, що забороняє викидати полатану, художньо зацеровану, цілком іще придатну, дорогу власникові куртку, викидати тільки тому, що в когось повно грошей і він не хоче ні з чим морочитись?

Врешті, після цієї прикрої інтермедії, що дуже порушила початкову гармонію, учасники зустрічі перейшли до чогось конкретного: до трьох папок, у яких, мабуть, зберігалася справа Лені. Тут знов треба підсумувати все те, що було сказане про "недбальство" тітки Лені, про її нехтування реальних обставин, про її помилки у вихованні сина, про її товариство. " Не подумайте, що ми якісь старомодні святенники й чіпляємося за давню мораль, нам байдуже до її коханців, навіть до турків, італійців чи греків: ідеться тільки про те, що та земельна ділянка десь на шістдесят п'ять відсотків нерентабельна. Навіть якби ми продали її, то мали б, розумно вклавши гроші, від сорока до п'ятдесяти тисяч марок річного прибутку, може, навіть більше, але ми чесно називаємо найменшу цифру. А що нам тепер дає будинок? Відкиньмо кошти на його

утримання і збитки через декласовані елементи, що заселяють перший поверх, де живе тітка Лені, і просто відстрашують порядних квартирантів, призводячи цим до падіння квартирної платні,— що ж лишається? Навіть не п'ятнадцять тисяч, а якихось тринадцять або чотирнадцять". Так сказав Вернер Гойзер.

Далі повів Курт Гойзер. (Наводимо стислий виклад його промови, який можна звірити з нотатками авт.). Вони не проти чужоземних робітників, у них немає расових упереджень, тільки треба бути послідовним, і якби тітка Лені погодилася брати з пожильців таку платню, як беруть усі, то можна було б подумати, чи не винайняти весь будинок чужоземним робітникам, окремими кімнатами й ліжками, а тітку Лені поставити управителькою і навіть дати їй дармову квартиру й щомісячну платню; але ж вона бере з них — це вже справжнє божевілья, що суперечить навіть засадам економічного вчення соціалістів,— бере з них рівно стільки, як платить сама; лише через неї платня не підіймається вище ніж дві з половиною марки за квадратний метр, і ніхто на цьому не заробляє: родина португальців платить за п'ятдесят квадратних метрів сто двадцять п'ять марок та ще тринадцять за користування ванною і кухнею; троє турків ("з яких один тепер майже завжди спить із нею, отже, в кімнаті, власне, живуть тільки двоє") за тридцять п'ять квадратних метрів — вісімдесят сім з половиною марок; Гельцени за п'ятдесят метрів — так само сто двадцять п'ять і тринадцять марок, "а крім того, вона, навіжена, сама за кухню й за ванну платить подвійно, бо тримає вільну кімнату для Лева, який тим часом і так має безкоштовне приміщення". Але й це ще не найгірше: вона пускає піднаймачів до мебльованих кімнат за таку ціну, як до порожніх; це вже не якийсь там невинний анархістсько-комуністичний експеримент, а замах на вільний ринок; у такому помешканні за кожен кімнату з користуванням ванною і кухнею не великий гріх було б узяти від трьохсот до чотирьохсот марок. І т. д., і т. д. Навіть Куртові Гойзерові, здавалося, незручно було переходити до дальшого питання, якого він "задля об'єктивності мусив торкнутися", а саме: з десяти ліжок у помешканні Лені насправді їй належить тільки сім; одне з них — власність їхнього діда, друге — дуже скривдженого Генріха Пфайфера, а третє— старих Пфайферів, "яким аж волосся на голові сторч стає, коли вони починають думати, що на тих ліжках, мабуть, робиться". Отже, Лені не тільки порушує економічні закони й право користування житлом, а й майнове право, і Пфайфе-ри, що тим часом просто не мають змоги безпосередньо спілкуватися з нею, доручили захищати своє право власності на ліжка гойзерівському ТЗОВ ЗНД; таким чином, Гойзери боронять не тільки свої інтереси, а й інтереси інших осіб, які Довірилися їм, через що справа набуває ще й додаткової ваги, бо йдеться про принцип. Щоправда, Генріхові Пфайферу те ліжко під час війни, "коли він чекав там призову до війська", подарувала мати тітки Лені, але подарунок є подарунок, з погляду закону всі права на нього переходять до того, кому його подаровано. І — авт. може скористатися цим повідомленням на свій розсуд — не слід заплющувати очі й на те, що всі пожильці того помешкання та їхні піднаймачі працюють сміттярами. Тут авт. зважився заперечити, сказав, що Гельцени працюють не сміттярами, пан Гельцен — службовець середнього рівня, пані Гельцен має

почесний фах косметички, а португалка Ана Марія Пінто працює в ресторані самообслуговування при великому універмазі; він сам уже брав там битки, сирники та каву й розраховувався з нею, і все відбувалося дуже чемно. Курт Гойзер, вислухавши це, кивнув головою, але додав, що тітка Лені ще в одному питанні зневажила засади економіки: вона цілком здорова й ще років із сімнадцять могла б працювати, проте послухалася дурних порад свого непутящого сина й кинула роботу, щоб глядіти дітей тих португальців. Вона співає їм, навчає їх німецької мови, "мазюкає" разом із ними картини, надто часто відриваючи їх — це доведено документально — від виконання шкільних обов'язків, як колись свого сина. Отже, маємо цілу "низку" помилок і хибних вчинків — завжди буває, що, коли людина вступає в конфлікт із законом, усі навколо ставляться до неї з підозрою, крім того, фах сміттярів не вельми почесний, через що падає соціальний престиж будинку, а водночас і платня за помешкання.

Усе це мовилося спокійним тоном, розважно обґрунтовувалось, тому звучало переконливо. Непорозуміння з курткою давно забуто, тільки адт. усе ще вертався до неї думкою, мимоволі обмацуючи куртку і натикаючись пальцями на чималу дірку. Крім того, він відчував, що сорочка там, де її зачепив гачком з вудки італійський хлопчак, ще дужче розпоролася. А проте чай був добрий, печиво й сигарети також, за вікном відкривався чудовий краєвид. А ще заколисував Вер-нерів супровід до братових слів, суміш психологічного і джазового ефектів — він увесь час ритмічно кивав головою, майже точно попадаючи на кожну крапку, кому, крапку з комою і риску.

Тут треба віддати належне чутливості Вернера Гойзера; він, мабуть, угадав, що авт., зв'язаний таким дрібноміщансь-ким забобоном як такт, залюбки порушив би тему, що, так би мовити, крутилася йому на язиці: тему Лотти Гойзер, як-не-як матері цих молодих добродіїв, так надійно озброєних принципами й засадами. Це він, Вернер, сміливо завів мову про їхнє "прикре і, на жаль, остаточне відчуження"; нічого прикидатися, сказав він, треба об'єктивно проаналізувати факти, зробити, хай навіть болючу, психічну операцію, оскільки він знає, що авт. і його мати спілкуються одне з одним, може, навіть відчувають взаємну симпатію, тим часом як між ним, його братом, дідом і авт. до такого почуття навряд чи вже дійде через "прикру, хоч, врешті, незначну подію". Він вважає за потрібне підкреслити, що не здатен зрозуміти, як може людина вибрати стару куртку з третьорядної крамниці, скажімо відверто, доношену до краю, замість новісінької куртки з першорядної крамниці. Але він вихований на засадах толерантності, тому ладен і з цим погодитись — як кажуть, свого розуму нікому не позичиш; не може він також зрозуміти відвертої антипатії авт. до такої популярної, такої улюбленої всіма машини, як "фольксваген"; сам він купив уже другу таку машину — дружині, а як його син Отто, тепер дванадцятирічний, через шість чи сім років складе іспит на атестат зрілості й піде вчитись до вищої школи або відбувати службу в армії, то він йому теж купить "фольксваген". Ну, та це між іншим, тепер вернімося до його матері. Основна її провина ось яка: вона не те щоб сфальшувала портрет батька, загиблого на війні, але спаплюжила історичне тло, на якому батька спіткала смерть, заявивши, що то все бридня. "Ми, безперечно, були практичні хлопці, та навіть нам

одного разу захотілося взнати, який був наш батько". І мати не відмовилася змалювати їм батьків портрет — рисочка по рисочці перед ними постав образ доброї, вразливої людини, хоч і невдахи в особистому житті, принаймні у виборі фаху. Правда, вони ніколи не мали підстави брати під сумнів її любов до батька. Проте вона систематично, хоч, може, й не зумисне, затьмарювала батьків образ словом "бридня", яке вживала за кожної нагоди, хоч би про яку історичну подію йшла мова. А ще гірше, що вона мала коханців. Із Груйтенем ще півбіди, хоч той зв'язок був і незаконний, і їм, хлопцям, через те довелося вислухати чимало образ. Та потім вона спала "навіть" з росіянами і часом з американцями, "яких спроваджувала та жахлива Маргрет". А по-третє: страшні наслідки мали її антирелігійні й антицерковні вибрики, що не одне й те саме, як авт., мабуть, знає; в неї ці два відтінки "в небезпечний спосіб злилися в одне"; вона збивала синів на довгі, важкі манівці в життєвій школі, ставала чимдалі понуріша й роздратованіша після нещасного випадку з "дідусем Груйтенем"; йому, Вернерові, треба було якоїсь противаги, і він знайшов її — противагу — в тітці Лені, він визнає це й досі ставить тітці Лені у велику заслугу. Вона завжди була привітна, ласкава, великодушна, співала пісні, розказувала казки й ніколи не плямила образу свого померлого... ну так, мабуть, тут можна вжити це слово — чоловіка, хоч то й був солдат Червоної Армії, і не приєднувалася до матері, коли та тлумачила все на світі, всю нашу історію як брехню й дурницю. Роками, буквально роками, просиджувала вона з ними та з Левом над Рейном, куди водила їх вечорами після роботи. Руки в неї були геть поколоті колючками троянд. Лев, до речі, був хрещений, а Курт ні, його охрестили черниці аж через сім років, коли дідові Отто, "хвалити бога", пощастило забрати їх із "того середовища"; хвалити бога, бо тітка Лені для малих дітей була чудовою вихователькою, а більших псувала; вона забагато співала, а говорила замало, хоч на дітей дуже добре впливало те, що тітка Лені "ніколи не мала любовних стосунків з чоловіками, не те що наша мати, яка, правда, не виставляла цього напоказ, або та страхітлива Маргрет, що жила, як у борделі". Вернер Гойзер похвалив також Марію ван Дорн, навіть знайшов тепле слово для Богакова, "хоч той часом теж трохи забагато співав". Ну, а потім вони з братом потрапили нарешті в справжнє, християнське середовище, і їм прищепили прагнення до успіху, почуття відповідальності; вони пішли до вищої школи, він — вивчати право, Курт — економіку, "а тим часом дід провадив свою, треба сказати, геніальну політику збагачення, що дала нам змогу зразу ж застосувати свої знання на власних підприємствах".

Може, його бюро спортивних парі, яке він тримає між іншим, здається несолідним підприємством, але насправді це його забаганка, його любов до гри, поставлена на фінансові й ділові рейки. Та все ж треба кінець кінцем визнати, що тітка Лені небезпечніша за його матір, яку він вважає "тільки збитою з пантелику псевдосоціалісткою", що не може заподіяти ніякого лиха. Тітку ж Лені, навпаки, він вважає реакціонеркою в найглибшому розумінні цього слова; просто негуманно, чи, по-нашому сказати б, нелюдяно отак інстинктивно, вперто, мовчазно, але послідовно заперечувати будь-які вияви прагнення до зиску, навіть не заперечувати, бо на це

треба було б якихось слів, а просто відкидати. Вона — розсадник спустошення й самоспустошення, це в ній, мабуть, груйтенівський елемент, що відчутний був і в її братові, а ще більше в її батькові. Він не якийсь нелюд, сказав про себе наприкінці розмови Вернер Гойзер, він людина широких поглядів, крайній ліберал, аж до тих меж, які йому підказує

виховання, відвертий прихильник протизаплідних пігулок, хвилі сексу, і все-таки вважає себе християнином; він, якщо хочете, "фанатик провітрювання", а тітку Лені якраз не завадило б добре провітрити. Не він, а вона справжній нелюд, бо людям властиве здорове прагнення до зиску, до володіння майном, це доводить теологія і дедалі частіше стверджують навіть філософи-марксистки. Врешті — і цього він ніяк уже не може їй пробачити — Лені має на своєму сумлінні людину, яку вона не тільки любила, а й досі любить: Лева Борисовича Груйтена, його хрещеника, "якого мені довірено за таких драматичних обставин, доручено, я вважаю, дбати про нього, хоч, може, поки що я ставився до цього доручення трохи цинічно, але все-таки я його хрещений батько, і це не тільки метафізичний, не тільки суспільно-релігійний, а й правовий статус, якого я маю намір дотримуватись". Кажуть, нібито вони з ненависті подали на Лева в суд "за деякі з погляду закону безперечно ненормальні вчинки" і посадили до в'язниці, але насправді це був вияв любові, вони хотіли, щоб Лев там узявся за розум і позбувся "найгіршого з усіх гріхів: своєї гордості, своєї пихи". Він, Вернер, дуже добре пам'ятає Левового батька, лагідного, тихого чоловіка з дуже тонким смаком, і певен, що той теж аж ніяк не захотів би, щоб із його сина вийшло те, чим він нарешті став після кількох спроб піти іншими шляхами: сміттярем. Він, Вернер, зовсім не збирається заперечувати, що вивезення сміття має велике, першорядне суспільне значення, тільки Лев безперечно "мав покликання до чогось вищого". (Лапки розставив авт., який з інтонації Вернера Гойзера не міг розрізнити, де його власні слова, а де він наводить чужі, а тому хтозна, чи ті лапки всі на місці. Їх належить розглядати тільки як припущення авт.).

Треба зазначити, що зустріч тривала майже три години, з четвертої до сьомої. За цей час стільки всього сталося, стільки сказано слів. Універсальна секретарка більше не з'являлася, чай у термосі згірк, бо був дуже міцний, печиво засохло, бо в будинку було аж занадто тепло, і хоч Вернер Гойзер назвав себе "фанатиком провітрювання", він не збирався впустити свіжого повітря до приміщення, наповненого густим тютюновим димом усіх гатунків (з люльки Вернера Гойзера, з сигар Курта Гойзера і сигарет авт.); коли ж авт. спробував сам відчинити середній прогін вигнутого вікна, що, як видно з його рами й ручки, мав би відчинятися, Курт Гойзер, усміхаючись, лагідно спинив його, нагадавши про складні кондиціонери, що дозволяють "індивідуальне провітрювання" тільки тоді, коли засвітиться сигнальна лампочка, яка регулює мікроклімат у цілому будинку; оскільки тепер, привітним голосом повів далі Курт Гойзер, настала та критична година, коли зачиняються контори й редакції, то треба бути готовим до того, що вічко у вікні засвітиться аж через півтори години; кондиціонери такі перевантажені, що не можуть подати вдосталь свіжого повітря. "Це

ж цілий будівельний комплекс, що складається з сорока восьми — дванадцять на чотири — окремих блоків, і в кожному в цей час диктують листи й телеграми, провадять останні телефонні розмови й важливі наради, всюди велике перевантаження. Візьмімо кожен із сорока восьми блоків за чотири кімнати, а в кожній кімнаті пересічно по два з половиною курці — ми беремо середнього статистичного курця, бо один із них може бути завзятим курцем сигарет, що на чверть переважить середнього курця, другий куритиме люльку й становитиме лише половину середнього курця, а третій куритиме сигари, отже, дорівнюватиме приблизно трьом чвертям середнього курця,— тож на цей час у всьому будинку перебуває пересічно чотириста сімдесят п'ять курців... але я перебив братові, і мені здається, що взагалі треба вже кінчати, бо вам, певне, теж ніколи".

Так, тепер знов узяв слово Вернер Гойзер (його промова віддана дуже стисло). Йдеться не про гроші, так може подумати тільки поверховий спостерігач, за якого він авт. не вважає. Вони запропонували тітці Лені безплатне помешкання в кращому місці, цілком задарма, і навіть пообіцяли, що дадуть змогу Левові, якого скоро мають випустити з в'язниці, скінчити вечірню школу і вчитися далі, але вона від усього відмовилась, бо декотрим людям добре в товаристві сміттярів, вони не хочуть ані на йоту міняти свого життя, їх не приваблює ніякий комфорт, вони люблять свою старомодну плиту, свою грубу, тримаються своїх звичок — отже, видно, хто тут реакціонер, а хто ні. Йдеться про поступ — він наголошує на цьому слові як християнин, що перебуває в християнському середовищі, і як толерантний економіст і юрист, знайомий із засадами правової держави,— а "той, хто простує вперед, мусить через багато що переступати. Тут немає місця романтичному "Ми крокуємо пліч-о-пліч", як співала до безтями наша мати. Ми навіть не можемо, не маємо права, як ви самі бачите, відчинити у власному будинку вікно, коли нам хочеться". Звичайно, вони не можуть надати тітці Лені в котрійсь із гойзерівських новобудов двісті одинадцять метрів житла — так вони втратили б майже пві тисячі марок квартирної платні — і не можуть забезпечити її гоубою і вікнами, "які відчиняєш, коли тобі хочеться". І, певна річ довелося б "трішечки скоротити" число п винай-мачів піднаймачів та коханців. "Але, хай йому чорт,— тут Вернер Гойзер уперше, хоч, правда, тільки на коротку мить, показав свою агресивність,— я теж хотів би колись пожити так безтурботно, як тітка Лені". З цієї і з інших причин, а насамперед із вищих міркувань, тепер доводиться пустити в рух машину, що видається такою безжальною.

У цьому місці авт. закортіло вставити своє скромне, примирливе слово, він був уже ладен визнати, що його клопіт із курткою мізерний порівняно зі складними проблемами, що стоять перед цими замученими людьми, які не мають права навіть відчинити вікно у своєму власному домі; врешті, його біда справді була не така страшна, як спершу здалося. Втримав його від цього скромного, може, й не примирливого — бо ж він не сварився зі співрозмовниками,— а, швидше, співчутливого слова Курт Гойзер. Це він виголосив своєрідну заключну промову, загородивши авт., не погрозливо, а швидше благально, дорогу, коли той, з плащем і кепкою в руках, коротко

попрощавшись, рушив до дверей.

Що стосується Курта Гойзера, то авт. довелося переглянути чимало своїх оцінок, складених наперед; після всього, що він чув про нього, Курт уявлявся йому чимось середнім між гієною і вовком, безоглядним трубадуром економіки; а придивившись ближче, авт. побачив, що очі в нього просто лагідні, вони тільки формою схожі на материні; безперечно, в цих круглих, карих, сміливо скажемо: ніжних, як у лані, очах Лоттина глузлива суворість і майже розпачлива гіркота були набагато пом'якшені, що могло походити тільки від його батька Вільгельм а, з його роду, але не від діда. Зважаючи на те, що всі успадковані риси багатьох пов'язаних з Лені осіб походять з географічного трикутника Верпен — Тольцем — Лісеміх, годилося б, мабуть, скласти тиху хвалу його буряковим полям, дарма, що вони породили й Пфайферів. Безперечно, Курт Гойзер був чуйний чоловік, і хоч час квапив, треба було дати йому змогу висловити ту чуйність. Він не побоявся покласти авт. руки на плечі, і в цьому жесті знов не було ні запопадливості, ні зверхності, тільки вияв своєрідного братерства, який жорстоко було б лишити без відповіді. "Послухайте,— тихо сказав він,— ми не хочемо, щоб ви пішли від нас під враженням, ніби тітку Лет захопила жорстока соціально-історична машина, неблаганний процес, який руйнує застарілі звичаї і якому підлягаємо й ми; певне, так і було б, якби ми здійснювали це примусове виселення несвідомо, нерозважно й бездушно. Але це не так. Ми здійснюємо його свідомо і не бездушно, принаймні радимося зі своїм сумлінням. Я не заперечую, що на нас тиснуть власники сусідніх земельних ділянок і будинків. Але ми досить сильні, щоб опертися їм і відповідно домогтися відтягнення терміну. Так само я не буду заперечувати, що в нашого діда запальна, нестримна вдача, але ми могли б його знов утихомирити і надалі покривати квартирну платню тітки Лені з власної кишені, як це триває вже роками, коли не десятиріччями. І знов настав би мир і спокій. Зрештою, ми її любимо, багато що завдячуємо їй, і її дивацтва здаються нам швидше милими, ніж неприємними. Я обіцяю вам і уповноважую вас далі передати мою обіцянку: якщо завтра вранці її виселять і приміщення звільниться, ми з братом негайно сплатимо рахунок і виконаємо всі свої зобов'язання — для неї вже готове гарне поменшання в одному з наших житлових комплексів, щоправда, не таке, щоб у нього можна було підселяти десять піднаймачів. Ні, не таке. Але достатнє для її сина і, можливо, для коханця — ми їх не збираємося розлучати. Йдеться про щось інше, я не посоромлюся назвати це виховними заходами, дбайливою опікою, яку, на жаль, доводиться здійснювати досить брутальними засобами державних виконавчих органів. Адже немає приватних виконавчих органів. Операція буде коротка й болісна, але опівдні все вже скінчиться; і якщо тітка Лені не сприйме всього цього з перебільшеною вразливістю — на жаль, від неї такого можна сподіватися,— то надвечір буде вже в приготовленому для неї помешканні. Ми вже домовилися також, що зразу ж, як тільки вона переселиться, викупимо чи відкупимо її улюблені старі меблі. Все це ми робимо з прихильності до тітки Лені, більше з виховною метою, аніж з принципу. Ви, мабуть, недооцінюєте соціологічної гострозорості власників рухомого й нерухомого майна, але я признаюся

вам: вони вже давно добачили, що саме в таких великих помешканнях старих будинків, відносно дешевих, зручних і т. д., утворюються ті осередки, що оголошують війну нашому суспільству, побудованому на домаганні успіху. Великі заробітки чужоземних робітників можна з погляду економіки виправдати тільки в тому разі, коли частину їх забирає квартирна платня і таким чином ті гроші, як завжди, залишаються в країні. Троє турків заробляють разом дві тисячі з гаком марок — це просто злочин, що вони з тих своїх заробітків віддають за кімнату, разом із доплатою за користування кухнею та ванною, всього сто

аоок Це тільки п'ять відсотків, а тим часом звичайному Мобгтникові доводиться платити від двадцяти до сорока відсотків Гельцени заробляють разом десь дві тисячі марок, С платять сто сорок за мебльоване поменшання. З португальцями те саме. Тут просто умови вільної конкуренції перекручено в такий спосіб, що якби він набув поширення, то справді підірвав би, зруйнував, позбавив змісту одну з основних засад нашого суспільства, побудованого на домаганні успіху, засад незалежно-демократичної правової держави. Тут порушено принцип однакових можливостей, розумієте? Одночасно з цим економічним антипроцесом відбувається й моральний, а це ще небезпечніше. Такі стосунки, які панують у помешканні тітки Лені, породжують комунальні, щоб не сказати комуністичні, ілюзії, мрії про якусь ідилію. Вони стають страшною заразою, сіють... ну, може, й не проміскуї-тет, але проміскуїтивізм, що повільно, проте невпинно підточує мораль та доброзвичайність і виставляє на сміх індивідуалізм. Я міг би вам навести й ще кілька, може, навіть з півдесятка доказів, і всі переконливі. Одне слово, це не якісь там особисті заходи проти тітки Лені, не вияв гніву чи помсти, а навпаки, симпатії і, щиро сказати, якогось теплого почуття до цього милого анархізму. Так, признаюся, навіть заздрості... Але вирішальне значення має інше міркування: такі помешкання — цей висновок ґрунтується на докладному аналізі, зробленому нашим товариством,— стають розсадниками... скажімо без зайвих емоцій, комунальної філософії, яка сіє потім утопічні ідилії і мрії про побутовий рай. Дякую, що ви терпляче вислухали нас, і якщо колись матимете скруту з помешканням, то ми будемо раді — не послуга за послугу, а тільки з прихильності — стати вам у пригоді".

Х

У помешканні Шіртенштайна панувала така атмосфера, як, мабуть, у жовтні сімнадцятого року в деяких бічних покоях Смольного в Санкт-Петербурзі. В різних кімнатах засідали різні комітети. Пані Гельтоне, Лотта Гойзер і доктор Шольсдорф утворювали так званий фінансовий комітет, що підраховував заборгованість Лені, вивчав протоколи опису майна, позови про виселення і т. д. З допомогою Гельценів, турка Мехмета й португальця Пінто пощастило добути листи й іншу пошту, яку Лені зі злочинною легковажністю нерозпечатану складала в шухляду нічного столика, а як там не стало місця, то й на нижню полицю. Пельцер був немовби начальником генерального штабу цього комітету. Шіртен-штайн разом з Галсом Гельценом, Грунчем і Богаков им, якого Лотта привезла на таксі, обмірковував питання "громадського резонансу". М. в. Д. взяла на себе постачання: приготувала бутерброди, картопляний

салат, зварила яйця і наставила самовар. Як то буває з людьми, що тільки чули про самовар, але ніколи його не бачили, вона думала, що чай заварюють просто в самоварі. Богакову довелося пояснити їй, як ним користуватися. То був величезний самовар господаря. Шіртенштайн розповів, що хтось невідомий прислав йому той самовар додому з надрукованою на машинці запискою: "За тисячі разів зіграну "Лілі Марлен". Людина, яку ви знаєте". Як усіх хатніх господарок її віку, не звиклих до чаю, М. в. Д. довелося мало не силувати, щоб вона насипала його в чайничок принаймні в чотири рази більше, ніж намірялася. А взагалі М. в. Д. виявилась просто-таки незамінною. Впоравшись трохи на кухні, вона взяла куртку авт., довго шукала голку й нитку, нарешті з допомогою Лотти Гойзер знайшла все те в комоді і, навіть без окулярів, почала надзвичайно вправно, справді художньо, дарма що не мала диплома, церувати її зверху і зсередини. Авт. подався до ванної кімнати Шіртенштайна, де його просто вразили і її розміри, і величезна ванна, і багаті запаси всякої пахучої парфюмерії. Оскільки Лотта помітила дірку на його сорочці, хоч авт. і ховав її, Шіртенштайн дав йому навіть свою сорочку, дуже гарну, щоправда, у плечах і в комірці не того розміру. Помешкання Шіртенштайна з усіх поглядів можна було назвати ідеальним: старий будинок, три кімнати з вікнами на подвір'я, в одній — піаніно, книжкові шафи й письмовий стіл, у другій, можна сказати, майже велетенській (сім на шість, щоправда, виміряно кроками, а не метром), стояло Шіртенштайнове ліжко, шафа на одягу, два комоди, і всюди лежали папки з його критичними статтями. Третя була кухня, не надто велика, але пристойна, і ще та ванна кімната, де авт. купався,— порівняно з ванними в новобудовах за своїм розміром і обладнанням вона здавалася розкішною, просто королівською. Вікна стояли відчинені, крізь них було видно дерева, щонайменше вісімдесятирічні, і зарослу плющем стіну. Поки авт. тішився купіллю, в сусідній кімнаті Шіртенштайн раптом гукнув гостям: "Тихіше! Тихіше!" — і там запала тиша. Тоді сталося те, що на якийсь час відвернуло авт. від думок про Клементину чи, сказати б, болісно поглибило ті думки. Сталося щось дивовижне: заспівала якась жінка. Це могла тільки Лені. Той, хто ніколи не намагався скласти собі як1сьT1уявлення про чарівну юну фею Ліло, хай, мабуть, пропустить кілька наступних рядків, але тому, хто КР ятив їй бодай крихту своєї уяви, ми скажемо: тільки так°могла співати прекрасна о>ея Ліло. Це був людський, жіночий голос, а звучав, немов якийсь музичний інструмент. І що ж за пісня долинула до нас через подвір'я, з одного відчиненого вікна в друге?

Я вбрання зладнав своїй пісні,
вишив його давніми казками
з верху й до низу.
Дурні вкрали вбрання те,
начепили на себе
і перед цілим світом
носять, неначе
вони його шили.

Хай собі носять.

Адже більше потрібно відваги,
щоб голому вийти на люди.

І така велика була дія голосу, що лився на подвір'я, як, мабуть, ніким не почутий і не оцінений, лився вже понад сорок років, що авт. насилу стримував С. І. Нарешті він спитав себе: навіщо завжди стримуватися? Ісі полилися струмком. Так, авт. заплакав, хоч то був і солодкий плач, а що йому дуже важко було не подумати й про літературну основу цього співу, то його раптом посіли сумніви: чи правду йому казали про книжкову полицю Лені? Чи всюди там шукали як слід? Чи заглядали в скрині, шухляди, шафи? Може, все ж таки не помітили кількох книжок, ще з тих, що належали матері Лені, не назвали якогось автора, побоявшись, що не так вимовлять його ім'я? Безперечно, серед книжок Лені можна ще знайти справжні скарби, коштовні речі, які її мати знала вже 1914, щонайпізніше 1916 року, молодою дівчиною.

Фінансовий комітет іще не встиг остаточно всього з'ясувати, як комітет громадського резонансу вже довідався, що ганебна операція запланована на 7.30 ранку наступного дня і саме на той час, коли всі контори, що, може, якимось затримали б виселення, тільки починають роботу. Вжити якихось рятівних заходів протягом ночі також було неможливо — Шіртенштайн марно телефонував різним приватним і навіть державним адвокатам, питаючись поради. Таким чином постала проблема, якої майже не можна було розв'язати: як виграти час і відтягти примусове виселення хоча б до пів на десяту? Пельцер, що теж на якийсь час надав свої знання і зв'язки до послуг комітету громадського резонансу, поговорив по телефону з кількома експедиторами, службовцями виконавчих органів, яких він знав зі свого карнавального товариства "Вічнозелений букет". Виявилося також, що він співає у чоловічому хорі, "де аж кишить юристів". Та всюди йому сказали, що легально затримати виселення майже неможливо. Знов розмова по телефону, з якимось Юпом. Пельцер натякнув йому на можливість автомобільної аварії на вулиці, яку він — Пельцер — ладен був "узяти на свій кошт", проте Юп — мабуть, експедитор, якому було доручене виселення, — не погодився на таке. Пельцер гірко прокоментував його відмову: "Він і досі ставиться до мене з підозрою, не вірить у мої чисто людські мотиви". Та коли Богаков почув слова "автомобільна аварія", у нього з'явилася майже геніальна ідея. Хіба Лев Борисович не був водієм сміттєвоза і турок Кая Тунч та португалець так само? І хіба водії сміттєвозів не солідарні зі своїм товаришем, запротореним до в'язниці, та з його матір'ю? А чого ж вони — це озвався Пінто, селянського вигляду чолов'яга, так само як і Тунч: оскільки їхні послуги начебто не потрібні були ні фінансовому комітетові, ні комітетові громадського резонансу, він чистив на кухні зварену в лушпинні картоплю, а Тунч роздмухував самовар і допомагав готувати чай, — чого ж вони — це вже обидва хороМ — досягнуть самою солідарністю? Чи, може, вони повинні — це вже ображено і зневажливо — демонструвати буржуазною балаканиною (вони висловились інакше: "словами, словами, самими буржуазними словами") свою солідарність, коли нібито законно викидають на вулицю десятків людей, і серед них трьох дітей? У відповідь

Богаков похитав головою і, болісно скривившись, з величезним зусиллям підняв руку, прохаючи тиші. А коли всі замовкли, розповів, що колись у Мінську, ще школярем, бачив, як саме в такий спосіб реакціонерам не дали вивезти в'язнів. За півгодини до того, як їх мали вивозити, влаштували зумисну пожежну тривогу, звичайно, подбавши про те, щоб за кермом пожежних машин сиділи надійні товариші. Перед школою, в якій замкнули в'язнів, машини зіткнулися так, що загородили навіть тротуар, не тільки вулицю, одне слово, вдали справжню дорожню аварію. А поки там з'ясовували, хто на кого наїхав, і розводили машини, в'язнів — то були солдати й офіцери, яких звинувачували в дезертирстві та в збройно-

повстанні і яким загрожувала сувора кара,— визволилiг Гі школи через чорний хід. Пінто й Тунч, а також Шіртенштайн і Шольсдорф, що теж приєднався до них, усе ще нічого не розуміли, тому Богаков заходився пояснювати свій план. "Сміттевози,— сказав він,— великі, не дуже годящі машини. Вони скрізь гальмують вуличний рух, а якби два, а ще краще три сміттевози зіткнулися тут на перехресті, то в цілому районі щонайменше на п'ять годин усе захрясло б, і той Юп зі своєю машиною не під'їхав би до будинку навіть на півкілометра. А що йому двічі довелося б їхати вулицею з однобічним рухом, бо іншої дороги немає, то, наскільки я знаю німців, він ще був би хтозна й де, коли ми вже мали б на руках ухвалу виконавчих органів відкласти виселення. А на випадок, якби він справді дістав проїзну картку, тобто дозвіл у зв'язку з нагальною справою проїхати вулицями з однобічним рухом, треба влаштувати аварію двох сміттевозів ще на одному перехресті". Шіртенштайн нагадав, що як таку аварію вчинять водії-чужоземці, це може мати для них прикрі наслідки, тож треба подумати, чи не краще попросити допомоги в німців. З цією метою Салазара забезпечили грошима на дорогу й вирядили в місто. Шольсдорф дав Богакову олівець та клаптик паперу, і той заходився креслити план міста, позначаючи на ньому з допомогою Гельцена всі вулиці з однобічним рухом. Вирішили, що досить буде зіткнути два сміттевози, щоб викликати цілковитий хаос, у якому Юпова машина безнадійно застрягла б десь за кілометр від будинку. Оскільки Гельцен був трохи знайомий зі статистикою вуличного руху, а також як службовець управління шляхового будівництва добре знав габарити і тоннаж сміттевозів, він, опрацьовуючи разом із Богаковим стратегічний план, дійшов висновку, що, "мабуть, досить було б і одного сміттевоза, якби він увігнався в стовп або в дерево". Але все ж таки краще влаштувати й другу аварію. "З поліцією і всіма формальностями це затягнеться на чотири або й на п'ять годин". Шіртенштайн на радощах обняв Богакова і спитав, чим він може йому віддячити. Богаков відповів, що його найбільше і чи не останнє вже (бо він себе дуже кепсько почуває) бажання —ще раз послухати "Лілі Марлен". Досі він не знав Шіртенштайна, отже, це була не шпилька, а, мабуть, просто російська наївність. Шіртенштайн зблід, але повівся як джентльмен: відразу ж підійшов до піаніно й зіграв "Лілі Марлен" — чи не вперше за останні п'ятнадцять років. Зіграв дуже добре. Богаков був зворушений до сліз.

Пісня сподобалася також Тунчеві, Пельцерові і Грунчеві. Лотта й пані Гельтоне

затулили вуха, а М. в. Д., глузливо всміхаючись, вийшла з кухні.

Тунч знову перейшов до справи, заявивши, що береться влаштувати аварію — він уже вісім років водить машину без жодних порушень, і міський автопарк дуже ним задоволений. Тому він може дозволити собі одну дорожню пригоду, але йому доведеться змінити маршрут, що треба наперед погодити. Зробити це буде важко, але можна.

Тим часом фінансовий комітет остаточно з'ясував становище. "Та радити нема чого,— сказала пані Гельтоне,— становище страшне. Гойзери згребли все у свої руки, навіть відкупили заборгованості Лені іншим підприємствам: за газ, за воду. Разом це становить — не лякайтеся! — величезну суму: шість тисяч сімдесят вісім марок і тридцять пфенігів". До речі, майже стільки, як заробив би за цей час Лев, коли б не сидів у в'язниці, отже, це доводить, що Лені цілком спроможна вкластися у свій бюджет. Таким чином, тут потрібна не безповоротна дотація, а тільки позика. Пані Гельтоне витягла свою чекову книжку, поклала на стіл, виписала чек і сказала: "Тисячу двісті для початку. Зараз я не можу дати більше. Я переплатила за італійські троянди, ви знаєте, Пельцере, як це буває". Пельцер не міг утриматись, щоб не прочитати моралі, перше ніж труснути гаманцем. "Якби вона була продала будинок мені, то її б тепер не спіткала така біда, але я даю тисячу п'ятсот. І сподіваюся,— погляд у бік Лотти,— що надалі мене матимуть за людину не тільки тоді, як потрібні гроші". Лотта, не звертаючи уваги на Пельцерів натяк, заявила, що вона банкрут. Шіртенштайн щиро признався, що хоч би як хотів, а більше сотні марок не нашкрябає. Гельцен і Шольсдорф дали один триста, а другий п'ятсот, крім того, Гельцен пообіцяв, що відтепер більше платитиме за помешкання й цим допомагатиме Лені віддавати борг. Шольсдорф почервонів і сказав, що почувається зобов'язаним решту взяти на себе, бо фінансова скрута пані Пфайфер якоюсь мірою, а властиво, всією своєю вагою лежить на його сумлінні. Він тільки має одну ваду, що завжди обмежує його фінансову спроможність,— збирає русистику, особливо автографи, і якраз останніми днями придбав кілька дуже цінних для нього листів Толстого. Але він готовий завтра вранці зробити деякі офіційні кроки, і то якнайшвидше; йому напевне пощастить, використавши свої зв'язки, відтягти виселення, особливо ж як він, тільки-но відчиниться каса, візьме позику під заклад своєї колекції і, маючи готівкою всю цю суму, звернеться до відповідної установи. Взагалі ж на перший раз цілком вистачило б навіть половини, якби він пообіцяв до обіду принести решту. Адже він усе-таки державний службовець, відомий своєю сумлінністю. До речі, після війни він не раз пропонував батькові Лені приватне відшкодування, але той відмовлявся, а тепер йому випала нагода спокутувати свої філологічні гріхи, про політичні наслідки яких він довідався так пізно. Треба було бачити Шольсдорф а: вчений від голови до п'ят, трохи схожий на Шопенгауера, в голосі бринять С. І. "Мені треба тільки одного, пані й панове,— принаймні дві години часу. Я не схвалюю операцію зі сміттєвозами, але згоджуюсь на неї як на крайній захід і мовчатиму, хоч як державний службовець не мав би права цього робити. Запевняю вас, що я теж маю друзів і користуюся деяким

впливом. За тридцять років бездоганної служби, до якої в мене хоч і не було потягу, але все-таки був хист, я придбав собі друзів у високих колах, і вони допоможуть мені затримати виселення. Тільки дайте мені час".

Богаков, що тим часом вивчав із Тунчем план міста, не бачив іншого рятунку, як спрямувати рух транспорту кружним шляхом, улаштувавши аварію на тихій бічній вулиці чи хоча б на якийсь час припинивши на ній рух. Принаймні Шольсдорфові пообіцяли, що він матиме потрібний йому час. Шіртенштайн саме хотів щось сказати, але відразу урвав сам себе, схвильовано загукавши: "Тихіше! Тихіше!" —Лені заспівала знов:

Плід росте в тобі поволі
Виноград під сонцем зріє
Вдаліші ставок ясніє І коса
дзвенить у полі

Запала майже врочиста тиша, яку порушувало тільки Лот-тине глузливе хихотіння. Врешті почувся коментар Пельцера: "То вона таки справді вагітна від нього!" Цим можна довести, що навіть висока поезія може бути дійовим засобом інформації.

Покидаю чи святково настроєне товариство, авт. уперше порушив свій нейтралітет, зробивши й собі скромний внесок У фонд Лені.

Другого дня вже о пів на одинадцять Шольсдорф повідомив авт., що виселення пощастило відкласти, а ще через день авт. прочитав у місцевій газеті під заголовком "Знов чужоземці?" таку інформацію: "Вчора вранці, незадовго перед сьомою, на перехресті Ольденбургштрассе і Біцератштрассе зіткнулися два сміттєвози: один, де за кермом сидів португалець, у цей час мав виконувати свою роботу за три кілометри на захід, на Брукнерштрассе, а другий, де водієм був турок,— за п'ять кілометрів на схід, на Крекманштрассе. Що це: саботаж, випадок чи знов якась сумнівна незлагодженість у службі вивозу сміття? І як сталося, що третій сміттєвоз, яким уже керував німець, не зваживши на дорожній знак однобічного руху, теж заїхав на Біцератштрассе і ввігнався у стовп? Підприємці, що користуються великою пошаною в нашому місті і мають перед ним неабиякі заслуги, дали редакції відомості, з яких виходить, що це була запланована операція. Бо ж хіба не дивно: обидва водії, і турок, і португалець, живуть у тому самому будинку на Біцератштрассе, що має в місті погану славу; якраз учора, за згодою відділу соціальної охорони і поліції нагляду за моральністю, з нього мали виселяти пожильців. "Оборонці" однієї дами, яка, за чутками, провадить веселий спосіб життя, дивовижно високою "позичкою" перешкодили виселенню, яке спершу вдалося відтягти, створивши неймовірний вуличний хаос (див. фото). Може, слід пильніше придивитись до тих водіїв-чужоземців? Відомо, що посольства їхніх країн охарактеризували їх як політично ненадійних. Останнім часом ми дедалі частіше довідуємося, що чужоземці вдаються до сутенерства; і ми ще раз питаємо — як сеіегшп севдео 1 — чому знов чужоземці? Цей відверто скандальний випадок потребує дальшого розслідування. Є підозра, що ініціатором його був якийсь невідомий, що під сумнівним приводом, як "об'єктивний спостерігач", проліз до згаданих вище підприємців і, вкравшись до них у довіру, добув певну інформацію. Матеріальні збитки за попередніми підрахунками становлять приблизно шість тисяч марок. А чого коштує кількагодинний простій, викликаний

вуличним хаосом, навряд чи можна підрахувати".

Авт.— не тому що злякався, а тому, що знемагав від туги,— полетів... ні, не до Рима, а до Франкфурта, а звідти поїздом поїхав до Вюрцбурга, куди перевели Клементину, запідозривши і її в розголошенні таємниць, пов'язаних зі справою Рахелі Гінцбург. Вона — Клементина — за цей час

А крім того, я вважаю (латин.)— початок фрази давньоримського державного діяча Катона Старшого (234—184 до н. е.) з вимогою зруйнувати Карфаген, якою він закінчував кожен свій виступ.

не тільки встигла все обміркувати, а й твердо вирішила зняти з себе чернечий каптур і показати світові свої вогнисті коси.

Мабуть, тут доречно висловити одну чудову банальність: авт., хоч він і намагався, як той відомий лікар, долати свій заплутаний шлях "у земній кареті неземними кіньми", теж тільки звичайний смертний; він начитався з певних літературних творів про зітхання "з Еффі на Балтійському морі", а оскільки в нього не було ніякої Еффі щоб їхати з нею на Балтійське море, то він із чистим сумлінням просто поїхав з Клементиною... скажімо, до Фейтсгехгайма, щоб спокійно обміркувати там різні життєво важливі питання. Авт. не зважується назвати Клементину "своєю", бо вона не зважується нею стати; над нею явно ще тяжіє чернечий комплекс, бо вона майже вісімнадцять років проносила каптур, але більше не захотіла носити, вважає обітницю честі за нечесну; між іншим, її в неї довші й не такі цупкі, як здалося авт. в Римі. Змушена протягом десятиріч рано вставати, вона тепер досхочу втішається ранковим сном, сніданком у ліжку, довгими прогулянками, післяобіднім відпочинком і виголошує цілі лекції (які, мабуть, можна назвати також роздумами або монологами) про те, чому вона боїться переступити разом з авт. Майнську лінію в північному напрямку. Про своє дотеперішнє життя вона не хоче говорити. "Припустімо, що я була б розлучена або вдова — я тоді теж не захотіла б жодним словом розповідати про своє подружнє життя". Її справді минув сорок один рік, і її справжнє ім'я Карола, та вона не заперечує, щоб авт. і далі звав її Клементиною. Ближче придивившись до неї, кілька разів поговоривши з нею, авт. виявив, що вона жінка розпечена: звикла жити на всьому готовому, ніколи не знала турбот про помешкання, про одягу, про книжки чи про харч; звідси — страх перед життям. Навіть розрахунок за звичайнісіньку післяобідню каву — скажімо, десь у Швецінгені чи Німфенбурзі — лякає її, а побачивши гаманець, вона аж здригається з жаху. Довгі, але необхідні телефонні розмови з "Нордмайнією" — так вона зве цю округу — нервують її, бо вона вважає вигадкою все, що чує про Лені. Не саму Лені, про яку знає з паперів ордену; вона, правда, не змогла добути й прочитати стільки разів уже згадуваний твір Лені про "Маркізу д'О...", але Дістала від сестри Пруденції листовний опис його форми

/о— P0"1* P°ману "Еффі Б ріст" німецького письменника Т. Фонтане (1819—1898).

й змісту. Її нервує кожна згадка про Рахель Гінцбург, і коли авт. запросив її поїхати з ним у Герзелен і нарвати там троянд, вона по-котячому тріпнула лівою рукою і сказала, що не хоче "знати ні про які чуда". Може, тут доречно буде зазначити, що

вона — несвідомо — ставить знак рівності між словами "вірити" і "знати". Стало відомо, що в Герзеле-ні наміряються побудувати бальнеологічний курорт; вода в його джерелі має температуру, яку вважають за ідеальну: 38—39 градусів за Цельсієм. Крім того, відомо — авт. довідався про це по телефону,— що Шольсдорф надзвичайно енергійно взявся до справи (за Шіртенштайном), що цитований вище газеті пред'явлено через суд вимогу спростувати такі вислови, як "будинок, що має погану славу" і "жінка, яка провадить веселий спосіб життя"; найважче виявилось переконати суд, що "милий вираз "жінка, яка провадить веселий спосіб життя" можна вважати образою. І ще: Лотта тимчасово переселяється до кімнати Лева, а турки Тунч і Килич, мабуть, перейдуть до її помешкання (коли згодиться власник будинку, що, як кажуть, ненавидить усіх азіатів), бо Лені й Мехмет вирішили одружитися, хоч назвати їхній зв'язок одруженням поки що навряд чи можна, оскільки Мехмет уже одружений, проте як магометанин за законами своєї країни, а не тієї, яка дала йому притулок, має право взяти й другу жінку; це було б справжнє подружжя, якби Лені стала магометанкою, що зовсім не виключено,— адже Коран теж визнає матір божу. Тим часом розв'язано й іншу проблему: найстарша дівчинка португальців, восьмирічна Ману ела, взялася купувати Лені булочки. На Гельцена в його управлінні "почали натискати, поки що легенько" (все за Шіртенштайном). За цей час Лені звели з комітетом "Рятуйте Лені"—вона почервоніла "з радості і з сорому" (мабуть, учетверте в своєму житті — авт.). Гінеколог підтвердив, що Лені вагітна, і тепер вона багато часу проводить у лікарів, хоче, щоб її обстежили "з верху до низу, вздовж і впоперек" (слова самої Лені за Ш.). Висновки терапевта, зубного лікаря, ортопеда й уролога на сто відсотків добрі; тільки психіатр зробив деякі застереження, виявив цілком безпідставне почуття приниженості й підвищену вразливість до оточення, але він вважає, що все це минеться, як тільки Лева випустять із в'язниці. Тоді їй треба —"і він це рекомендує як ліки" (психіатр за Ш.) —якомога частіше виходити на люди руч об руч з Мехметом Шахіном і Левом. Не зрозумілі психіатрові, так само як і Шіртенштайнові, кошма ои що мучать Лені: навіть засинаючи в обіймах Мехмета, вона бачить уві сні борону, дошку, кресляра й офіцера. Він називає це — надто спрощено й цілком помилково, як авт. може довести,—"вдовиним комплексом", посилаючись — так само помилково — на обставини, за яких Лені зачала й народила Лева. Ці кошмари, про що знає й Клементина, не мають ніякого стосунку до підземель, бомбардувань і обіймів під час тих бомбардувань.

Повільно, полегшуючи перехід добре продуманим багато-етапним планом, зробивши зупинку спершу в Майнці, потім у Кобленці, а втретє в Андернаху, авт. спромігся нарешті заманити Клементину до "Нордмайнії". Він обережно додавав нові враження й нові знайомства; спершу пані Гельтоне, її бібліотека, культивована, майже чернична атмосфера її середовища; освічені люди теж мають право на тактовне ставлення. Дуже приємна зустріч, на закінчення якої пані Гельтоне хрипко прошепотіла: "Вітаю вас!" (з чим? —Авт.) Далі Б. Г. Т., що приголомшив Клементину казковою цибу-ляною юшкою, чудовим італійським салатом та підсмаженим

антрекотом і жадібно поглинав кожне слово про Рахель Гінцбург, Герзелен і т. д.; він зневажав газети, а тому нічого не знав про скандал, який тим часом напевне встигли вже залагодити. На прощання він прошепотів: "Щасливий!" Грунч, Шольсдорф і Шіртенштайн мали колосальний успіх: перший — через свою "природну поведінку", а ще, мабуть, тому, що ніхто не може лишитися байдужий до знадливого смутку старих кладовищ; Шольсдорф тому, що він був сама симпатія,— хто б перед ним устояв? Він немов на світ народився, відколи знайшов реальну можливість служити Лені, а крім того, як філолог він був колегою Клементини, і за чаєм з мигдалевим печивом вони вдалися в палку суперечку про той період в історії російської радянської культури, який К. називала формалізмом, а Шольсдорф структуралізмом. Зате Шіртенштайн трохи поступався йому: він надто багато нарікав на інтриги й вагнеріанство деяких псевдомодерних композиторів, а також надто відверто скаржився, тужно поглядаючи на К. і ще тужніше на подвір'я, що він не втримався коло жодної жінки й жодної жінки не втримав коло себе; він проклинав піаніно й музику, в нападі мазохізму підійшов до піаніно й майже з люттю на самого себе відтарабанив на ньому "Лілі Марлен", тоді вибачився і, схлипуючи без сліз, попросив лишити його "самого зі своїм горем". Що то за горе, вони побачили в Пельцера, якого теж вирішили відвідати; за цей час — за якихось п'ять фейтсгехгаймських, швецінгенських чи німфенбурзьких днів — він так змарнів, що на нього страшно було дивитися. Його дружина Єва, що здавалась якоюсь несправжньою у своєму заляпаному фарбами халаті, з ледь відчутною, але симпатичною меланхолією подала каву й печиво, зробила кілька загальних песимістичних зауважень, тоді елегійним тоном почала розмову про Бойса та Артмана, про "сповнене глузду безглуздя мистецтва", щедро цитуючи одну солідну щоденну газету, і нарешті вернулася до свого мольберта: "Я просто мушу, пробачте мені!" Пельцер уважно придивився до Клементини, немов оцінював її, як "горобця в жмені", а коли вона з поважних і зрозумілих причин (вона від третьої до шостої години випила у Шольс-дорфа чотири, в Шіртенштайна три чашки чаю, а в Пельце-ра вже дві чашки кави) на хвилину вийшла, прошепотів: "Спершу вважали, що це діабет, проте в мене відсоток цукру в крові цілком нормальний і все інше також. Можете сміятися, але повірте мені: я вперше відчув, що маю душу і що та душа страждає, вперше переконався, що не будь-яка, а тільки одна жінка може мене вилікувати. Я б задушив того турка... І що вона тільки знайшла в тому неотесаному селякові, який смердить баранами й часником і взагалі на десять років молодший за неї? Він має жінку й чотирьох дітей, а тепер ще й їй зробив дитину... Я... допоможіть же мені! " Авт., який останнім часом дедалі більше симпатизував Пельцерові, зауважив, що, як підказує досвід, у такій біді втручання третьої особи не дає добрих наслідків, навіть шкодить; у цій справі кожен сам собі мусить давати раду. "А я ж,— це знов Пельцер,— щодня ставлю мадонні десяток свічок, я — признаюся вам як чоловік чоловікові — шукаю розради в інших жінок і не знаходжу, я п'ю, ходжу в казино... але можу одне тільки сказати — rien ne va plus¹. Хоч сядь та й плач". Якщо ми скажемо, що Пельцер справляв зворушливе враження, то в цих словах не буде й сліду іронії, тим більше, що

він сам влучно прокоментував свій стан: "Я ніколи в житті не був закоханий, ніколи, я волочився, вчащав до продажних жінок... А свою дружину... ну, до дружини я завжди дуже добре ставився і тепер добре ставлюся, вона не знатиме ніякої кривди, поки я житиму,— але я ніколи не був у неї закоханий. Лені ж... ну, я жадав її від того дня, як уперше побачив, і завжди на дорозі мені ставав якийсь чужинець. Я не був у неї закоханий, аж тепер закохався, як знов

Нічого не допомагає (фр.)> побачив її тиждень тому. Я... я ж зовсім не винен у смерті її батька, я... кохаю її... я ще про жодну жінку не казав цього". Тієї миті вернулася Клементина й непомітно, але рішуче дала знати авт., що пора йти. Її коментар був досить зневажливий, щонайменше холодний і прозаїчний: "Називай це як хочеш_пельцерівською чи шіртенштайнівською хворобою".

Прогулянкою до Тольцема — Лісеміха авт. убив двох зайців. Клементина, яка завжди називала себе баваркою та переконаною горянкою і тільки знехотя визнавала, що й на північ від Майна живуть симпатичні люди, змогла сама переконатись, якої краси, навіть чарів сповнена рівнина, яку авт. показував їй, може, трохи й з надмірним захопленням; вона визнала, що ніколи ще не бачила такої великої і такої пласкої рівнини, яка б їй нагадувала Росію, "якби я не знала, що тут рівнина тягнеться тільки на триста-чотириста кілометрів, а там на тисячі. Але погодься, що вона справді нагадує Росію". Зауваження авт. про те, що ця рівнина, може, й нагадувала б Росію, якби не огорожі, Клементина не захотіла взяти до уваги і взагалі назвала його розлогі міркування про огорожі, живоплоти й межові знаки "надто літературними", а коли він нагадав, що межові знаки вперше запровадили стародавні кельти, звинуватила його в "расизмі", але врешті, хай і неохоче, все ж таки визнала, що тут "людину вабить до себе горизонт, як у нас її вабить прямовисна вершина; тут завжди відчуваєш себе так, наче ти пливеш,— навіть у машині і, мабуть, у поїзді також,— аж страх бере, що ти ніколи не досягнеш берега. А може, тут узагалі немає берега?" Вказівка авт. на те, що далеко на обрії видно узгір'я Ейфеля, викликало в Клементини тільки глузливий сміх.

Зате Марія ван Дорн мала цілковитий успіх. Пиріг зі сливами і збитими вершками (коментар: "Ви тут з усім їсте вершки"), кава, що її М. в. Д., "як і годиться", тут-таки підсмажила й змолола,— та кава остаточно скорила Клементину: "надзвичайна, перша справжня кава в моєму житті, аж тепер я знаю, що таке кава" і т. д., і т. д. А ще: "Ви тут, мабуть, усі гурмани". М. в. Д. на прощання також висловила свої враження: "Пізнувато, але нічого, хай вас бог благословить.— Тоді пошепки: — Вона вам дечого додасть.— М. в. Д. почервоніла і так само пошепки пояенила: — Ну, якогось ладу і таке інше.— Потім крізь сльози: — А я вже так і вікуватиму старою дівкою".

У притулку сказали, що Богаков "зник", і, що вже зовсім дивно, "зник невідомо куди". Лишив тільки записку: "Не шукайте, поки що дякую, дам звістку", та вже чотири дні ніякої звістки не давав. Біленко вважав, що Богаков знов "десь жирує", а Кіткін вирішив, що він, мабуть, "червоний шпигун", тому й утік. Привітна сестра відверто призналася, що Богаков десь дівся, але не дуже турбувалась — мовляв, таке з ним буває майже щовесни. "Тоді він мусить десь вискочити, але такі прогулянки для нього

стають дедалі важчі, бо йому потрібні уколи. Добре, якщо він там у теплі".

Хоч К. знала вже стільки найрізноманітніших думок про Лені, стільки відгуків, серед них і гострих, частково прямих, а частково й посередніх (відгук Б. Г. Т., який усе ж таки міг підтвердити існування Лені), вона тепер захотіла неодмінно побачити її саму, "на власні очі, живу, з плоті і крові". Не без остраху й тремтіння авт. через Ганса Гельцена влаштував зустріч з Лені, що давно вже була на часі. Домовилися, що на цю зустріч будуть допущені тільки Лотта, Мехмет і ще одна особа—"ви здивуєтесь, як побачите, хто",— бо Лені дуже "знервована".

"Вона,— сказав Ганс Гельцен,— після перших прогулянок з Мехметом така збуджена, що не витримала б присутності більш як п'яти чоловік. Тому нас із дружиною також не буде. Що її особливо нервує, то це закоханість і еротична жага, яку аж наче випромінюють Пельцер і Шіртенштайн і яка помітна навіть у Шольсдорфа".

Оскільки К. ревниво сприйняла її знервованість, авт. пояснив, що хоч він про Лені знає все, а про неї — К.— майже нічого, хоч унаслідок довгих, наполегливих пошуків він утаємничений у найінтимніші почуття Лені й через це часом відчуває себе шпигуном, а часом її співником, усе ж таки вона — К.— йому близька, а Лені — тільки симпатична, але чужа.

Треба щиро признатися: для авт. присутність К., її філологічна і соціологічна цікавість були порятунком; без К.— врешті, він би й не мав її, якби не Лені й не Гару епіка — авт. напевне наразився б на небезпеку, що теж захворіє невиліковною шіртенштайнівською чи пельцерівською хворобою.

На щастя, його хвилювання й напружене очікування пригасила одна несподіванка: кого ж він побачив у Лені? Хто там сидів на канапі біля мило зарум'янілої Лотти Гойзер, відверто тримаючи її за руку і з ніяковості широко всміхаючись?

Хто ж* як не Богаков 1 Одне можна сказати напевне: привітній сестрі в притулку, з якого він утік, нема чого турбуватися — він у теплі! А якби хто мав сумнів, що Лотта Гойзер здатна випромінювати тепло, хай би сам глянув на них. Був тут і Мехмет, на подив і майже розчарування авт. не схожий на жителя Близького Сходу; простакуватий, у вимушеній позі, але не збентежений, у блакитному костюмі, накрохмаленій сорочці, в сіфомній (ясно-брунатній) краватці, він сидів поряд із Лені, тримаючи її за руку,— в такій позі десь року 1889 сиділи перед величезною камерою фотографа, що саме заклавав пластинку і, перше ніж натиснути на гумову грушу, сказав не ворухитись. Лені... ну, авт. добре натремтівся, поки зважився звести на неї очі: адже протягом своїх невтомних пошуків він лише двічі мимохідь бачив її на вулиці, обидва рази збоку, не в лице, відзначив тільки її горду ходу, але тепер уже він мусив глянути їй просто в вічі. І тут авт. дозволить собі understatement у якому більше недооцінки, ніж переоцінки: було на що подивитися! Дуже добре, що з ним була К., а то авт. справді відчув би ревність до Мехмета; його й так щось кольнуло в серце, легенька заздрість, що не в його обіймах Лені сниться борона, кресляр і офіцер. Бона підрізала коси і трохи підфарбувала їх під сивий колір; тепер їй можна було дати тридцять вісім. У її темних, блискучих очах ледь прозирав смуток, і хоч доведено, що зріст її — 1 м 71

см, здавалося, що вона має не менш як 1 м 85 см. Та водночас її довгі ноги свідчили, що вона ще краща, коли стоїть або ходить. Бона почала граційно наливати каву, Лотта накладала на тарілки печиво, а Мехмет, хто скільки бажав,— "Ложечку? Дві? Три?"—додавав збитих вершків. Видно було, що Лені не те що не балакуча й потайна, а просто скупа на слова й дуже несмілива, через що з обличчя в неї майже не сходила "боязка усмішка". На К. вона дивилась прихильно й ласкаво, що сповнило авт. гордістю й радістю. А коли К. спитала її про Гаруспіку, вона показала на велику, півтора на півтора метра, картину над канапою, справді імпозантну, хоч ще й не докінчену, не строкату, а барвисту; від неї віяло космічною силою і ніжністю. Лені задумала в тому не довершеному ще творі змалювати не всю сітківку ока, а тільки вісім її шарів, як можна було порахувати; за цей час із шести мільйонів колбочок вона встигла намалювати тисяч із тридцять, а зі ста мільйонів паличок — тисяч вісімдесят. Від свого попереднього заду-

1 Стримане зауваження (англ.)му — змалювати поперечний розтин ока — вона відмовилася, вдавшись натомість до площинного зображення, що мало вигляд безмежної рівнини, якою можна йти аж до невидимого обрію. Лені: "Оце вона — може, тисячна частина її сітківки, якщо я докінчу картину". Вона стала майже балакуча, бо додала: "Моя велика вчителька й велика приятелька". Більше вона нічого не сказала за тих п'ятдесят три хвилини, що авт. з К. сиділи в неї. Мехмет, здавалося, не мав почуття гумору; навіть подаючи вершки, він не відпускав Лені, і їй доводилось наливати каву однією рукою, бо другу тримав Мехмет. Це тримання за руки було таке заразливе, що врешті й К. взяла авт. за руку, ніби все міряла йому пульс. Безперечно, К. була захоплена. Від її академічної пихи не лишилося й сліду, видно було з усього, що хоч вона й знала про Лені, та не вірила в неї; хоч Лені й фігурувала в паперах ордену, але К. вразило, що вона існує насправді, цілком реально. К. важко дихала, і навіть авт. передалося її хвилювання.

Чи нетерплячий читач помітив, що ми тут маємо суцільний happy end? Герої тримаються за руки, одружуються, давні друзі — як Лотта й Богаков — знову сходяться, а інші — Пельцер, Шіртенштайн і, може, Шольсдорф,— спрагли й голодні, лишаються ні з чим? Що турок, схожий на селянина з Рену або з центрального Ейфелю, дістає наречену — турок, що має вже вдома жінку й четверо дітей, але, на підставі полігамних законів, про які він знав, та якими досі не міг скористатися, не відчуває ані найменших докорів сумління, може, навіть здатен був би щиро поділитися новиною з якоюсь там своєю Зулейкою; турок, що порівняно з Богаковим і авт. здається прикро чистим, просто вишаруваним: у старанно випрасуваних штанях, у краватці, в накрохмаленій сорочці, яка дає йому величезну втіху, бо поглиблює урочистість події; турок, що й досі сидить так, ніби уявний фотограф, невдатний маляр у неодмінній фесці й хустці на шиї, десь у Анкарі чи в Стамбулі приблизно року 1889, все ще тримає пальці на гумовій груші; сміттяр, що з гуркотом підіймає і спорожняє контейнери зі сміттям, що кохається з жінкою, яка оплакує трьох чоловіків, яка читала Кафку, знає напам'ять Гельдерліна, співає, грає на піаніно, малює, яка була коханкою і мала дитину і яка знов

буде матір'ю, з жінкою, через яку в колишньої черниці, що ціле життя мордувалася над проблемою зображення дійсності в літературних творах, починає так калатати серце?

Навіть говірка Лотта стала мовчазнішою, наче теж була зворушена, схвильована, вражена; повільно, з паузами, вона розповіла, що Лева скоро випустять і перед ними постає житлова проблема, бо власник її будинку не захотів пустити до себе "турків-сміттярів", а Гельценів не можна ущільнити, бо Грета вечорами трохи "приробляє" в одній кімнаті, приймає там клієнтів; "португальців також п'ятьох в одну кімнату не запхнеш", вони ж з Богаковим, якого Лотта безцеремонно звала "моїм Петром", хотіли, навіть мусили бути біля Лені, щоб "кулаками боронитися" від її, Лоттиних, синів і свекра. "Це тільки перепочинок, але не кінець". Вона має намір одружитися з Богаковим, хоч той ані офіційний удівець, ані розлучений.

Нарешті Лені все ж таки додала ще кілька слів до розмови, промурмотіла: "Маргрет, Маргрет, бідолашна Маргрет"—і очі в неї зволожились, а тоді й зовсім зайшли слізьми. Та ось Мехмет зробив якийсь неозначений порух і ще дужче випростався на стільці, недвозначно даючи цим зрозуміти, що, на його думку, аудієнцію пора кінчати.

Прощання—"сподіваємось, не назавжди",— мовила К. до Лені, що мило всміхнулася у відповідь,— як то звичайно буває, затяглося: сказано ще чимало гарних слів про фотографії на стінах, про піаніно і про вмеблювання квартири в цілому, а про картину — не просто гарних, а навіть захоплених; ще трохи постояли в передпокої, де Лені знов промурмотіла: "Будемо й далі якось їхати в земній кареті неземними кіньми". Цього натяку не зрозуміла навіть К., що, видно, мала прогалини в освіті.

А вже на вулиці, на досить-таки банальній Біцератштрассе, непоправна К. вдалася раптом у свою літературну патетику. Сказала: "Так, вона є, і все ж таки її немає. її немає, а все ж таки вона є". Сумнівної вартості патетика, як здається авт., куди нижча за спроможності К.

Потім вона додала: "Лені колись іще втішить усіх чоловіків, що страждають через неї, всіх їх вилікує".

А невдовзі знов додала: "Цікаво, чи Мехмет теж так любить європейські танці, як Лені".

XI

Авт. з полегкістю констатує, що може закінчити свій звіт майже самими цитатами: навести психологічну експертизу, лист одного літнього санітара й поліцейний протокол. Як до нього потрапили ці документи, хай лишиться професійною таємницею. Авт. визнає, що використовував не самі лише цілком легальні шляхи й не завжди дотримувався правил етики, коли йшлося про чужі таємниці, але в цьому випадку незначні порушення легальності й етики служать високій меті: об'єктивності. Бо ж хіба це такий великий злочин,— сама собою та психологічна експертиза нікого не дискримінує,— що секретарка Гойзерів (не універсальна дама!) швиденько заклала в копіювальну машину кілька сторінок машинопису? Це завдало Гойзерам збитків (згадайте, що авт. один гудзик коштував п'ять мільйонів) приблизно на дві з половиною

марки, щоправда, не рахуючи неминучих експлуатаційних витрат. Хіба їх не відшкодовано коробкою шоколадних цукерок на чотири з половиною марки? Лист санітара, оригінал, але досить довгий, авт. дістала невтомна М. в. Д., і він власноручно зробив з нього в автоматі універмагу ксерокопію по півмарки за сторінку. Вся ця операція (рахуючи й сигарети для М. в. Д.) коштувала приблизно вісім марок. Поліційний протокол авт. отримав безкоштовно. Оскільки той протокол не має в собі ні поліційних, ні політичних таємниць, а виявився, незалежно від волі тих, що його складали, тільки своєрідним соціологічним дослідженням, дуже вдалим і повчальним, у молодого поліційного службовця, в якого він лежав, виникли сумніви тільки теоретичного, а йе практичного характеру. Авт. легко розвіяв їх кількома кухлями пива, за які, до речі, той поліційний службовець захотів розрахуватися сам; це бажання було зрозуміле авт. і викликало в нього повагу, тому він, щоб не образити службовця, відмовився від свого наміру подарувати якусь красиву іграшку для його півторарічного сина ("гарненького", як, глянувши на фотокартку, цілком щиро зміг сказати авт.) чи букет квіток для його дружини (фотокартку дружини поліційний службовець не показав йому! Та авт. і не зважився б сказати "гарненька" про чужу дружину в присутності її чоловіка).

Отже, спершу виробничо-психологічна експертиза. Освіта, погляди, вік і т. д. експерта лишилися авт. невідомі, шановна дама сказала тільки, що його однаково цінують і діячі з об'єднання німецьких профспілок, і трудові арбітри.

"Експерт (далі він зватиметься скорочено Е.) вперше познайомився з Левом Борисовичем Груйтенем (далі зватиметься Л. Б. Г.) під час розмови, що відбулася за чотири місяці перед його ув'язненням з ініціативи начальника відділу кадрів міського управління очищення вулиць. Темою розмови було можливе висунення Л. Б. Г. в апарат управління, а також призначення його за сумісництвом з половинним робочим днем повірником численних чужоземних робітників, що працюють в управлінні, і координатором їхньої роботи. Е. рекомендував Л. Б. Г. на обидві ці посади, проте Л. Б. Г. відмовився. Картину психологічного розвитку Л. Б. Г. можна тоді було накреслити тільки поверхово, за небагатьма моментами, але за цей час, оскільки в'язнична адміністрація ласкаво пішла Е. назустріч і влаштувала йому ще чотири розмови — кожна тривала годину — з Л. Б. Г., її вивчено набагато краще, хоч ще й не так детально, як належало б, щоб дати наукову характеристику особі такої складної психологічної конституції. Безперечно, Л. Б. Г. був би вартий докладного, глибокого наукового дослідження. Е., викладач психології в одній із спеціальних вищих шкіл, зважує, чи не порекомендувати Л. Б. Г. як тему дипломної роботи котромусь зі своїх учнів.

Отже, подану тут спробу психограми Л. Б. Г., хоч вона й дає відносно правдивий його образ, з погляду наукової цінності треба прийняти з певними застереженнями. Вона може хіба тільки трохи полегшити спілкування з Л. Б. Г. у подальшій роботі і, зі згадуваними вже застереженнями, прислужитися з'ясуванню мотивів його "кримінальних" вчинків.

Л. Б. Г. формувався у надзвичайно несприятливих, що стосується зовнішнього оточення, і надзвичайно сприятливих, що стосується його родинного оточення, умовах. Врешті, слово "сприятливих" теж вимагає певних застережень: можна було б сказати, що його вдома занадто пестили, і саме наслідки того "пещення" ще й досі утруднюють двадцятип'ятирічному Л. Б. Г. спілкування зі світом, хоч загалом його можна вважати корисним, навіть приємним членом нашого суспільства.

Вкрай несприятливою для Л. Б. Г. була та обставина, що він, виростаючи позашлюбною дитиною, без батька, не міг претендувати на важливе для психічного формування характеру становище сироти або сина загиблого на війні. Для позашлюбної дитини загиблий батько не може бути ніяким виправданням. До того ж Л. Б. Г. дражнили на вулиці і в школі "російським байстрюком", а його матір часом прозивали "російською любкою", і те, що вона не була зґвалтована, а сама віддалася росіянинові, набувало відтінку чогось особливо брудного й принизливого, ставало ніби звинуваченням хлопцеві. Його зачато за обставин, що могли б накликати на його батька й матір сувору, якщо не смертну кару. З цього погляду він також був до певної міри "злочинною дитиною". Інші діти, навіть позашлюбні, мали психологічну можливість почувати себе як "діти загиблих" вищими, привілейованішими за нього. Ще глибших ран, висловлюючись популярно, завдала Л. Б. Г. одна суспільна інстанція: його дедалі дужче цькували в тому сумнівному (як Е. відверто писав уже в багатьох своїх публікаціях) закладі, який звуть конфесіональною школою '. Хоч він був хрещений, навіть за католицьким обрядом, що підтверджує і власник квітникарства Пельцер, у якого згодом Л. Б. Г. певний час був учнем, і інші особи, церковна влада не визнавала того "хрещення нашвидкуруч" і вимагала, щоб його охрестили ще раз. Внаслідок пильних, педантичних, важких пошуків виявлено, що в зв'язку з цією обставиною Л. Б. Г. давали й інші, можна сказати, моторошні прізвиська. Його прозивали "цвинтарним" і "могильним байстрюком", казали, що його "зачато й народжено між трупами". Одне слово, мати відмовилася ще раз охрестити його, бо їй був дорогий спогад про хрестини, в яких брав участь батько Л. Б. Г., вона не хотіла, щоб той спогад стерли "якісь там формальності", але так само не хотіла посилати сина до "вільної школи", кілометрів за п'ятнадцять від дому, а тим паче до "протестантів" (крім того, не з'ясовано, чи вони також не почали б вимагати повторного хрещення); таким чином, на Л. Б. Г. впала остання, найга-небніша пляма: хто він був — протестант, католик чи ні той, ні той?

З огляду на всі ці обставини слово "пестили" стає надто відносним, майже втрачає свій зміст. До того ж Л. Б. Г. мав ще й чимало "тіток": тітку Маргрет, тітку Лотту, тітку Ліану, тітку Марію, отже, його "пестили" самі жінки; були в нього також "дядьки" і "брати в перших", що заміняли йому рідних батька й братів,— дядько Отто і дядько Петро, брати в перших Вернер і Курт; пам'ятав він і свого рідного діда, з яким "роками сидів над Рейном". Як винятково здорову, інстинктивну реакцію можна розглядати й те, що мати за кожної нагоди, часом під дуже сумнівним приводом, не пускала його до школи. Хоч Л. Б. Г. виявляв незвичайну психічну силу, коли добровільно залишав

територію, де його "пестили", і йшов гратися на вулицю, де наражався на бійку і образи навряд чи він витримав би щоденний шкільний гніт. Якби Л. Б. Г.— це тільки гіпотеза — мав від народження хоч трохи викривлену чи хворобливу психіку, він довше як до чотир-

1 Школа у ФРН, де вчаться діти одного віровизнання.

надцяти рОКів не витримав би того масованого, різнобічного натиску оточення: наслідком були б самогубство, невиліковна депресія або агресивна злочинність. Л. Б. Г. справді багато чого витримав і подолав. Він тільки не міг витримати й подолати того, що "дядько" Отто, досі такий ласкавий до нього, врешті позбавив його товариства "братів у перших" Вернера й Курта, на десять і на п'ять років старших за нього, які були йому єдиними оборонцями, не вигаданими, а справжніми. Соціальна прірва, що тим часом виникла між ним і його "братами", помста і впертість безперечно спричинилися до його "злочину" — незграбного фальшування двох векселів; після п'яти розмов із Л. Б. Г. Е. так і не з'ясував, чи не слід витлумачити незграбність цього вчинку як свідомий або несвідомий виклик "дядькові" і "братам". Оскільки це фальшування повторювалося (всього чотири рази: тричі справу заминали, і аж за четвертим разом передали до суду) і всі чотири рази зроблено ту саму помилку (неправильно заповнено графу: "словами"), напрошується здогад, що то був свідомий виклик, і причину його треба шукати в тому, що Л. Б. Г. за цей час довідався, які зміни в майновому стані Груйтенів і Гойзерів відбулися під час війни.

Як же Л. Б. Г. компенсував дитиною і підлітком свою беззахисність перед оточенням? Він, мабуть, інстинктивно відчув, що домашньої компенсації, яку ми тут визначили словом "пестоші", йому не досить, що він мусить розвивати і свою власну ініціативу, що на матір і на численних тіток, особливо після від'їзду "братів", він не може покладатися. Крім того, бачивши материну безпорадність і беззахисність, він дуже рано зрозумів, що кінець кінцем йому доведеться стати "головою родини".

Тут Е. змушений ввести в ужиток поняття "відмова від успіху" (далі позначатиметься скорочено — ВВУ). Спершу ВВУ в школі, де Л. Б. Г. часом загрожувало переведення до школи для розумово відсталих дітей. Всупереч своїм безперечним здібностям і розвиненому інтелектові, він поводився так, як у нашому суспільстві з його механічним підходом до людини й чекають від хлопця, обтяженого стількома антигромадськими прикметами. Він був набагато гіршим учнем, ніж мав бути, навіть якоюсь мірою симулював недоумство. Він не залишався на другий рік тільки тому, що не хотів потрапити до школи для відсталих, а до тієї школи не хотів потрапити тільки тому, що до неї було важко добиратись і мати за нього боялася. Він признався Е., що "залюбки пішов би до школи для відсталих", але на той час вона була в далекому передмісті, а мати працювала, і йому рано довелося взяти на себе хатню роботу, тож йому не вистачало б часу на довгу дорогу.

Поряд із ВВУ для Л. Б. Г. у школі характерне було вперте домагання успіху (далі позначатиметься скорочено — ДУ) там, де це йому ніякої користі не давало. Якийсь знайомий його матері і його діда ласкаво погодився тричі на тиждень давати хлопцеві

уроки російської мови, і тринадцяти років той уже вільно читав і писав цією мовою. Зауважмо: мовою свого батька! Він дивувався своїх учителів, але — з огляду на психологічну настанову тодішнього середнього шкільного педагога — треба, на жаль, сказати — й сердив їх, цитуючи напам'ять російську лірику від Пушкіна до Блока й водночас німецьку граматику знаючи на рівні школи для відсталих. І вже не тільки як зухвальство, а як виклик сприймали вони те, що Л. Б. Г.— який у тринадцять років дотягнув тільки до п'ятого класу! — ще й закидав їх — і то не питаний! — Кафкою, Траклем, Гельдерліном, Клейстом, Брехтом і віршами якогось не визначеного досі англomовного поета, мабуть, ірландського походження.

Та досить прикладів. Е. констатує в Л. Б. Г. крайню поляризацію у ставленні до суспільства: там, де успіх міг би йому "щось дати", в школі, маємо ВВУ, а там, де успіх нічого "не давав", поза школою, помічаємо ДУ.

Ця крайня поляризація лишилася характерною для Л. Б. Г. й надалі. Оскільки він, підрісши, з здорового хлоп'ячого почуття протесту звільнився від домашнього "пещення", ця поляризація перетворилася в джерело енергії, що живило його опір і витривалість. До чотирнадцятого року життя характер його переживань не зазнає вже великих змін. У цьому віці, незадовго перед закінченням школи, Л. Б. Г. уперше зробив "злочин", з причин, які Е. може тільки коротко переказати, а не точно проаналізувати, бо не має ніякого доступу до матеріалів, що стосуються цієї події, а крім того, такий аналіз треба було б починати з глибоких релігійно-психологічних та історичних студій. Отже, наведемо лише короткі відомості про той перший "злочин". Л. Б. Г., що тільки зрідка відвідував уроки релігії, бо здебільшого вони, крім прикрощів, ні йому, ні вчителям нічого не давали, "не допустили — наводимо його власні слова — до святої сповіді й причастя, вже не стільки через моє невдале хрещення, як через те, що вважали мене неслухняним, зарозумілим, чванькуватим, принаймні не досить покірним. А крім того, я потроху читав релігійну літературу, звичайно, по-дилетантському, але справді з жадібною цікавістю. Це дратувало вчителів тобто священиків, що навчали нас релігії, бо "причаститися до святих дарів" можна було тільки "в покорі". Та Л. Б. Г., тепер уже — як він признався — з принципових і містичних міркувань наполягав на тому, щоб його допустили до причастя. Врешті він "учинив блюзнірство, правильніше сказати, споганив олтар"—украє святу облатку і з'їв. Знявся скандал, Л. Б. Г. вже тоді потрапив би до виправної колонії, якби за нього не заступився один освічений священик, добрий психолог. "Відтоді,— сказав Л. Б. Г. у розмові

з Е. _я причащаюся тільки з матір'ю за сніданком".

На чотирнадцятому році з'явилася ще одна ознака ДУ, вже майже фатальна: дедалі більша любов до порядку, потяг до прибирання, пов'язаний із процесом змушнення. Л. Б. Г. не тільки замітав вулицю перед будинком, подвір'я, квартиру, а навіть, гуляючи, підіймав із землі то листок, то папірець. Навіть улюбленими іграшками в нього від восьми до тринадцяти років були різноманітні мітли, хоч оточення, здебільшого жіноче, вважало, що це "дівчача риса". Найкраще психологічне пояснення цьому феноменові

можна дати таке: Л. Б. Г. демонстративно протиставляв чистоту навколишньому світові, що закидав його брудом і лайкою,— так само з допомогою поляризації.

Виключений із шостого класу, Л. Б. Г. зі своїм далеко не блискучим свідоцтвом не мав шансів дістати нормальне місце. Він почав працювати помічником — знов переважно з мітлюю! — у квітникарстві згадуваного вже Пельцера, потім у іншого квітникаря, Грунча, на такій самій роботі; далі його взяла до себе адміністрація кладовища, а звідти він перейшов до міського управління очищення вулиць, коштом якого здобув собі згодом шсферські права. Там він працює вже шість років і, незважаючи на помічену за ним схильність до продовження вихідних і відпусток, його теперішній роботодавець дуже ним задоволений, хоч і виявляє цілком зрозумілу неприязнь до його явної і відвертої ВВУ. Зате ДУ протягом останніх шести років у Л. Б. Г. помітно було тільки в ставленні до матері, якій він порадив кинути роботу, хоч вона ще відносно молода й могла б працювати. Він поприводив квартирантів — робітників-чужинців з родинами. І коли один із тих робітників став її коханцем, Л. Б. Г., чия палка любов до матері не викликає ніякого сумніву, сприйняв це підозріло спокійно. Навіть почувши, що мати завагітніла від чужинця східного походження, він радісно, Е. сказав би, підозріло радісно, вигукнув: "Хвалити бога, то я ще матиму братика або сестричку!" — хоч у тому вигуківі (щоправда, як добре прислухатись) можна було вчути певну силуваність.

Помилково було б шукати причини тієї силуваності тільки в едиповому комплексі. Тут був і цілком зрозумілий страх перед новими сутичками з оточенням, які Л. Б. Г. безперечно пов'язував з народженням дитини: на підставі власного досвіду він знав, що ці сутички неминучі.

Певна річ, не виключено, що тут були й ревності, проте вірогідність їх можна звести до мінімуму. Опит ровесників і товаришів по роботі Л. Б. Г. показав, що він не тільки має успіх серед жінок і дівчат, але й не відмовляється заживати плодів того успіху.

Тут треба наперед сказати, що сміттярі часом виконують додаткову працю на прохання громадян, яким ніде дівати харчові залишки, і заходять з ними в непередбачені контакти — забирають ті залишки понад визначену норму, здебільшого за чайові. Управління очищення вулиць дивиться на такі "порушення" крізь пальці, бо не має достатньої кількості контейнерів на сміття.

Хоч яким відносно гармонійним може здатися накреслений тут портрет Л. Б. Г., а все ж він має безперечні суспільні вади, що саме як такі й повинні розглядатися, хоч вони викликані потребою поляризації як засобу оборони.

Навіть психолог-дилетант помітив би в Л. Б. Г. 1) комплекс солідарності, який можна пояснити постійним прагненням до ототожнення себе з батьком і з матір'ю і який у дорослому віці Л. Б. Г. переніс на чужинців, а під час тримісячного ув'язнення — і на в'язнів. Якщо вважати в'язнів також за "чужинців у суспільстві", то комплекс солідарності переходить у споріднену з ним 2) ксенофілію, тобто любов до всього чужоземного, яка в свою чергу виявляється у 3) ксенофілології, бажанні вивчати мову чужинців (Л. Б. Г. уже кілька місяців проходить курс турецької мови). Така особа (Е.,

хоч і має чимало сумнівів, волів би сказати — особистість), як Л. Б. Г., завдяки своїй високо розвиненій чутливості й інтелектові завжди стоїть перед вибором: вона або має пристосовуватись до оточення і тим самим "зраджувати" себе і свій нахил до ототожнення, або весь час відштовхуватись від оточення і тим самим утверджувати себе і своє право на ототожнення,— звідси постійний конфлікт між тим, чого вона може досягти в суспільстві, і її здібностями. Отже, такій особі (особистості?) потрібні все нові, згодом навіть штучні перепони, щоб довести собі й світові свою спроможність до самоствердження. Л. Б. Г. можна назвати також

4) симулянтом — коли не брати до уваги звичайної для кожного передумови, що людина, яку називають цим словом, має зі своєї симуляції якусь вигоду (довше, ніж треба, перебуває в лікарні, домагається пенсії чи не оплаченої відпустки і т. д.); Л. Б. Г. симулює— ми навмисне трохи перебільшуємо — не задля вигоди, а собі на шкоду, щоб цим задовольнити свій комплекс солідарності й нахил до ксенофільї. З цього погляду і фальшування векселів можна зрозуміти як "симуляцію", а не як справлений "злочин". Те, що Л. Б. Г. від багатьох своїх симуляцій врешті таки має вигоду (хоча б довір'я чужоземних робітників, що межує з обожнюванням), не суперечить діалектиці такого життєвого експерименту і тільки ще дужче "вияскравлює" суспільну модель, чи, як сказали б мої марксистські колеги, суспільний принцип.

Треба ще пояснити, як Л. Б. Г. виявляє свою ВВУ. Призначений бригадиром ("На вищу посаду я не піду!"), він виявив гідні подиву організаційні здібності. Ставши відповідальним за вивезення сміття в районі, він урахував усі особливості вуличного руху й зумів так спланувати роботу, що без великого поспіху закінчував її на дві або й на три години раніше, ніж звичайно. Скоро помітили, що Л. Б. Г. і його бригада дозволяють собі надто довгі перепочинки, які нітрохи не позначаються на продуктивності праці. На вимогу передати свій організаційний досвід у відділ планування, Л. Б. Г. відповів відмовою і знов почав виконувати свою роботу за інструкцією, бо від населення надходили сердиті заяви, що сміттярі, особливо ж чужинці, надто багато відпочивають, і ті заяви підхопила навіть преса. Цей випадок уперше звів Е. з Л. Б. Г., бо його справу мали передати в трудовий арбітраж, але потім, за порадою Е., відмовилися від цього наміру. (Е. посилається на справу службовця адміністративної установи Г. М., до якої він був причетний як Е. і під час розгляду якої він уперше ввів у літературу з трудового права термін ВВУ. Г. М., що виконував визначену йому на вісім годин роботу за дві з половиною години, потім опрацював — на противагу Л. Б. Г.— відповідну модель для своїх співробітників, але, зацькований ними, тяжко захворів на психічну хворобу. Одужавши і влаштувавшись на роботу в іншу установу, він змушений був "гайнувати" шість з половиною години і почав просити, щоб ті "змарновані шість з половиною годин щоденно" йому дозволили витратити як він сам хоче. Отримавши відмову, Г. М. захворів ще тяжче. Та оскільки його справа привернула до себе увагу громадськості, г— М. узяли на роботу в одну промислову фірму, де він, цілком одужавши, неабияк прислужився її успіхові. У випадку з Г. М., який Е. також вивчав, закид у ВВУ стосується тільки відмови Г. М. відсиджувати належні години

робочого дня. Але взагалі ВВУ стає дедалі поширенішим явищем, яке поставить перед нашим суспільством, заснованим на найвищій продуктивності праці, багато важких проблем).

У випадку з Л. В. Г. ця ВВУ полягає в тому, що він, хоч і виконує належну працю за належний час, не хоче віддавати до послуг роботодавців — навіть за багато вищу платню — весь свій організаційний хист і свій інтелект. Суспільство може визначити з допомогою комп'ютерів найменшу, найбільшу й середню норму для кожної праці, але не для праці сміттярів, бо тут треба враховувати всі несподіванки вуличного руху й топографічні особливості вулиць, а це може зробити тільки досвідчений, здатний до абстрактного мислення фахівець, як Л. Б. Г. А коли зважити, що так можна було б значно вдосконалити методи вивезення сміття не лише в місцевих, а й у регіональних масштабах і навіть у масштабах цілої країни, то важко навіть вирахувати, якої шкоди завдав нашій економіці Л. Б. Г. Як бачимо, в цьому випадку маємо справу з небуденною ВВУ.

Для Е. важливо було мати повне уявлення про психічний стан Л. Б. Г., тому він попросив в'язничного лікаря перевірити діяльність усіх органів його тіла, а також виміряти зріст і вагу. Висновок: усе в нормі. Вживання алкоголю й нікотину теж нормальне, принаймні ніякої шкоди від них здоров'ю не помічено. В цілому організмі не виявлено жодних хворобливих явищ, крім хіба мінімальної, на півдіоптрії, короткозорості в правому оці. Оскільки Л. Б. Г. зазнавав досить прикрих сутичок з суспільством і відповідав на них безперечно хибними вчинками, то майже кожна така сутичка мала б лишити тяжкий слід і на його ендокринній системі, тож Е. пояснює це нормальне функціонування організму тією постійною поляризацією, яка тут витворила рівновагу. Звичайно, коли б не ця складна рівновага, якої можна було досягти тільки щоденним внутрішнім напруженням, то Л. Б. Г. за короткий час дістав би тяжкий діабет, гостре запалення печінки або й кольку в нирках. Тому Е. відрадив достроково випустити Л. Б. Г. з в'язниці, бо він там має ґрунт для цієї поляризації, а крім того, може задовольнити свій комплекс солідарності й свою ксенофілію. Можливо навіть — принаймні не виключено, — що він шукав незвичайних в'язничних умов, щоб підтримати напруженість у стосунках із суспільством, яка на волі починала вже спадати. До того ж за цей час, як

стало відомо Е., дуже зросла солідарність середовища з ма—ю Л. Б. Г., що, треба визнати, зменшило для нього можливість поляризації, отже, йому лише корисно відбутися повний термін ув'язнення, тим паче, що тоді не буде перерваний досить уже помітний процес героїзації Л. Б. Г. серед товаришів по роботі.

Е. не зважається взяти на озброєння нову теорію, яку висунув проф. Гункс, і застосувати її до Л. Б. Г. Ідеться про досі заперечуваний стан "удаваної нормальності", що його проф. Гункс, як він вважає, виявив, переглянувши їхні відповіді на тести, в осіб, які маскують свій СИЛЬНИЙ потаємний гомосексуальний потяг перебільшеною гетеросексуальною активністю на тлі "істерично регульованої рівноваги" (Гункс). На основі нового, науково докладного аналізу давніх протоколів інквізиції Гункс пояснює

"вроду" відьом, їхню "фізичну красу й знадливість", їхні "любовні чари", засновані на чудовому знанні діяльності залоз внутрішньої секреції, що безперечно випереджало свій час, тією "істерично регульованою рівновагою, яка приховувала їхню "справжню природу".

Е. не може сказати, що Л. Б. Г. властива "удавана нормальність", це швидше відмова від нормальності при нормальних нахилах. Навіть вибір сміттярського фаху метою свого життя свідчить про інстинктивні пошуки необхідної для нього поляризації: цей фах служить чистоті і водночас вважається брудним".

XII

Лист п'ятдесятирічного (приблизно) санітара Б. Е., адресований Лені.

"Шановна пані Пфайфер, прибираючи, як того вимагає мій службовий обов'язок, стіл професора Кернліха, даючи лад його нотаткам, необхідним йому для складання медичних висновків, які він звичайно диктує, я випадково натрапив на Вашого листа. Відповідаючи на нього, я зловживаю довір'ям свого начальства, і це мені дорого коштувало б, якби Ви хоч слово сказали професорові Кернліху, моїм співробітникам і співробітницям або черницям, що чергують у нас. Отже, сподіваюся, що Ви мовчатимете. Я дуже неохоче йду на цей крок, розголошую професійну таємницю, хоч дотримання таких таємниць стало за дванадцять з гаком років праці в дерматологічній клініці моєю другою натурою. Я пишу Вам не тільки тому, що прочитав Вашого гіркого, схвильованого листа й бачив на похороні пані Шлемер, як глибоко, щиро Ви сумували за нею,— ні, не тільки тому. Відповідаючи Вам, я ніби виконую доручення чи заповіт небіжки, яка дуже страждала від того, що останні два тижні її життя до неї не пускали відвідувачів, змушені були не пускати — на цьому треба наголосити — з огляду на її стан. Ви напевне пам'ятаєте мене: я мав нагоду двічі або й тричі проводити Вас до небіжки, коли відвідини були ще дозволені. А втім, як санітара, може, й забули, бо я вже понад рік майже постійно працюю в кабінеті пана професора, допомагаю йому збирати матеріал для медичних висновків, лікарняних звітів і т. д., але, мабуть, пригадуєте літнього, огрядного, лисого чоловіка в темно-рудому волохатому пальті, що на похороні пані Шлемер стояв осторонь і ревно, аж непристойно як на чужу людину, плакав,— Ви, може, навіть подумали, що то якийсь невідомий Вам коханець небіжки. Ні, я не був її коханцем. І якщо я не додаю "на жаль", то не думайте, що хочу цим образити дорогу небіжку чи показати себе святим та божим,— я міг би сказати ці слова цілком переконано, від щирого серця. Насправді мені не судилося знайти собі супутницю на ціле життя, і хоч я кілька разів з найчеснішими намірами заходив у стосунки з жінками, мої спроби щоразу кінчалися невдачею не тільки — не буду криводушити перед Вами — через ницість тих жінок, а й через мій фах (я мимоволі мусив постійно спілкуватися з венерично хворими) і через те, що я дуже часто добровільно брав нічні чергування.

Пан професор не відповів на Вашого листа, бо Ви не родичка небіжки, але якби Ви навіть були її родичкою, це не зобов'язувало б його повідомляти Вам "подробиці" смерті пані Шлемер, про що Ви прохаєте його у своєму листі. Цього не дозволяє

лікарська етика, якої санітар також має дотримуватись, і я не хочу її порушувати. Розповідаючи дещо про те, як прожила свій останній тиждень Ваша покійна приятелька, я й так уже розголошую лікарську таємницю, хоч тільки частково, і саме тому прошу Вас нікому не казати про мого листа. Звичайно, причина смерті, вказана в офіційній довідці про смерть, відповідає дійсності: гостра серцева недостатність, цілковите порушення кровообігу, але я хочу пояснити Вам, як кінець кінцем до цього дійшло, незважаючи на те, що пані Шлемер почала вже одужувати від своєї основної хвороби. Насамперед зазначмо: тяжку інфекційну хворобу, що привела Вашу приятельку до нашого закладу, вона схопила,

за вірогідними джерелами, від одного чужоземного політичного діяча. Мабуть, Ви краще за мене знаєте, що Ваша приятелька вже два роки як відмовилася від того легковажного способу життя, який вона провадила досить довго, що вона, отримавши спадок від своїх батьків, переїхала в село, щоб там у спогляданні й смутку гідно закінчити своє життя. За своєю вдачею, як Ви напевне знаєте краще за мене, вона не була повією чи навіть розпусною жінкою, а швидше жертвою певних чоловічих забаганок. Вона просто не здатна була сказати "ні", коли знала, що може дати втіху іншому. Я відчуваю, що маю право так пояснити її вчинки, бо пані Шлемер уночі напередодні своєї смерті розповіла мені майже все своє життя, всі подробиці свого "падіння". Після дванадцяти років праці в дерматологічній університетській клініці, знаючи всі ті випадки, про які ще буде мова далі, я зовсім не збираюся ідеалізувати, а надто романтизувати фах повії, бо знаю, що більшість тих жінок помирають у злиднях і в бруді, в муках, із блюзнірськими прокльонами на устах, з'їдені хворобою; жоден із теперішніх веселих порнографічних журнальчиків не зважився б дати портрет такої жінки в себе на обкладинці. Їхня смерть — найстрашніша з усіх, які собі можна уявити: бідні, всіма покинуті, живцем зогнілі, вони не мають бодай крихти якоїсь розради. Ось чому я йду на похорон майже кожної такої бідолахи, яких в останню дорогу проводять тільки диспансерна сестра і священик, що саме того дня має служити панахиду.

Не знаю, як його тепер, не заходячи знову здалека, перейти до дразливої теми, яку мені вкрай неприємно зачіпати, хоч я й уявляю собі Вас сучасною, вільною від моральних забобонів жінкою; що була одружена, а тому більш-менш ознайомлена з речами, яких мені доведеться торкатися тут. Скажу Вам, що я також був колись студентом-медиком, хоч і не став лікарем. Я лишився на санітарній службі через обставини, що склалися внаслідок війни, але не тільки через них, а ще й через непереборний страх перед іспитами, а власне, перед іспитом з початкової фізики. Але я набув таких великих знань і досвіду в німецьких і російських госпіталях, що коли 1950 року звільнився тридцятип'ятирічним з російського полону, то почав легковажно вдавати з себе дипломованого лікаря і як такий досить успішно практикував, але 1955 року був засуджений за шахрайство і так далі й провів кілька років у в'язниці, аж поки завдяки втручання професора Кернліха, з яким я працював іще студентом, 1937 року, не був дочасно звільнений. Професор Кернліх заопікувався мною і взяв до себе на роботу. Це було 1958 року. Отже, мені відомо, як живеться людям із заплямованою

репутацією. До речі, протягом своєї все ж таки п'ятирічної "лікарської" практики я не допустився жодної помилки, яку можна було б довести. Тепер Ви знаєте, з ким маєте справу,— принаймні це я Вам розповів. Але як мені розповісти інше? Та спробую, візьму бика за роги! Ваша приятелька Маргрет настільки одужала, що ми вже думали через півтора-два місяці взагалі виписати її з лікарні. Кожні відвідини додавали їй життєвого тону, серед інших і відвідини одного дивного, але симпатичного добродія, що останнім часом бував у неї найчастіше (!!! — окличники авт.); спершу ми думали, що то її колишній коханець, потім — що то звідник, а пізніше — що то якийсь дипломат, той, що познайомив її з чужоземним державним діячем, зв'язок із яким виявився для неї фатальним; пані Шлемер, як вона сама казала, заповзялася була довести того державного діяча до такого стану, щоб він захотів оформити їхні стосунки шлюбною угодою, і довела, хоч доти ніяким іншим жінкам не вдавалося домогтися цього.

І ось незадовго перед тим, як її мали виписати, сталося щось дуже дивне, якийсь парадокс. Навіть мені, що навчався на медичному факультеті, мав довгу "лікарську" практику й за тридцять п'ять загалом років наслухався цинічного жаргону "лицарів заґратованих замків" і звик до нього, важко писати це такій дамі, як Ви, а ще важче було б розповісти усно. Отже, шановна пані Пфайфер, ідеться про орган, здатний на таку складну з фізичного, біохімічного й психічного погляду реакцію і дію, орган, який звичайно звуть чоловічим членом (ох, мені аж полегшало, що слово нарешті назване). Вас не повинне вразити те, що жінки, які звичайно потрапляють до нашої клініки, наділяють цей чоловічий атрибут не дуже делікатними назвами. Особливо полюбляють вони, та й завжди полюбляли різні чоловічі імена. Треба сказати, що явно вульгарні означення, хоч які вони неприємні на слух, усе-таки відповідають середовищу й мають немовби діловий, майже клінічний характер, тому навіть вони не здаються такими гидкими, як ті "невинні" назви. І от, як на зло, саме в той час, коли Ваша приятелька почала одужувати, в нашій клініці запанувала просто-таки дурна мода називати згадуваний мною атрибут чоловічими іменами. А мушу Вам сказати, шановна пані Пфайфер, що в клініці, і не тільки в нашій, ця дурна мода накочується хвилями — таке ще буває хіба що в інтернатах для дівчат. А крім того,

ні хвилі захоплюють і середній та нижчий медичний персонал. За три роки перебування в ув'язненні я переконався, що такі "діалектичні перехлюпування" трапляються і між в'язнями та їхніми наглядачами. Черниці, що чергують у лікарнях взагалі люблять часом вступити якусь дурницю, а вже в дерматологічних клініках, як наша, то їм тільки дай цього. І це не ознака їхньої зіпсованості, а лише своєрідна самооборона. Взагалі наші сестри-черниці напрочуд добре ставилися до Вашої приятельки, дуже часто дивилися крізь пальці на відвідувачів та на їхні подарунки, алкоголь і сигарети, та оскільки частина тих сестер уже років тридцять або й сорок спілкується з венеричними хворими, то в багатьох випадках переймає від них — самооборона! — їхній жаргон, а часом буває, що ще й розширює його. А тепер я повинен сказати Вам про один дивовижний факт, який вразить Вас або, може, тільки підтвердить Ваші власні спостереження: пані Шлемер була надзвичайно соромлива.

Спочатку її дражнили тим, що називали у згаданому вже контексті імена "Густав Адольф", "Егон", "Фрідріх" і т. д. й реготали, коли пані Шлемер не розуміла, про що йдеться. Хворі день і ніч мордували її цими жартами, і сестри також підпрягалися до них. Спершу в цій жорстокій грі користувалися тільки типово протестантськими іменами: "До тебе надто часто навідувався Густав Адольф" або "Ти надто любила Егона" і т. д., і т. д. Оскільки пані Шлемер і далі нічого не розуміла, її мучительки вдалися до ще прозоріших натяків, "щоб розхитати її прокляту невинність" (пацієнтка К. Г., професійна звідниця, шістдесят з гаком років). Коли ж вона нарешті збагнула, з чим пов'язані в устах хворих чоловічі імена, то почала просто-таки паленіти з сорому щоразу, як чула їх. А паленіти їй доводилося дуже часто. Хворі сприйняли це як манірність і лицемірство, тому жарти їхні стали ще безжальніші, перейшли у відвертий садизм. У своїй жорстокості вони дійшли до того, що почали у відповідному контексті вживати й жіночі імена. А особливо полюбили поєднання типово протестантських імен з типово католицькими, яке вони звали "мішанкою". Наприклад, Алоїз і Луїза й т. д. Врешті скінчилося тим, що пані Шлемер, по-простому кажучи, тільки те й робила, що червоніла, навіть тоді, як у коридорі без ніякої задньої думки вимовляли ім'я відвідувача чи кликали сестру або санітарку. Ставши на шлях жорстоких знущань, щиро обурені її вразливістю, яку вони не хотіли їй пробачити, мучительки пані Шлемер уже не могли зупинитися й дійшли у своїх лихих жартах до справжнього блюзнірства — відтепер мовилося ті-

И* 323

льки про святого Алоїза, що як-не-як був заступником невинних, про святу Агату і т. д. Навіть не будучи психологічно вразливою, людина страждала б від цього, а пані Шлемер не лише червоніла, але й з душевної муки щоразу зойкала, як згадували "Генріха" або "святого Генріха".

А коли ми, шановна пані Пфайфер, кажемо про людину, що вона почервоніла, то для цього її стану є свої, доведені медициною, причини. Відбувається це звичайно тому, що судини й капіляри в шкірі обличчя завдяки сигналам вегетативної нервової системи раптом починають посилено наповнюватися кров'ю, — під час радісного хвилювання чи збентеження (як у випадку з пані Шлемер). Про інші причини цього явища ми тут не будемо згадувати. У пані Шлемер пермеабельність (проникність) капілярів і так була вища за нормальну, тому в неї скоро почали утворюватися так звані гематоми (відомі в народі під назвою "синців") і пурпури, які по-простому можна назвати червоними плямами. Від цього, шановна пані Пфайфер, Ваша приятелька й померла. Врешті все її тіло — що потім підтвердив також розтин — покрилося, як і слід було сподіватися, гематомами й пурпурами, її вегетативна нервова система від перенапруження перестала виконувати свої функції, кровообіг порушився і серце відмовило. А оскільки ця її постійна реакція обернулася в гострий невроз, пані Шлемер увечері напередодні своєї смерті почервоніла навіть від того, що почула спів черниць у каплиці, де відправляли молебень. Я знаю, що ніколи не зміг би довести свою теорію і, відп., свій діагноз, а все ж таки, вважаю, повинен написати Вам: Ваша приятелька Маргрет

Шлемер померла від того, що надто часто червоніла.

Коли вона вже так ослабла, що не могла зв'язати слів, то тільки шепотіла: "Генріх, Генріх, Лені, Рахель, Лені, Генріх". І хоч годилося б причастити її на смертній постелі, я врешті відмовився від цієї думки: надто причастя змучило б її, бо хворі у своєму блюзнірстві дійшли до того, що почали вживати в згадуваному вище контексті й такі слова, як: "спаситель", "син божий", "мадонна", "діва Марія", "пресвята богородиця", з усіма епітетами, навіть з епітетами, взятими з лавретанської літанії такими, як "таємнича троянда" і т.д. Тому літургійний текст, промовлений біля постелі пані

1 Лавретанська літаяія — католицька молитва до богородиці, складена з її шанобливих епітетів. Назва походить від каплиці в італійському місті Лорето.

Шлемер, напевне вже не втішив би її, а тільки болісно

ВРВВІажаю за свій обов'язок додати, що пані Шлемер, крім го що раз по раз вимовляла імена "Генріх", "Лені" й ІРахель", ще й тепло, майже ніжно згадувала "про того чоловіка, що часом приходив сюди". Мабуть, вона мала на увазі не якийсь містичний образ, а невідомого нам відвідувача.

Не буду кінчати цього листа узвичаєним "із щирою пошаною", але не подумайте, будь ласка, що я цим хочу знехтувати загальноновживану форму ввічливості. Слово "сердечно" я не зважуюсь ужити, щоб це не скидалося на якесь панібратство. Тому, з Вашого дозволу, напишу просто: з дружнім привітом

Ваш Бернгард Ельвайн".

XIII

Після довгих роздумів К., яка тепер почала енергійно втручатися в роботу авт., вирішила, що краще буде не наводити дослівно поліційного протоколу, а переказати його. Звичайно, через це дуже міняється стиль і випадає багато яскравих деталей (наприклад, дама з бігуді на голові, що з'являється в товаристві добродія в самій спідній сорочці, зарослі груди якого названо "кудлатими"; "собака, що жалібно скавучав ", збирач внесків за продане на виплат,— усі вони стали жертвами боротьби за новий стиль, якої авт. аж ніяк не схвалює, власне, жертвами його податливості). Питання про те, чи авт. властива ВВУ, чи тільки ВВО (відмова від опору), хай лишається відкритим. К. викреслила все, що їй здавалося зайвим, не пожаліла свого улюбленого червоного олівця, лишила тільки "істотне" (К.).

1) Кілька днів тому якась Кете Цвіфелер звернулася до вахмістра Дітера Вільфена, який поставив свою патрульну машину біля південного кладовища, з проханням відчинити помешкання Ільзи Кремер по Нурггаймерштрассе, 5. На питання, чому вона вважає це за потрібне, пані Ц. пояснила, що вона після дуже довгих пошуків, які тривали двадцять п'ять (!) років,— правда, як вона призналася, ці двадцять п'ять років вона провела не тільки в пошуках,— знала адресу пані Кремер і вирішила відвідати її, бо хотіла повідомити їй щось важливе. З пані Ц. був її син, двадцятип'ятирічний Генріх Цвіфелер, хлібороб, як і його мати. Вони хотіли повідомити Ільзу Кремер, що її загиблий наприкінці

1944 року син Еріх намірявся перебігти до американців в одному селі між

Комершайдтом і Зімератом. Його почали обстрілювати і американці, й німці, і він спробував сховатися в хаті Цвіфелерів. Пані Ц. впустила його, кілька днів переховувала, і між нею, тоді дев'ятнадцятирічною, і сімнадцятирічним Еріхом К. дійшло до інтимних любовних стосунків. Вони "заручилися", "заприсяглися бути довіку вірними одне одному" й вирішили не виходити з хати, навіть як там стало небезпечно лишатися через стрілянину: хата стояла "між лініями вогню". Коли американці почали наближатися, Еріх К. спробував вивісити над дверима білу кухонну ганчірку (правда, в червону смужку) як ознаку капітуляції, і його вбив снайпер німецького вермахту, влучивши просто в серце. Вона, пані Ц., навіть бачила того снайпера, він сидів на дереві "між лініями вогню" і стріляв не в американців, а в село, де після випадку з Еріхом К. ("в селі лишилося якихось п'ять чоловік") ніхто більше не зважувався вивісити білий прапор. Пані Ц. сказала, що вона затигла мертвого Еріха К. до хати, поклала в коморі, дуже за ним побивалася, а згодом, коли американці захопили село, власноручно поховала на "освяченій землі". Незабаром вона помітила, що завагітніла, і "в належний час", двадцятого вересня сорок п'ятого року, народила сина, охрестивши його Генріхом. Її батьки — наприкінці сорок четвертого року вона жила сама в хаті — не вернулися з евакуації, і вона нічого про них не дізналася, вони пропали без вісті, мабуть, загинули під час якогось бомбардування. Їй, матері нешлюбної дитини, самій на невеликій садибі, яку вона знов привела до ладу, довелось нелегко, але "час загоює рани", вона виростила сина, що успішно закінчив школу і став хліборобом. Усе-таки багато хлопців не мали й того, що він, — батькової могили поблизу. Вона, пані Ц., "вже" (!!) 1948 року пробувала знайти Ільзу Кремер, потім 1952— (!!) року ще раз, але марно, так само, як і третього разу, 1960 (!!) року. Звичайно, вона тоді ще не знала, що Еріх К. теж був нешлюбний син, не знала також, як звати його матір і де вона працює. І аж півроку тому з допомогою одного продавця мінеральних добрив, що ласкаво погодився взяти справу у свої руки, дістала адресу пані Кремер, але ще не зважувалась їхати до неї, бо ж не знала, як та "її зустріне". Нарешті хлопець наполіг, і вони поїхали в місто, знайшли помешкання пані Кремер, та хоч скільки стукали, їм ніхто не відчинив. Вони звернулися до сусідів (саме тут чималу роль відіграла дама з бігуді, собака, що жалібно скавучав, і т. д. — все це стало жертвою нещадної боротьби за новий стиль, незгіршої за реформу літургії !!), і вони сказали, що пані Кремер не могла нікуди поїхати й ніколи не їздила. Одне слово, вона, пані Ц., "має підозру, що сталося якесь лихо".

2) Вільфен не знав, що йому робити. Може, це та ситуація, коли "гаятися небезпечно", єдина легальна можливість відчинити помешкання пані Кремер? Врешті він разом з пані Ц. та її сином приїхав на Нургтаймерштрассе, 5 і дізнався, що вже цілий тиждень ніхто з сусідів не бачив пані Кремер. Один сусіда (не той з "кудратими грудьми, а п'яниця-пенсі о-НЄр_викреслений! — який розмовляв нижньореїнським діалектом) сказав, що начебто чув, як три дні підряд "жалібно пищала її пташка". Вільфен вирішив таки відчинити помешкання — не тому, що ситуація здалася йому такою, коли можна було застосувати термін "гаятися небезпечно", а більше з жалю до птаха. На щастя, в сусідстві знайшовся один молодик (цим блідим словом означено

дуже цікаву особу, яку вже чотири чи п'ять разів судили за бійку з тілесними ушкодженнями, сутенерство і квартирні крадіжки, яку всі мешканці величали "Крекесом-Ломиголовою" і яку навіть вахмістр Дітер Вільфен змалював як "добре відомого типа з довгим, густим, кошлатим, брудним каштановим чубом"), що з підозрілою спритністю відімкнув двері, значуще мовивши: "Цього разу я виламую двері для поліції".

3) Пані Кремер знайшли мертву. Вона отруїлася снодійними таблетками і, цілком одягнена, лежала в кухні на лаві. Тіло ще не почало розкладатися. Вона тільки (!!!—Авт.) написала на старому дзеркалі над зливальницею недоїденою томатною підливою, в яку, певне, вмочала палець, одне речення в трьох різних* формах: "Я більше не хочу. Я більше не хотіла. Я давно вже не хо..." Тут, мабуть, підливи не стало. Здохлого птаха, хвилястого папугу, знайшли в спальні під комодом.

4) Дітер Вільфен признався, що пані Кремер перебувала на обліці в поліції. Через агента К-14 відомо, що вона була комуністкою, але від 1932 року відійшла від політичної діяльності, хоч до неї — це також відомо поліції — багато разів приходили, особливо після заборони КПН, намагаючись залучити її до партійної роботи. (Тут К. вписала справжнє ім'я "Фрща", яке цього разу вже стало жертвою червоного олівця

5) Пані Ц. і її син заявили свої претензії на спадщину. Дітер В. знайшов гаманець, де було 15 марок 80 пфенігів, і ощадну книжку на 67 марок 50 пфенігів. Єдиною справді цінною річчю був іще майже новий чорно-білий телевізор, на який пані Кремер наліпила записочку: "Цілком оплачений". На одній фотографії, що висіла в рамці над лавою в кухні, пані Ц. упізнала Еріха К., батька свого сина. На другій фотографії був, "мабуть, його батько. Бо страшенно схожий". У помальованій квітками бляшанці з-під кави, на якій лишилася марка відомої фірми, знайдено: "Майже нічого не вартий, але справний чоловічий ручний годинник. Потертий золотий перстень із штучним рубіном, так само майже нічого не вартий. Десятимаркову асигнацію 1944 року. Значок спілки "Ротфронт", вартість якого той, хто підписав протокол, не зміг визначити. Ломбардну квитанцію на закладений 1936 року за дві з половиною марки золотий перстень і другу на закладений 1937 року за дві імперські марки бобровий комір. Дбайливо ведену розрахункову книжку за квартиру". Якихось цінних харчових запасів не знайдено, лише півпляшки оцту, банку олії, майже повну (невелику), засохлий дієтичний хліб (п'ять скибок), почату банку молока, какао в бляшанці — десь 65—80 грамів, півсклянки розчинної кави, трохи солі, цукру, рису, картоплі, пакуночок їжі для птаха, непочатий. Крім того, дві книжечки цигаркового паперу і почату пачку дрібно нарізаного тютюну марки "Турецький". Шість романів якогось Еміля Золя, кишенькове видання, зачитані, не брудні. Мабуть, не великої вартості. Книжку під заголовком: "Робітничі пісні". Цікаві сусіди, що тим часом набилися до помешкання, зневажливо оцінили меблі як "самий мотлох", і їм у відповідь порадили заглядати краще у свої власні шафи. Після того як приїхав поліцейський лікар, помешкання, згідно з інструкцією, опечатали. Пані Ц. з її претензіями на спадщину відіслано до судових органів.

6) Пані Ц. запропонували зв'язатися з добродієм ("Фрі-цом"), який, можливо,

розповів би їй цікаві подробиці з життя померлої Ільзи Кремер і батька загиблого Еріха К. Вона відмовилася. Сказала, що з комуністами не хоче мати нічого спільного.

XIV

Коли К. не хапається за червоний олівець, то вона просто незамінна. Незаперечна чутливість германістки, що зраджує її тільки тоді, коли в ній прокидаються стилістичні або редакторські амбіції, досить тривалі вправи в спіритуалістичній діяльності, застосовані у світському житті, дають досить добрі наслідки; саме тому, що К. до певної міри емансипована вона з запалом, вельми корисним для авт., береться до куховарської праці, ладна день і ніч мити посуд, пильно, наморщивши лоба, вивчає ціни на м'ясо, витрати на помешкання, але не шкодує грошей на таксі й часто червоніє, коли бачить купи порнографічних видань; що стосується творчих питань, то вона стала, так би мовити, самостійною: накидається з червоним олівцем уже не на чужі тексти, а тільки на свої власні. Смерть Ільзи Кремер, як К. сама признається, "глибоко вразила" її, вона плакала (і досі плаче) над її долею, хоче написати коротку біографію цієї робітниці, "що після п'ятдесяти років праці лишила по собі щойно оплачений телевізор, півпляшки оцту, купку цигаркового паперу та ще розрахункову книжку за помешкання. Я ніяк не можу цього забути, просто не можу". Дуже похвальні слова і наміри.

Взагалі ж К. робила авт. неоціненні послуги як... ну, не зовсім шпиг, але як спостерігач. Тим часом як авт. усе ще було далеко до стану цілковитої ВВУ, якого він так палко прагнув, К. майже досягла своєї мети: робила те, що їй подобалось. А подобалось їй відвідувати Шіртенштайна й Шольсдорфа, де вона переконувалася, що їм набагато полегшало; причину того полегшення вона виявила аж згодом — Шіртенштайн із Лені "сиділи рядком у Блюхерівському парку". Що ж до Шольсдорфа, то вона двічі бачила на власні очі, як Лені в кав'ярні клала руку на його руку; а якось зустріла вдома в Лені чоловіка, що, за її описом, міг бути тільки Куртом Гойзером. Оскільки ж К. майже певна, що Лені в теперішньому своєму стані відмовляє в інтимних стосунках навіть Мехметові, то вважає, що з Пельцером вона зайшла надто далеко: "поцілувала його в темряві, в машині, близько від свого дому". Відвідати Пельцера К. не зважується, каже, що він "не дуже делікатний чоловік, може навіть дати волю рукам, зажадати якихось сурогатів еротики".

За Лева Груйтена К. нітрохи не хвилюється. "Адже він скоро виходить на волю". Активна з натури, К. навіть узяла участь у демонстрації сміттярів перед судом, писала для них транспаранти, як-от: "Хіба солідарність — злочин?", "Хіба можна карати за вірність товаришеві?" і ще грізніший: "Коли наших товаришів засудять, місто потоне в смітті!" Місцева бульварна газетка нагородила її за це заголовком: "Руда экс-черниця — підбурювачка сміттярів!" І взагалі вона всюди провадить корисну діяльність: дає дітям португальців у помешканні Лені уроки німецької мови, обговорює

з Богаковим сучасне становище Радянського Союзу, "розпещується косметикою" у Грети Гельцен, допомагає різним туркам та італійцям заповнювати формуляри на повернення переплаченого раніше прибуткового податку, розмовляє по телефону з адвокатами (з приводу незакінченого ще процесу водіїв, що влаштували аварію

сміттевозів), змальовує (так само по телефону) службовцеві, що веде цю справу, який зчинився б хаос, якби сміттярі застрайкували. І т. д., і т. д. І, звичайно, часом пускає сльозу над "Маркізою д'О...", а читаючи "Сільського лікаря" та "У виправній колонії" І, навіть не одну, але, незважаючи на ті сльози, й далі не може збагнути, що означає "в земній кареті неземними кіньми". Дуже вже вона відійшла від усього неземного, може, аж занадто. Та вже не вона, а Лені захотіла поїхати до Герзеле-на і її потягла з собою, коли довідалася, що там справді мають відкрити бальнеологічний курорт. Чи варто нагадувати, кого планують на "директора курорту" і "завідувача реклами"? Кого ж, як не Шойкенса! Він там уже бігає з креслярськими синьками під пахвою, владним голосом домовляється по телефону з майстрами * й архітекторами і навіть знайшов надійний спосіб, "якщо треба, то й силою здолати ту трояндову напасть". У радіусі п'ятдесяти метрів навколо "вічного джерела" він повикопував канави, які наповнив розчином отруйних хімікатів, і троянди справді повсихали. Жменька тліну, що колись була Рахеллю Гінцбург, звичайно, не змогла змагатися з тими хімікатами. А проте Богаков з задоволенням пересвідчився, що джерело "годяще" на його "проклятий артрит". Відколи йому вдалося намовити Лотту до ВВУ, вони часто гуляють там у парку.

Звичайно, К., єдина з усіх згадуваних досі осіб, включно з Мехметом,— вперта й витривала, як усі колишні й неко-лишні черниці разом, вона годинами мовчки спостерігала, як Лені малює, варила їй каву, мила пензлі, не жаліла компліментів,— сподобилася зустрічі з мадонною по телевізору. Її коментар такий банальний, що його, мабуть, не витримає ніякий папір: "Це Лені, вона сама внаслідок якихось нез'ясованих ще віддзеркалень з'являється на екрані". Все-таки лишається темне тло—"нез'ясовані ще віддзеркалення" і чорні хмари, що не віщують нічого доброго: Мехметові ревності та його тим часом підтверджена нехіть до європейських танців.

1 "Сільський лікар", "У виправній колонії"—оповідання австрійського письменника Ф. Кафки (1883—1924).